

T.C

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

AFGANİSTAN'DA İSLAM HUKUKU ÇALIŞMALARI

(BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLU DÖNEMİNE KADAR)

(H. 22-520/M. 642-1157)

DOKTORA

Khudayberen HABİBULLAH

BURSA-2022

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

AFGANİSTAN'DA İSLAM HUKUKU ÇALIŞMALARI
(BAŞLANGIÇTAN SELÇUKLU DÖNEMİNE KADAR
(H. 22-520/M. 642-1157)

DOKTORA

Khudayberen HABİBULLAH

Danışman:

Prof. Dr. Ali KAYA

BURSA-2022

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim, İslam Hukuku Bilim Dalı'nda **711623011** numaralı **Khudayberen HABIBULLAH**'ın hazırladığı “**Afganistan’da İslam Hukuku Çalışmaları (Başlangıçtan Selçuklu Dönemine Kadar) (H. 22-520/M. 642-1157)**” konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, .../.... / 2022..... günü saatleri arasında yapılmıştır. Sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın (başarılı / başarısız) olduğuna(oybirliği / oyçokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Ali KAYA

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Halil İbrahim ACAR

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Recep CİCİ

Sabahattin Zaim Üniversitesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Özkan

Balıkesir Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../...

Tez Başlığı / Konusu: **Afganistan'da İslam Hukuku Çalışmaları (Başlangıçtan Selçuklu Dönemine Kadar) (H. 22-520/M. 642-1157)**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin, .../.../... tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

.../.../...

Adı Soyadı: Khudayberen HABIBULLAH

Öğrenci No: 711623011

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: İslam Hukuku

Statüsü: Doktora

Danışman

Prof. Dr. Ali KAYA

Tarih: .../.../...

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “*Afganistan’da İslam Hukuku Çalışmaları (Başlangıçtan Selçuklu Dönemine Kadar-H.22-520/M. 642-1157)*” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına, tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine ve tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı	: Khudayberen HABIBULLAH
Öğrenci No	:711623011
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimler
Programı	: İlahiyat
Tezin Türü	: Doktora

ÖZET

Yazar adı soyadı	: Khudayberen HABIBULLAH
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitü
Anabilim dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	: İslam Hukuku
Tezin niteliği	: Doktora
Mezuniyet tarihi	: .../.../2022
Tez danışmanı	: Prof. Dr. Ali KAYA

Afganistan’da İslam Hukuku Çalışmaları

Afganistan coğrafyası, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bölgede İslam dini kabul görmüş ve daha önce mevcut olan hukukun yerini İslam hukuku almıştır. İlim tahsili ve bölgedeki hukukî ihtiyaçları çözüme kavuşturmak için Kûfe’ye ve Ebû Hanife’nin ilim halkasına giden Afganistanlı öğrenciler, Ebû Hanife’nin görüşlerini ve Kûfe’de edindikleri fikhî birikimleri Afganistan’a intikal ettirmişlerdir. Böylece Hanefî fikhî Afganistan’da yayılmaya başlamıştır. Daha sonra bu fikhî gelenek, her bölgenin kültür ve sorunlarıyla zenginleşip o bölgenin şartlarına göre farklı biçimlerde gelişmiş ve fakihlerin bulundukları coğrafyaya nispetle Belh ekolü (Meşâyihu Belh) ve Buhara ekolü gibi mezhep içinde alt ekoller oluşmuştur. Afganistan’da kurulan devletlerin Hanefiliği esas almasıyla da Hanefilik, halk tabanında da benimsenmiştir. Bu süreçte Afganistan’da fıkıh ilminde önemli gelişmeler yaşanmış ve birçok Hanefî fakih yetişmiştir. Özellikle “Daru’l-fıkıh” ismiyle anılan Belh şehrinin ilmî açıdan İslam kültüründe önemi büyüktür. Bu şehirde ilim merkezleri kurulmuş ve İslam fikhî diğer beldelere buradan intikal etmiştir.

Belh fukahası, Hanefî mezhebinin temel prensiplerine bağlı kalsalar da Belh’in kültürel ve coğrafi şartlarını dikkate alarak bazı hususlarda Hanefilerden farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bölgede değişik mezhepler var olmuşsa da en yaygın olanı Hanefî mezhebi olmuş ve Belh fıkıh ekolü, Sünnî Hanefî çizgi üzere devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, İslam Hukuku, Fıkıh, Belh Hanefî Fıkıh Ekolü.

ABSTRACT

Name & surname : Khudayberen HABIBULLAH
University : Bursa Uludağ University
Institute : Social Sciences Institute
Field : Basic Islamic Sciences
Subfield : Islam Law
Degree awarded : PHD
Date of degree awarded : .../.../2022
Supervisor : Prof. Dr. Ali KAYA

Studies On İslamic Laws İn Afghanistan

After Afghanistan was conquered by the Muslim Arabs, the religion of Islam was accepted in the region and the previous law was replaced by Islamic law. Students who went to Abu Hanifa's scientific circle to study in Kufa began to spread Abu Hanifa's views and the fiqh knowledge they had acquired in Kûfe in Afghanistan. Thus, the Iraqi Hanafi fiqh was transferred to Afghanistan. This fiqh tradition is enriched with the culture and problems of each region and develops in different ways according to the conditions of that region, and sub-schools such as "Belh school" or (meşâyih-u Belh) begin to form compared to the regions where the jurists are located. Since the states established in Afghanistan are based on Hanafism, Hanafism is also adopted by the people. Thus, important developments took place in the science of fiqh in Afghanistan and many fiqh scholars were trained, especially the city of Belh, which is known as "Daru'l-fiqh", has a great scientific importance in Islamic culture. Science centers were established here, and Islamic fiqh was transferred to other cities from here.

Although the scholars of Balkh adhered to the rules of the Hanafi sect, they expressed different views from the Hanafis on some issues, taking into account the cultural and geographical conditions of Belh. Although different sects found the opportunity to live in the region, the most common one was the Hanafi school, and the Balkh school of fiqh remained stable like the Sunni-Hanefi.

Keywords: Afghanistan, İslam Law, Fiqh, Balkh Hanafi Fiqh School.

ÖNSÖZ

Orta Asya Horasan bölgesi olan Afganistan’da İslam dininin yayılmasıyla birlikte daha önceki hukukun yerini İslam hukuku (fıkıh) almıştır. Ancak Afganistan bölgesindeki fıkıh fetihten hemen sonra oluşmuş bir fıkıh kültürü değildir. Afganistan, Hulafa-yi Râşidin döneminde fethedilmiştir. O dönemde İslam dünyasında herhangi bir fıkıh ekolü yoktur. İslam hukuk tarihinde fikhî mezheplerin ortaya çıkışından önce Hicaz merkezli ehl-i Hadis ile İrak merkezli ehl-i r’ey olmak üzere (Re’y ve Hadis Ekolleri) iki ana hukuk akımı oluşmuştur. Bölgeye nispet edilen bu hukuk ekollerinden sonra aynı coğrafyalarda müçtehit imamların şahıslarına izafe edilen Hanefî, Malikî, Şafiî ve Hanbelî gibi fıkıh ekolleri oluşmaya başlamıştır. Afganistan (Belh) fıkıh ekolünün oluşum süreci ise tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerine rastlamaktadır. Bu süreçte Afganistan bölgesinde hukukî-fikhî sorunları çözüme kavuşturacak âlimlere ihtiyaç duyulması sebebiyle Afganistan halkı, ilim tahsili için Arap yarımadasının değişik bölgelerine özellikle Kûfe’ye Ebû Hanife’ye gitmişlerdir. Bu faaliyetler sayesinde İslam kültürü, ahlâkî değerler ve Hanefî fikhî Afganistan’a intikal etmiştir.

Ebû Hanife ve ilk nesil Hanefî fakihlerin görüşleri etrafında oluşan fıkıh kültürünün, Irak’ta ve daha sonra diğer İslam coğrafyalarında hızla yayılmasının ardından bu fikhî gelenek, her bölgenin kültür ve sorunlarıyla zenginleştirilip o bölgenin ihtiyaç ve şartlarına göre farklı biçimlerde gelişmiştir. Böylece Hanefî mezhebi içinden fakihlerin yaşadıkları coğrafyaya nispetle “Belh ekolü” ve “Buhara ekolü” gibi alt ekoller oluşmaya başlamıştır. Belhliler, Hanefiliği sadece yaşadıkları bölgede değil Horasan’ın diğer bölgeleri ve Mâverâü’nnehir şehirlerinde de yaymışlardır. Belh fukahasının, Hanefî mezhebinin kurallarına bağlı kaldıkları görülse de Belh’in siyasal, sosyal, kültürel ve coğrafi şartlarını dikkate alarak bazı hususlarda diğer Hanefilerden farklı görüşler ortaya koydukları görülmektedir.

Belh şehrinde erken dönemlerden itibaren fıkıh ilminde önemli gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmelere bağlı olarak birçok Hanefî fakihi yetişmiştir. Bölgede değişik mezhepler yaşam fırsatı bulmuşsa da en yaygın olanı Hanefî mezhebi olmuştur. Belh ekolü, ehl-i re’y çizgisi üzerinde gelişmiş ve Sünnî-Hanefî hat üzere sabit kalmıştır. Afganistan fakihlerin neredeyse tamamı Hanefilerden oluşmaktadır.

Bu konuyu tercih etmemizin sebebi, Afganistan’daki fıkıh çalışmaları, fakihleri ve onların fıkıh anlayışını tespit etmektir. Çünkü bu güne kadar Afganistan

fıkıh tarihini ve Afganistan fukahasının fıkıh anlayışını ve farklı özelliklerini yansıtacak detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Klasik eserlerde bu konuya kısa bir şekilde değinilmiş olsa da bu dönem ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. Hâlbuki Afganistan özellikle de Belh şerhi fukahâsiyle meşhur olup her dönemde siyâsî ve ilmî açıdan İslâm hukuk tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Bu çalışma bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında önsöz, araştırmanın konusu, kapsamı, konunun önemi, amacı ve kaynakların değerlendirilmesi yer almaktadır.

Birinci bölümde İslam öncesi ve sonrası olmak üzere Afganistan'ın kısa tarihçesi, Afganistan bölgesindeki mezhepler ve özellikle Hanefiliğin Afganistan'a girişi, yayılması, yayılma sebepleri ve bu süreçte etkili olan faktörler ele alınacaktır.

İkinci bölümde ise fıkıh eğitimi, fıkıh eğitimin yapıldığı müesseseler-medreseler ve Afganistan'daki ilim havzalarından kısaca bahsedildikten sonra Afganistan bölgesinde yetişen Hanefî fakihlerin biyografisine yer verilecektir.

Üçüncü bölümde de klasik ve yeni kaynaklardan hareketle ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde İslam hukukunun kaynakları, Afganistan fukahasının fıkıh anlayışı ehl-i re'y içindeki konumu ve döneme ait eserler ele alınacaktır.

Tez çalışmamın olgunlaşması ve istenilen seviyeye gelmesinde derin bilgi ve tecrübeleriyle beni aydınlatan, yol gösteren ve her aşamada yakın ilgisini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ali KAYA'ya, tez konusunun belirlenmesinden itibaren tezin son halini almasına kadar değerli vakitlerini tahsis ederek yapıcı eleştirileriyle katkıda bulunan ve her konuda yardımcı olan ilk danışman hocam Prof. Dr. Recep CİCİ'ye, tez izleme komitesinde yer alarak tezin her aşamasında yardımcı olan ve tecrübeleriyle tezimize katkı sağlayan hocam Dr. Şevket YILDIZ'a, kıymetli zamanlarını ayırarak çalışmamın jüriliğini yapan, eleştiri ve yol göstericiliğiyle tezin düzeltilmesinde önemli katkılarda bulunan Prof. Dr. Halil İbrahim ACAR ve Doç Dr. Mehmet Özkan hocama şükranlarımı sunarım. Tezin düzeltilmesinde yardımcı olan Dr. Seyit Mehmet UĞUR'a ve bu alanda yetişmemde katkısı olan bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma müteşekkirim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
I- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI.....	1
II- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
III- ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN YÖNTEM	2
IV- KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN TARİHİ, COĞRAFİ KONUMU VE SOSYAL YAPISI

I- AFGANİSTAN'IN TARİHİ GEÇMİŞİ	5
A. İslam Öncesi Afganistan.....	5
B. Afganistan'ın Coğrafi Konumu	7
C. Afganistan'ın İslâmlaşması.....	9
1. Afganistan'nın Fethi.....	9
2. Sâ mânîler Dönemi (Miladi 819-1005 yılları arası).....	12
3. Gazneliler Dönemi (Miladi 963-1186 yılları arası)	16
4. Selçuklular Dönemi (Miladi 1040-1157 yılları arası).....	20
5. Selçuklu Sonrası Afganistan	24
6. 18. Yüzyıl Sonrası Afganistan	25
D. Etnik ve Dinî Yapı	29
E. Ekonomik Durumu	30
II- AFGANİSTAN'DA MEZHEPLER.....	32
A. Hanefî Mezhebi.....	32
1. Hanefiliğin Afganistan Bölgesine Girişi.....	32
2. Hanefiliğin Afganistan'da Yaygınlık Kazanmasının Sebepleri.....	35
a. Sosyal Faktör	35
b. Bölgede Oluşan Devletler (Türk Devletleri)	38
c. Bölgede Yetişen İlk Fakihler ve Öğrenciler	40

B. Malikî Mezhebi.....	44
C. Şafîî Mezhebi.....	45
D.Hanbelî Mezhebi.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA FIKİH EĞİTİMİ VE YETİŞEN FAKİHLER

I. FIKİH EĞİTİMİNİN YAPILDIĞI YERLER.....	49
A. Mescid-Camiler	49
B. Medreseler.....	50
C. Fıkıh Eğitimi	52
II. İLİM MERKEZLERİ VE BURALARDA YETİŞEN FAKİHLER.....	57
A. Belh Şehri ve Burada Yetişen Fakihler.....	57
1. Mukâtil b. Hayyân (ö. 135/752).....	63
2. Ebû Ubeydullah (ö. 140/757).....	65
3. Mütevekkil b. Hamran el-Kadî (ö. 142-759)	66
4. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)	66
5. Ömer b. Meymûn er-Remmâh el-Belhî (ö. 161/778).....	69
6. Ya'kûb el-Kârî (ö. 163/780).....	71
7. Hâtem el-Asam (ö.168/785).....	72
8. Ebû Sehl Nasr (ö. 169/786).....	72
9. Selem b. Sâlim el-Belhî (ö. 174/790).....	72
10. Abdullah b. Ömer b. Meymûn er-Remmâh (ö. 177/793).....	73
11. Vesim b. Cemil es-Sakafî (ö. 182/798).....	74
12. Ebû'l-Kasım el-Belhî (ö. 190/806)	74
13. Şakîk-i Belhî (ö. 194/810).....	75
14. Ömer b. Harun el-Belhî (ö. 196/812).....	76
15. Ebû Mutî' el-Belhî (ö.199/814).....	77
16. Ebû Muâz (ö.199/814)	79
17. Hafs b. Abdurrahman el-Belhî (ö. 199/815)	80
18. Kasım Zerîk, (ö. 201/817).....	80
19. Halef b. Eyyub el-Belhî (ö. 205/820).....	81
20. Said b. Halef (ö 220/835)	82
21. Şeddad b. Hakîm (ö. 213/828)	83
22. Mekkî b. İbrahim (ö. 215/830).....	84
23. İsam b. Yusuf (ö. 210/825)	84
24. İbrahim b. Yusuf (ö. 215/830).....	85
25. Ahmed b. Hüseyin (ö.217/832).....	86
26. Ebû'l-Ala (ö. 222/837)	86
27. Leys b. Mafûr (ö. 226/841)	86
28. Hâtem b. İ'nvan (ö. 237/852).....	87

29. Kuteybe b. Sa'id (ö. 240/855).....	87
30. Ebû Hâmid (ö.240/854).....	87
31. Muhammed b. Mâlik (ö. 244/ 858).....	88
32. Ahmed b. Yakup (ö.247/861).....	88
33. Mahmeş el-Balhî (ö. 259/873)	88
34. Nusayr b. Yahya (ö. 268/882).....	88
35. Ebû Bekir Şazan el-Belhî (ö. 268/882)	89
36. Muhammed b. Ubeyd (ö. 275/889).....	89
37. Muhammed b. Ukayl (ö. 278/891).....	89
38. Muhammed b. Seleme (ö. 279/892).....	90
39. Ebû Bekir el-Varrâk (ö. 294/907)	90
40. Şîhab b. Mamer (ö. 296/909)	91
41. Nasr b. İbrahim (ö.303/915).....	92
42. Ebû Nasr Belhî (ö.305/917)	92
43. Muhammed b. Huzeyme (ö. 314/926)	92
44. Ebû'l-Kasım el-Belhî (ö. 319/931)	92
45. Muhammed b. Fadl (ö. 319/931).....	94
46. Ebû'l-Kasım es-Saffar (ö. 326/938).....	94
47. Ebû Bekir b. Saî'd el-Belhî (ö. 328/843)	95
48. Ebû Bekir el-İskaf (ö. 333/944)	96
49. Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)	97
50. Hoca Abdalbaki (ö. 373/983).....	100
51. Ahmed b. Sehl (ö. 340/952)	100
52. Ali b. Ahmed el-Farisî (ö. 355/966).....	101
53. Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973)	101
54. Ubeydullah b. Ebû Bakir (ö.370/980).....	103
55. Yunus b. Tâhir en-Nusayrî (ö. 411/1020)	103
56. Muhammed b. Fadl (ö. 413/1022).....	103
57. Ebû Şuca' el-Bistâmî, (doğum tarihi, hicri 475)	104
58. Halil eş-Şecerî (ö. 481/1028)	105
59. el-Bedahşî el-Belhî (ö. 505/1111)	105
60. Kâdı Hüseyin (ö. 506/1112).....	105
61. Ömer el-Belhî (ö. 511/1117).....	106
62. Ebi'l-Kesîr el-Belhî (ö. 511/1117)	106
63. Halef b. Ahmed (ö. 515/1121)	106
64. Ebû Cafer ez-Zalî (ö. 517/1123)	106
65. Muhammed b. Yûsuf (ö.y.).....	107
66. Kazzar el-Belhî (ö.y.).....	107
67. Abdul Hadî (ö.y.)	107
68. Yesâr b. Kirdân el-Belhî (ö.y.).....	107
69. Şîhabuddin b. Süleyman (ö.y.).....	108
B. Herat Şehri ve Burada Yetişen Fakihler	108
1. İbrahim b. Tehmân el-Herevî (ö.163/779).....	111
2. Ebû Cafer Fırat (ö. 236/851)	111
3. Kadı Ebû Mansur (ö. 410/1019).....	111

4. Ebû Ahmed (ö. 440/1048).....	112
5. Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089).....	112
6. İdris el-Kenânî (ö. 443/1052).....	113
7. el-Kadî el-Herevî (ö. 455/1063).....	113
8. Ebû Sa'd el-Kadî el-Herevî (ö. 518/1125).....	113
9. Ebû Zeyd (ö. 466/1074).....	114
10. Ebû'l-Âla (ö.494/1101).....	114
11. Rabia' b. Esed (ö.y.).....	114
C. Gazne Şehri ve Burada Yetişen Fakihler	115
1. Mahmûd-ı Gaznevî (ö. 421/1030).....	117
2. Abdürreb el-Gaznevî (ö. 500/1107).....	117
D. Kâbil ve Burada Yetişen Fakihler.....	117
1. Ebû Abdullah Mekhul (ö.112/730).....	120
2. Ebû Abdullah Nafi' (ö. 120/735).....	120
3. Ali b. Mücahit b. Müslim (ö. 180/795).....	121
E. Cûzcân ve Burada Yetişen Fakihler	122
1. Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816).....	123
2. Ebû Bekir el-Cûzcânî el-Bağdâdî (ö. III/IX. yüzyıl).....	124
3. Ebû'l-Ala el-Cûzcânî (ö.y.).....	125
4. Ahmed b. İshak (ö.y.).....	125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA YETİŞEN FAKİHLERİN HUKUK ANLAYIŞI VE ESERLERİ

I. HUKUKUN YAPISI VE ÖZELLİĞİ	126
A. Hukukun Kökeni ve Kaynağı İle İlgili Nazariyeler.....	126
B. İslam Hukukunun Kaynakları	129
1. Aslî Kaynaklar	129
2. Sünnet.....	130
3. İcmâ.....	131
4. Kıyas	131
C. Ferî Kaynaklar.....	132
1. İstihsan	132
2. İstishab	136
3. Öncekilerin Şeriatı	137
4. Örf.....	137
II. AFGANİSTAN FAKİHLERİNİN EHL-İ REY İÇİNDEKİ KONUMU	143
A. Afganistan Fakihlerinin Nasları Yorumlama Metotları.....	144

B. Afganistan Fakihlerinde Lafza Bağlı Nas Yorumu	145
C. Afganistan Fakihlerini Lafza Bağlı Kalmaya Sevk Eden Sebepler	146
1. Naslar Üzerine Yapılan Yorumların Mu'tezilî Görüşleri Andırması	146
2. Siyasî Baskı.....	146
3. Sosyal Hayat	147
III. AFGANİSTAN FAKİHLERİNİN YÖNETİCİLER İLE İLİŞKİSİ VE SİYÂSET-İ ŞERİYYE	149
A. Afganistan Fakihlerinin Yöneticilere Yönelik Tutumu	149
B. Afganistan Fakihlerinin Siyaset-i Şeriyeye Anlayışı.....	152
C. İslam Hukukunun Konuları-Sistematigi	155
IV. DÖNEME AİT ESERLER VE ÖZELLİKLERİ.....	157
A. Metinler.....	157
1. Günümüze Ulaşan Telif Türü Eserler (Metinler).....	158
a. el-Âlim ve'l-Mute'allim	158
b. El-İbâne Fî Redd-i Men Şennea' Alâ Ebî Hanîfe.....	158
c. Kitâbu'n-nevâzil	159
d. Uyûnü'l-Mesâil	161
e. Mukaddimetü's-Salât.....	161
f. Muhtelifü'r-Rivâye	163
2. Gümüze Ulaşmayan Telif Türü Eserler (Metinler).....	164
a. Kitâbü'l-'itik, Kitâbü't-derecât ve el-Fürûk.....	164
b. Kitâbü'l-muhtelif	165
c. el-Ebhasül-celiyle fî meseletü İbni Teymiyye.....	165
d. el-İhtiyâr	165
3. Şerhler	166
a. Şerhü'l-câmiî'l-kebîr li'ş-Şeybânî fî furûi'l-Hanefî	166
b. Şerhü'l-câmiî'l-kebîr	166
c. Şerhü'l- câmiî'l-kebîr	166
4. Hâşiyeler	167
5. Muhtasarlar	167
6. Risâleler.....	169
SONUÇ.....	170
KAYNAKÇA	173
EKLER.....	188
EK 1- FAKİHLER LİSTESİ	188
A- Resmî Görev Alan Hanefî Fakihler	188
B- Eser Vermiş Olan Hanefî Fakihler.....	189
C- Afganistan Coğrafyasında Yetişen Hanefî Fakihlerin Genel Listesi.....	190
EK 2- KİTAPLAR LİSTESİ	193

A. Döneme Ait Günümüze Ulaşan Hanefî Fıkıh Eserleri	193
B. Döneme Ait Günümüze Ulaşmayan Hanefî Fıkıh Eserleri.....	193
ÖZGEÇMİŞ.....	194

KISALTMALAR

a.g.m.	: Adı Geçen Mekale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
a.mlf.	: Adı Geçen Müellif
AMK.	: Afgan Medeni Kanunu
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
bnt.	: Bint
bs.	: Baskı
bsy.	: Basım Yeri Yok
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazret
m.	: Miladî
md.	: Madde
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
ö.y.	: Ölüm Tarihi Yok
r.a.	: Radiyallahu anh/anha/anhuma
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik Eden
tsh.	: Tashih Eden
ty.	: Tarihi yok
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
vs.	: Ve Saire
yay.	: Yayınları
yy.	: Yayın yeri yok
y.y.	: Yüz Yıl

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Araştırmanın konusu, Orta Asya bölgesi ve Horasan'ın bir parçası olan Afganistan'da İslam Hukuku/fıkıh çalışmalarıdır. Çalışmamın kapsamına gelince, bu çalışmamızda ilk önce Afganistan'ın İslam öncesi ve sonrası olmak üzere kısa tarihî geçmişi, Afganistan'da hüküm süren devletler ve bu devletlerin konumuzla ilgili varsa yönetimdeki uygulamaları (hukukî uygulamaları) ve söz konusu bölgede oluşan ilim merkezleri ele alınacaktır. Hicri 22 (m. 642) yılında Afganistan'ın Araplar tarafından fethedilmesiyle birlikte önceki hukukun yerini alan İslam hukuku yani başlangıçtan Selçuklu dönemine kadar (H.22-520/M.642-1157) Afganistan'daki fıkıh çalışmaları konu edilmiştir. Bu bağlamda, söz konusu bölgede oluşmaya başlayan mezhepler ve özellikle ilk dönemlerden itibaren halk nezdinde benimsenip en çok taraftarı bulunan Hanefî fıkıh ekölü ele alınacaktır.

Asıl konumuz, Afganistan Hanefî fıkıh ekolünün oluşum sürecidir. Dolayısıyla Hanefiliğin Afganistan bölgesine girişi, yayılması, yayılma sebepleri, halk tabanında benimsenmesi ve buna bağlı olarak o dönemde oluşmaya başlayan Belh, Cûzcân, Herat ve Gazne şehirleri gibi önemli ilim merkezleri ile bu ilim merkezlerinde yetişen fakihlerdir. Bu fakihlere ait eserler ve varsa konuyla ilgili görülen Afganistan fukahasının diğer Hanefî fukhaya muhalıf görüşleridir.

II- ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Dâru'l-fukaha ve kubbetül-İslam adlarıyla şöhret bulan Belh şehri, erken dönemde “Belh Meşayihî” veya “Belh Hanefî Ekölü” gibi isimlendirmeyeyle Irak Hanefiliğinden ayrı bir Hanefî ekölü merkezi olarak görülse de bu bölge ileriki zamanlarda neredeyse unutulmuştur. Nitekim günümüzde Hanefilik deyince akla ilk gelen Irak Hanefiliği ile Maverâünnehir ve diğer Orta Asya bölgesi Hanefiliğidir. Hâlbuki Hanefilik, erken dönemlerden itibaren Ebû Hanife'nin Belh'li öğrencileri vasıtasıyla Irak'tan hemen sonra ilk Belh'te yayılmış ve bölgede birçok Hanefî fakih yetişmiştir. İslamî ilimler ve fıkıh ilmi, Orta Asya'nın diğer bölgelerine buradan intikal etmiştir. Ayrıca söz konusu bölgede Hanefilik, devlet tarafından desteklendiği gibi halk tarafından da benimsenmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen günümüzde Belh Hanefiliği unutulmuş ve adından pek söz edilmemektedir. İşte bu konuyu çalışmamızın asıl önemi de burada kendini göstermektedir. Yani Afganistan fakihlerinin genel

Hanefî çizgi içerisinde değerlendirilmesi ve onların bu meseledeki farklı özelliklerinin bilinmemesidir. Ayrıca Afganistan fakihleri ayrı bir ekol mu; veya genel Hanefî çizgisini takip eden mukallid bir ekol mü bu tür sorulara cevap niteliğinde olduğundan söz konusu bu çalışma guncelliğini korumaktadır.

Konunun amacı, Afganistan fakihleri fikhî ictihatta bulunurken birçok meselede bölgesel düşünerek İslam Hukukunda yerellik ilkesini ilk defa ortaya koymaları sebebiyle Irak ve Buhara gibi çevresindeki fikhî ekollerden ayrılmışlardır. Orta Asya ülkesi olan Afganistan coğrafyasına İslam fikhının özellikle Hanefî fıkıh kültürünün nasıl intikal ettiğini, ne şekilde yayıldığını, buna bağlı olarak bölgedeki fıkıh çalışmalarını ve dolayısıyla Irak Hanefiliği ile Afganistan Hanefiliği arasındaki uygulama farklılıklarını tespit ederek ortaya çıkarmaktır. Böylece Afganistan fıkıh tarihiyle ilgi araştırma yapmak isteyenlere kolaylık sağlamaktır. Çünkü klasik İslam hukuk tarihi eserlerinde Afganistan fıkıh tarihini, bölgedeki fıkıh çalışmaları, fukahının biyografisi ve fıkıh anlayışını yansıtacak yeterli derecede bilgi yer almamaktadır. Üstelik tespit edebildiğimiz kadarıyla bugüne kadar Afganistan'la ilgili detaylı bir fıkıh tarihi çalışması da yapılmamıştır desek yerinde olacaktır. Çünkü Afganistan fıkıh tarihiyle ilgili bilgiler klasik eserlerde serpiştirilmiş şekilde verilmiştir. Dolayısıyla bu Afganistan fukhasını ele almamız, ileride Afganistan fıkıh tarihi ve fukahasıyla ilgili detaylı bir araştırma yapmak isteyenler için özellikle Afganistan Hanefî fıkıh âlimleri biyografisi açısından kolaylık sağlayacaktır.

Görüldüğü gibi bu çalışma, fikhın teşekkülünde çevrenin etkisini göstermesi yönünden olduğu gibi kaynak olma açısından ve Afganistan fakihlerinin kendilerine has metot ve özelliğini ortaya koyması açısından alanında bir ilk çalışma olup daha sonraki Orta Asya ve Afganistan bölgesindeki çalışmalara örnek olacaktır.

III- ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Tezimizde genel olarak tümevarım metodundan hareketle sonuca varılmaya çalışılmıştır. Elde edilen kaynaklar içerisinde Afganistan fakihlerinin içtihatları incelenerek Afganistan bölgesindeki İslam Hukuku çalışmaları ve onların hukuk anlayışı ele alınmıştır. Bu süreçte öncelikle klasik fıkıh tarihi kitapları ile İslam tarihi ve fıkıh âlimleri biyografisini oluşturan tabakât eserlerinden yararlandık. Bunun yanında Afganistan fukahası ve eserleriyle ilgili günümüzde yapılmış yeni çalışmalardan da faydalandık. Ayrıca konuyla ilgili farklı ve sağlam bilgiler elde

edebilmek amacıyla Afganistan'ın başkenti Kabil kütüphaneleri başta olmak üzere birçok kütüphane ve medreseleri ziyaret ettik. Ne yazık ki buralarda klasik fıkıh eserlerinden başka Afganistan fıkıh tarihine ışık tutacak herhangi bir fıkıh tarihi çalışmasına rastlayamadık. Çalışmamızda ilk önce bölge hakkında bilgi edinmek için Afganistan'ın kısa tarihçesi, coğrafi konumu, önemli ilim merkezleri ve bölgede İslam'ın yayılışı üzerinde durduk. Asıl konumuzla ilgili olarak Afganistan'a Hanefî mezhebinin girişi, yayılması ve benimsenmesi sürecini sebepleriyle birlikte ele alarak Afganistan fukahasının hayatını ve bu fakihler tarafından kaleme alınan günümüze ulaşan eserleri tespit ederek inceledik.

Afganistan bölgesinde yetişen Hanefî fakihlerin biyografisini ele alırken önce vefat tarihlerine göre kronolojik olarak hayatını, ilmî kişiliğini, varsa diğer Hanefîlerden farklı olan fetvâ ve görüşlerini tespit etmeye çalıştık. Söz konusu bölgede Hanefîlik dışındaki diğer Sünnî mezhepler ise nerdeyse yok denecek kadar azınlıkta oldukları için bunlardan kısaca bahsetmekle yetindik

IV- KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızda yararlandığımız kaynakların değerlendirmesini yapacak olursak, bu konuda müstakil olarak Belh Hanefî fakihlerini (Meşayih Belh) ele alan ve günümüze ulaşan ilk eser, Belh'li Şeyhülislam Va'iz-i Belhî'nin hicri 610 yılında Arapça olarak kaleme aldığı "*Fezâil-i Belh*" adlı eseridir. Çalışmamızın çerçevesini oluşturan bu eser, hicri 676 senesinde Belhli Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî Belhî tarafından Arapça'dan Farsça'ya çevrilmiştir. Eserde ilk önce Belh şehrinin faziletleri ele alınmış daha sonra sahabe döneminden başlayıp müellifin kendi dönemine kadar Belh şehrinde yaşamış ve Belh'e mensup olan 70 Hanefî fakihinin biyografisi, bir birleriyle olan ilişkileri ve bazı görüşleri ele alınmıştır. Eserin orijinal Arapça nüshası bulunmazken Farsça çevirisinin nüshaları mevcuttur. Afganistan tarihçisi Abdulhay Habibî, eserin bir nüshasını Paris Milli Kütüphanesinde diğer iki nüshasını da Rusya'daki Leningrad Bilimler Akademisi Kütüphanesinde bulmuş ve 1971 yılında yayınlamıştır.

Konumuzla doğrudan ilgili olan ve çalışmamızda yararlandığımız diğer bir müstakil eser de Muhammed Mahrus Abdüllatif Müderris'in iki cilt olarak telif ettiği "*Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve ma inferedu bihi mine'l-mesâili'l-fikhiyye*" adlı eseridir. 1977 yılında kaleme alıdan bu eser dağınık haldeki Belh Hanefî

biyografilerini, eserlerini ve bazı görüşlerini ihtiva etmektedir. Eserde yer verilen Afganistan fukahasına ait fıkıh eserlerinin ise sadece isimleri zikredilmekle yetinilmiştir. Eserlerin özellikleri hakkında bilgi verilmemiştir.

Çalışmamızın asıl kaynağı oluştup çokça yararlandığımız eser ise Afganistan fakihlerini yakından tanıyan, Belh'te oluşan fıkıh çevreyi yakından takip eden ve bu bölgenin kendine has özelliklerini ve sosyale şartlarını bizzat yaşayarak bilen Ebü'l-Leys, es-Semerkandî'nin meşhur *Kitabü'n-nevâzil*, adlı eseridir.

Doğrudan Belh Hanefî fukahasıyla ilgili olmasa da İman bnt. Su'd'un "*el-Hayatü'l-İlmiyye fi Belh*" adlı çalışması konu hakkında başvurduğumuz eserlerdendir. Müstakil olarak Belh'in ilmî durumuyla ilgili 2013 yılında yazılan bu eserde, Belh tarihi, Belh'in ilmî durumu ve bölgede yetişen bazı Hanefî fıkıh âlimleri ele alınmıştır. Mehdi Rahmânî'nin "*Tarih-i Ulama-i Belh*" adlı müstakil eseri de yararlandığımız kaynaklardandır. Afganistanla alakalı kaynaklar bunlardan ibaret olmayıp bu eserler, doğrudan Afganistan ile ilgi müstakil çalışmalar olduğu için burada bahsetmek istedik. Diğer yararlandığımız eserler ise Afganistan'la ilgili müstakil çalışmalar olmayıp İslam tarihi, fıkıh tarihi ve fıkıh âlimleri biyografisini ele alan tabakât çalışmalarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN TARİHİ, COĞRAFİ KONUMU VE SOSYAL YAPISI

I- AFGANİSTAN'IN TARİHİ GEÇMİŞİ

A. İslam Öncesi Afganistan

Afganistan resmi adıyla Afganistan İslam Cumhuriyeti, Orta Asya'da eski Horasan'ın içinde yer alan dağlık bir ülkedir. Afgan ismine tarihte ilk kez milattan sonra 3. ve 6. asırlarda “Avagana” veya “Abgân” şeklinde rastlansa da Afganistan'ın tarihî geçmişi milattan çok daha öncesine dayanmaktadır. Nitekim Afgan ismiyle anılan Peştun/Pehtun'ların bu bölgeye milattan önce 480 civarında gelip yerleştikleri bilinmektedir.¹ Afganistan coğrafyası, eski dönemlerden itibaren çeşitli orduların gelip geçtiği stratejik bir konuma sahiptir. Bu stratejik konumdan ilk faydalananlar ise eski İranlılardır. İran hükümdarı Dârâ (I. Darius), milattan önce 500 yılında Afganistan bölgesini işgal etmiş ve iki yüz yıla yakın hâkimiyeti altında tutmuştur. Daha sonra Afganistan, milattan önce 330 yılında İranlıları yenen Büyük İskender'in hâkimiyetine geçmiştir. İskender döneminde bölgede birçok yerleşim merkezi kurulmuş ve şehirler inşa edilmiştir. İskender imparatorluğunun parçalanmasının ardından (Mö. 187) Afganistan'a Yunan menşeli Baktriana devleti hâkim olmuştur. Baktriana hâkimiyetinden sonra Afganistan, Miladi 50-125 yılları arasında İskitlerin, 126-480 yılları arasında da Türk asıllı oldukları tahmin edilen Kuşanlar'ın hâkimiyeti altında kalmıştır. Miladi 480'den sonra ise bu bölgeye Halaç (Ak Hun) Türkleri yerleşmeye başlamıştır. Akhunlar'ın yıkılmasından sonra yani VI. Yüz yılın sonlarından itibaren ise bu günkü Afganistan'ın en büyük kentlerinden olan Kâbil, Herat ve Belh bölgelerinde Türkşahîler adıyla anılan ve birbirinden bağımsız küçük krallıklar kurulmuştur. Türkşahîler'in, Budizm'i desteklemeleri sonucu bu dönemde Afganistan bölgesinde Budizm hâkim olmuştur. Afganistan'daki Budist eserler özellikle Bâmyan'deki Buddha heykeli (But-ı Bamyân) bunu göstermektedir.²

¹ Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan der mesir-i Tarih*, Kabil, 1384, I, 4; Gülzâd, Muhammed Asıf, *Nevbahâr-ı Belh va Barmakiyân*, Matbaa-i sanat-i imam, 2013, s. 32-43; Abdülhay Habibi, *Tarih-i muhtasar-ı Afganistan*, Kabil: Encümen-i tarih-i edeb, 1967, I. s. 7; Töre Sivrioğlu, Ahmam Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, İstanbul: 2017, s. 21; Mehmet Saray, “Afganistan”, *DİA*, I, 404.

² Gubar, *Afganistan dar mesir-i Tarih*, I, 4; Gülzâd, *Navbahâr-ı Belh va Barmakiyân*, Matbaa-i sanat-i imam, 2013, s. 32-43; Sivrioğlu, *Afganistan Tarihi*, s. 21; Saray, “Afganistan”, *DİA*, I, 404.

Afganistan bölgesi, bu güne kadar üç farklı isimle anılmıştır. Birincisi, Âriana/Âryânâ'dır.³ Bu isim Afganistan'ın en eski isimlerinden olup Ariya adında o bölgede yaşayan bir kavimden gelmektedir. Söz konusu bölge, Avesta döneminden (Mö. 1000) miladi 5. asra kadar Âryânâ olarak anılmıştır. Bu isim, Âvesta kitabında “İriyâna” şeklinde geçmekte olup karşıtı ise Turyânâ'dır. Yani bu isimler, ceyhûn bölgesinde yaşayan “Âryâî”⁴ ve “Turâî” denen iki kavimi ifade etmektedir.

Afganistan'ın ikinci ismi Horasan'dır.⁵ Bu bölge, Miladi 5. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar Horasan olarak anılmıştır. İslâm coğrafyacılara göre Horasan, “Ümmühât” diye bilinen Nîşâbur, Merv, Belh ve Herat şehirleri etrafında yer alan dört büyük bölge olarak adlandırılmaktadır. Yani Mâverâünnehir bölgesi tarafından çevrilmiş geniş bir alandır.⁶

Afganistan coğrafyasının üçüncü ismi ise bu günkü adı olan Afganistan'dır. 19. Yüzyılda “Horasan” ismi, “Afganistan” ismi ile değiştirilmiş ve söz konusu bölgenin bu günkü resmî adı Afganistan olmuştur.⁷ Afganistan'ın bazı bölgelerine özellikle Afgan adıyla anılan Peştunlar'ın yaşadıkları bölgelere daha erken dönemlerden itibaren yani 13-15. Asırlardan itibaren Afganistan denildiği bilinmektedir.

³ Asil ve temiz insanlar anlamına gelen Aryana isminin milattan önce 2-3. asırlarda bir Hint öğretisi olan eski Minu- Samhita'da geçtiği söylenmektedir. bkz: (Habibi, *Sehm-i Afganistan der intikal-ı ferheng-ı Asya-i Miyane*, s. 8.)

⁴ Abdülhay Habibi, *Tarih-i muhtasar-ı Afganistan*,. S. 7-11.

⁵ “Horasan ismi, eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân “gelen, doğan”) kelimelerinden meydana gelmiştir ve “güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi” anlamını taşımaktadır. İsim muhtemelen Sâsânîler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adı idi. Günümüzde ise bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan; Belh ve Herat yöresi Afganistan; kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır.” Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 234. ayrıca bkz. İstahri, *Mesalik ve Memalik*, 3. bs. Tahran: İntişarat-ı ilmî ve ferhengi, 1989, 203; Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-memalik*, (trc. Hüseyin Karaçanlu), Tahran: Çaphane-i maharet, 1991. s. 17.

⁶ Ferid Pejend, *Coğrafya-ı tarihi Afganistan*, Meyvand Yayınları, Kabil, 2005, s. 1-4.

⁷ Gubar, *Afganistan dar mesir-i tarih*, I, 9.

Eski Horasan haritası: Horasan Bölgesi, Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan ve İran gibi ülkeleri ve bu ülkelerin Nişapur, Merv, Semerkant ve Belh gibi önemli merkezlerini içine almaktadır. Siyah çizgi ile belittiğimiz yer ise bu günkü Afganistan haritası olup Horasan'ın büyük bir kısmını içine almaktadır.⁸

B. Afganistan'ın Coğrafi Konumu

Orta Asya ülkesi olan Afganistan, coğrafi konum olarak eski Horasan bölgesi içinde kalır. Gönümüzde Afganistan'la sınır olan ülkeler, Afganistan'ın kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan; doğusunda çok az sınırla Çin, güneyinde en uzun sınırla Pakistan ve batısında İran yer almaktadır. Afgaistan'ın bu günkü sınırları 1893 yılında çizilmiştir.⁹ Afganistan genişlik olarak, 653.000 km² yüz ölçümüne sahiptir. Yüksekliği 7.500 metre olan ve Himalaya'lara kadar uzanan Hindukuş, Kuhu-i Baba, Bend-i Beyân ve Pamir dağlarının bulunduğu Afganistan bir yayla ve yüksekliğin çok fazla olduğu dağlık bir ülkedir.¹⁰ Afganistan coğrafyasının en yüksek bölgesi "Vahân" koridoru olarak isimlendirilen kısımdır. Bu bölgenin en alçak vadisi

⁸ <https://images.app.goo.gl/VtTRHADWnvCEDbKR7>; <https://www.islamweb.net/ar/article/211417/>. (Erişim Tarihi: 15.11.2019)

⁹ Tanin, Zahir, *Afganistan der karn-ı bîstom (1900-1996)*, Tehran: İrfan, 1384/2005. s. 19.

¹⁰ Asa'dî, *Serzemin ve merdum-i Afganistan*, s. 5.

de beşbin metre yüksekliğe ulaşmaktadır. Hindukuş dağlarının yüksekliği 200 metreye kadar düştüğü kuzey bölgesi ise Afganistan'ın en alçak kısmıdır. Afganistan dağları, Ceyhun Nehrin'e (Amu Derya) doğru git gide alçalmaktadır. Dolayısıyla Ceyhun Nehri'nin olduğu bölgeler tarıma en elverişli yerlerdir. Verimli arazilerin %60'ı bu bölgededir.¹¹

Afganistan'da akarsu oldukça azdır. Aral gölüne akan Amu Derya, Hilmend Irmağı ve benzeri sular da çöl ve göllerde son bulmaktadır. Ülkenin iklimi genel olarak soğuk ve az yağışlı olup bölgelere göre değişmekte ve dağlık alanlarda çok şiddetli kar yağmaktadır. Yaz mevsimi ise kurak ve çok sıcak geçer. Bazı bölgelerde sıcaklık 45 dereceye kadar ulaşmaktadır. Afganistan'ın iklimi baharda ılık geçmekte ve orta iklim ürünlerinden kavun, şeftali ve üzüm gibi ürünler yetişmektedir.

Orta Asya'nın kalbi olarak nitelendirilen Afganistan, İslâmiyet'ten önce ve sonraki dönemlerde farklı kültürleri içinde barındırmış ve sahip olduğu coğrafi ve stratejik konumundan dolayı pek çok hükümdar ve farklı devletlerin istilasına uğramıştır. Son 2500 yıl içinde Afganistan'da Persler, Yunanlılar, İskitler, Hintliler, Ak Hunlar, Türkler vs. olmak üzere en az 20-25 değişik hanedan hüküm sürmüştür. Bu değişikliklerde Afganistan'ın önemli şehirleri defalarca tahrip edilmiştir. IX. Asrın ikinci yarısından itibaren ise bu günkü Afganistan topraklarında Sâmânîler (819-1005), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular (1040-1157), Gurluler (1000-1215), Hârizmşahlar (1097-1231), Moğollar (1220), Timûriler (1370-1507) ve Babüriler (1526-1858) gibi Müslüman Türk Devletleri hüküm sürmüşlerdir.¹²

¹¹ Ârız, Gulam Cilânî, *Serhedat ve taksimat-ı idari Afganistan dar tulu tarih*, Peşaver: 2003, s. 48; Sivrioğlu, a.g.e. s. 23-25; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 401.

¹² Misbahzâde, Said Muhammed Bakır, *Tarih-i siyâsî muhtaser-i Afganistan*, Meşhet: 1387, s. 43-46; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 404.

Günümüz Afganistan haritası ve sınırı olan ülkeler: Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan Çin, Pakistan ve İran.

C. Afganistan'ın İslâmlaşması

1. Afganistan'nın Fethi

Afganistan'ın fethi ilk defa Hulefâ-yı Râsîdîndöneminde Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Mekke'de neşet eden ve kısa sürede Arap coğrafyasının dini haline gelen İslâm, Araplar vasıtasıyla yeryüzünde yayılmaya başlamıştır. İslâm'ın neşet ettiği dönemlerde Afganistan bölgesi doğu ve batı diye adlandırılan ve iki din-iki siyaset olarak bilinen Pers Sâsânîleri ile Kâbil Şahlar'ın egemenliği altındaydı. Afganistan'ın batısında yer alan Sistan ve Herat bölgeleri Pers Sâsânîleri'nin; Kandahar ve Kabulistan gibi doğu bölgeleri ise Budizm, Zerdüştlük ve Brahmanizm'i benimseyen Kabil Şahlarının hâkimiyetindeydi.¹³

Hulefâ-yı Râsîdîn döneminde Araplar tarafından fethedilen Afganistan'ın hangi halife döneminde fethedildiği konusunda farklı rivayetler vardır. Bunun sebebi ise belki bu günkü Afganistan bölgesinin, Horasan'ın bir parçası olup Horasan bölgesi içinde anılması veya her bölgenin ayrı olarak fethedilmesi yahut fethedilen bölgelerin tekrar el değiştirmesi vb. Durumlar olabilir. Kaynaklarda İslamiyet'in Afganistan

¹³ Habibî, Abdulhay, *Sehm-i Afganistan der intikal-ı ferheng-ı Asya-i Miyane*, Kabil: Merkez-ı Tahkikat Allame Habibî, 2002, s. 20.

coğrafyasına Hz. Osman zamanında Basra valisinin Abdurrahman b. Semüre'yi o bölgeye göndermesiyle ulaştığı söylene de¹⁴ aslında İslam ordusunun Horasan (Afganistan) bölgesine yaptığı ilk fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde hicri 21 yılında başlamıştır. Yani Hz. Ömeri'nin Ahnef b. Kays'ı, Yezdigird'i takip etmek üzere görevlendirmesiyle başlamıştır¹⁵. Şöyle ki Araplara yenilen son Sâsânî Şahı III. Yezdigird,¹⁶ Horasan'a kaçar ve burada halktan aldığı yardımlarla Araplara karşı bir tehlike oluşturmaya başlar. Bu tehlikeye son vermek isteyen Araplar, Yezdigird'i ele geçirmek için Khuistan (Herat) ve Sicistan'a¹⁷ (Kandahar) ilk defa bir birlik gönderirler.¹⁸ Diğer bir rivayete göre Ahnef b. Kays'ın Orta Asya'da yeni fetihler yaparak toprak genişletmeyi istemesi üzerine Hz. Ömer'in gönderdiği kuvvetler hirci 21 yılında Horasan'ın girişi olan Tabeseyn'e kadar ulaşmış ve bölge halkı ile para karşılığında anlaşmıştır.¹⁹ Ancak Afganistan'a etkili ve sürekli akımlar ise daha önce belirttiğimiz gibi Basra'nın valisi olan Abdullah b. Âmir ve Ahnef b. Kays komutasında Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. Horasan'ın önemli merkezlerinde olan Belh şehrine ilk gelen komutan Ahnef b. Kays'tır. Ahnef b. Kays, Belh'e Hz. Osman döneminde gelmiş ve bölge halkıyla 700.000 dirhem karşılığında anlaşmıştır.²⁰ Böylece Afganistan bölgesinde Araplar vasıtasıyla İslamiyet yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır.²¹

Hz. Osman döneminde Afganistan'ın bazı bölgelerinde halkın tekrar ayaklanması sonucu Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) komutanlığında bir ordu

¹⁴ İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Cafer el-Yakubi, (ö. 292/905), *Kitabül-büldan-Ülkeler Kitabı*, (trc. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2003, s. 68; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 404.

¹⁵ İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-nihaye*, VII, 210, Beyrut: Mektebetü'l-maârif, 1994; Seyithanoğlu, *Büyük İslam Tarihi*, II, s. 87-88.

¹⁶ Arapçada "Ğ-گ" harfi olmadığı için "ک" harfi yerine "ج" harfi yazılır. Bu yüzden "Yezdigird" kelimesi de "Yezdicürt" şeklinde geçmektedir.

¹⁷ Aslı sistan olan bu kelime, Arapçaya sicistan olarak geçmiştir. Günümüzde Afganistan ve İran sınırları içinde kalmıştır. Afganistan sınırı içinde kalan bölümü günümüzde "Nimruz" adıyla bilinmekte olup Afganistan'ın bir ilidir.

¹⁸ Ebü Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî Tercümesi*, Konya: Can Kitabevi, 1979, s. 118; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir (ö. 630/1233), *el-Kamil fi't-tarih* (trc. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986. III, 39-40; Habibî, *Tarih-i Afganistan badez İslam*, 3. bs. Tahran: Aşna yayınları, 1367. s. 147-149; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235; Sivrioğlu, a.g.e. s. 79; (ed. Kenan Seyithanoğlu, red. Hakkı Dursun Y.) *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, II, s. 87-88.

¹⁹ Habibî, *Tarih-i Afganistan badez İslam*, s. 147-149; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

²⁰ Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410; Ahnef b. Kays'ın Belh'e daha önce Hz. Ömer döneminde geldiği de nakledir. Ahnef b. Kays, Belh'e geldiğinde Belh'in Müslümanlar tarafından fethedilgini görür ve kendisi Merve gider. Bkz. Taberî, *Tarih-i Taberî Tercümesi*, s. 119.

²¹ Afganistan bölgesinin fethiyle ilgili farklı rivayetler için bkz. Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 468.

gönderilmiş ve ayaklanmayı durduran bu ordu yeni fetihler yaparak Belh, Herat ve Gazne gibi Afganistan'ın önemli merkezlerini ve büyük bir kısmını İslam hâkimiyeti altına almışlardır. Bundan sonra da bölge halkının ısrarla sürekli isyan etmesi veya dinden çıkması üzerine Muaviye b. Ebî Süfyan (661-680) ve Harunurreşid (786-809) dönemlerinde söz konusu bölgeler yeniden fethedilmiş ve bölgede İslam dinin yayılması için uzun uğraşlar verilmiştir. Afganistan'ın güney tarafında yer alıp eskiden “Kâfiristan” ismiyle bilinen ve uzun zamandır İslam ile tanışmamış olan bölge, en son Emîr Abdurrahman Han (ö.1901) tarafından fethedilmiş ve adı da “Nuristân” olarak değiştirilmiştir. Böylece putperest olan halkı da Müslüman olmuştur. Miladi VII. asırda İslam dininin Afganistan bölgesinde yayılmaya başlamasıyla beraber bu coğrafyada var olan inançların yerini İslam dini alırken söz konusu din ve inançlara ait hukukun yerini de İslam hukuku (fıkıh) almıştır.

Afganistan'da Arap hâkimiyeti İslam dininin bölgeye gelişiyle başlamıştır. Yani 20 yıl gibi bir süre devam edecek olan Arap hâkimiyeti miladi 642'de başlamış ve 662 yılına kadar devam etmiştir.²² Arapların kısa süren hâkimiyetinden sonra Afganistan'da her hangi bir büyük kuvvet hâkimiyet kurmamıştır. Bu dönemde bölge halkı yaklaşık iki asır farklı dil ve farklı kültürlere sahip mahallî beylikler tarafından yani “Şah” unvanı verdikleri kabile reisleri tarafından yönetilmiştir. Bu durum Miladi 819 yılında Sâ mânîlerin Afganistan'ı ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Kabile reisleri ve hükümdarlar, yeni dinin yani İslam dinin gelmesiyle kendi inanç ve siyasi otoritelerinin yok olacağı düşüncesinde idiler. Bu nedenle Afganistan halkı, Araplara karşı yirmi yıla yakın savaşımlardır. Dolayısıyla Afgan halkının tokyekün İslam'ı kabul etmeleri kolay olmamıştır. Ancak İslam'da birlik ve beraberliğin olması, zengin ve fakirin aynı safta namaz kılması, takva dışında hiç kimsenin diğerinden üstün olmaması ve benzeri durumlar, Afgan halkının ve şahlarının İslam'ı kabul edip benimsemelerine sebep olmuştur.²³ Böylece Araplar'ın Afganistan'da uzun süre kalmamalarına rağmen söz konusu bölgede İslamiyet hızla yayılmaya devam etmiştir.

²² Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, I, s. 66-67. Habibi, *Tarih-i Afganistan Badez İslam*, s. 140

²³ Hammad, *Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid El-Mervezi, Orta Asya'da İslâm - Temsilden Fobiye-*, 2012, cilt: II, s. 984; Habibi, *Tarih-i Afganistan Badez İslam*, s. 20.

2. Sâ mânîler Dönemi (Miladi 819-1005 yılları arası)

Sâ mânî Devleti haritası:²⁴ Bu haritaya baktığımızda Belh ve Herat gibi Afganistan'nın önemli merkezlerini içine alsa da Sâ mânîlerin, bu günkü Afganistan bölgesinin tamamında hâkimiyet kurmadıklarını görüyoruz.

Sâ mânî²⁵ devleti, Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde Ahmed b. Esed b. Sâ mân Hudat tarafından kurulmuş İran menşeli Müslüman bir devlettir. Araplar tarafından fethedilen Afganistan bölgesi, Araplardan sonra beylikler tarafından idare edilmekteydi ve bu durum İran menşeli Sâ mânîler'in IX. yüzyılda Afganistan coğrafyasının büyük bir bölümünü hakimiyeti altına almalarına kadar devam etmiştir. Sâ mânîler'in Afganistan'da hâkimiyet kurmasıyla birlikte siyasi istikrar sağlanmış, ipek yolunun Sâ mânî toprakları üzerinde bulunması sebebiyle ticari faaliyetler artarak devletin refah düzeyi yükselmiş ve kültürel hayat canlanmıştır. Bu dönemde

²⁴ <https://www.google.com/search?q=Sâ mânîler+devleti&tbm>. (Erişim tarihi, 06.11.2021)

²⁵ Sâ mân Hânedanının ismi, Belh civarındaki Sâ mân bölgesinin beyi olan ve Sâ mânhudah/Sâ mânhudat lakabını taşıyan kişiden gelmektedir. Sâ mânîler'in İran kökenli oldukları yönündeki görüş daha isabetli olmakla birlikte Türk kökenli oldukları da söylenmektedir. bkz. Erkan Göksu, Tarih-i Güzide'ye Göre Sâ mânîler, Türk Kültürü, 2011/2: 151-174. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 2011. s. 151; Aydın Usta "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 64.

darphaneler açılmıştır. Rivayete göre Afganistan’da miladî 858 yılında darp edilen ilk fülûs Ahmed b. Esed tarafından yaptırılmıştır.²⁶

Sâmânîler döneminde İslam ordusunun Afganistan bölgesinde tamamen hâkim olmasıyla birlikte halkı eğitmek ve İslam dinini anlatmak için diğer İslam beldelerinden bölgeye âlimler gelmeye başlamıştır. Sultanlar ve devlet adamları, âlim ve edipleri desteklemiş ve dönemin en büyük kütüphanelerini burada açmışlardır. Buna bağlı olarak İslamî ilimler (tefsir, hadis ve fıkıh, tasavvuf vs.) sahasında birçok âlim yetişmiştir. Henüz medreselerin teşekkül etmediği bu dönemde tedris faaliyetleri cami ve âlimlerin evlerinde yapılmıştır. Maverâünnehir bölgesinde, Belh ve Herat gibi Horasan’ın önemli şehirlerinde camilerden bağımsız olarak ilk medreselerin yine Sâmânî’ler tarafından yapıldığı bilinmektedir.²⁷

Sâmânîler devri söz konusu bölgede İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde bir başlangıç noktası olmuştur. Sâmânî hükümdarların, ilmi ve âlimleri destekleyip ilim merkezleri açması sonucu bu dönemde ilmî faaliyet artmış ve başta İslamî ilimler olmak üzere her ilim dalında birçok âlim yetişmiştir.²⁸

Bu süreçte Türklerin İslamîyet’i benimseyip kabul etmeleri İslam tarihi bakımından ayrı bir gelişme olup bunun hukuk tarihi açısından da önemli sonuçları olmuştur. Müslüman olduktan sonra kendilerini İslam dinini korumak için Allah’ın ordusu olarak gören Türkler, yeni bir inanç ve heyecan bulmuş ve tarih sahnesinde yeni atılımlar yapmışlardır. Nitekim Türklerin, Müslüman olduktan sonra kurduğu Gazneli Karahanlı Selçuklu ve Osmanlı devletleri tarihin tanıklık ettiği en büyük İslam devletlerindendir. Türkler, sadece savaşmamışlar aynı zamanda İslam dininin yayılması ve sonraki nesillere en doğru şekilde intikal ettirilmesinde büyük hizmetler vermişlerdir. Özellikle İslam hukuku ve Hadis tarihi alanında ilk yaptıkları hizmetler takdire şayandır. Örneğin İslam fıkının ikinci önemli kaynaklarından biri olan Hz. Peygamber’in (s.a.v) hadislerini doğru nakillerle bir araya getiren altı meşhur ve en büyük hadisçi Türk’tür ve bunların çoğu Orat Asyada 9. Asırda Karahanlılar ve Sâmânîler döneminde yaşamıştır.²⁹

²⁶ Usta “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI, 67.

²⁷ Ersoy Taşdemirci, “Medreselerin Doğuşu Kaynakları ve İlk Zamanları”, *Erciyes Üniversitesi SBE. Dergisi*, Sayı: 2, 1988, s. 273; Usta “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI, 67.

²⁸ Herevî, *Tarih-i Sâmânîyan*, s.57.

²⁹ Hammad, *Afganistan’da İslâm’ın Gelişimi*, s. 984.

Karahanlılar'ın hakanı Saltuk Buğra ile birçok Türk beyleri ve Belh civarındaki Sâ mân bölgesinin beyi olan Sâ mânhuda'dın İslam'ı kabul etmeleri, bölgedeki kabilelerin topluca İslam dinini tercih etmelerine sebep olmuştur. Bu tarihten sonra Afganistan bölgesinde İslam'ın yayılması da hızlanmıştır.

Sâ mânî topraklarında Müslümanlar ile birlikte Budist, Mecusî, Yahudi ve Hristiyanlar da yaşamaktadır. Müslüman kesimin büyük çoğunluğu Hanefî ve Şafî ile Şîîlerdir. Ancak Sâ mânîler nezdinde Hanefîlik, diğer mezheplere göre her zaman bir adım önde olmuştur. Nitekim Sâ mânîler, hukuk alanında atama yaparken tercihlerini hep Hanefîlerden yana kullanmışlardır. Sâ mânîler, Sünnîler dışında Şîîleri az çok himaye etse de onlara devlette resmî görev vermemişleridir. Bu yüzden bazı tarihçiler, Sâ mânîleri özellikle Hanefî taassubu gütmekle suçlamaktadırlar.³⁰ Yani eğitim dâhil bütün alanlarda nadiren Şafî âlimlere yer verilse de her zaman Hanefî âlimler tercih edilmiştir. Dolayısıyla Sâ mânî devletinin hâkim olduğu coğrafya ve dönem Hanefî mezhebinin şekillenmesinde önem arz etmektedir. Bu dönemde yetişen âlimler ve onlara ait eserler de Hanefîliğin gelişmesinde büyük öneme sahiptir.³¹

Din ve mezhepler her zaman siyasette önemli yere sahip olmuştur. Dolayısıyla her devlet, mensubu olduğu din ve mezhebin korunması, yayılması ve benimsenmesi için çaba göstermiştir. Dolayısıyla devletler, mensubu oldukları din ve mezhebin tebliğ politikasının birer temsilcisi durumundadır. Bu bağlamda İslam devletlerinin doğusunda kurulan Sâ mânîler de Hanefîliği tercih etmiş ve onu ön plana çıkarmıştır. Yani Sâ mânîler, düşünce ve uygulama açısından kendilerine daha uygun gördükleri Sünnî-Hanefî mezhebini benimseyerek onun koruyucusu olmuşlardır.³²

Hanefî mezhebi İslam devletlerinin doğusunda yani Orta Asya bölgesinde devlet otoritesiyle yayılmıştır. Hanefî mezhebinin, Abbasî yönetiminde başkadı olan Ebû Yusuf'un gayretleriyle Abbasî devletinin benimsediği ve esas aldığı bir mezhep haline gelmesi, zaten Hanefî mezhebine İslam dünyasının genelinde yaygınlık kazandırmıştır.³³ Abbâsîlerin ilk dönemlerinde bütün kadıların Ebu Hanîfe'nin veya onun öğrencileri olan Ebu Yusuf İmam Züfer ve Şeybânî'nin talebeleri olduğu

³⁰ Herevî, *Tarih-i Sâ mânîyan*, s.311. Usta, "Sâ mânîler Devrinde Hanefî Mezhebi", *Devirleri Aydınlatan Meşale: İmam-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 28-30 Nisan 2015, yay no: 257, s. 235-236.

³¹ Usta "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 66; Usta, a.g.m., s. 236.

³² Usta, a.g.m., s. 235-236.

³³ Detaylı bilgi için bkz. Usta, "Sâ mânîler Devrinde Hanefî Mezhebi", s. 235-236.

söylenir.³⁴ Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'den özellikle de Ebû Yusuf'un kâdılkudât olarak tayin edilmesinden sonra Abbâsî halifelerinin, kadılık makamı başta olmak üzere hukuk alanlarına Hanefî mezhebine mensup âlimleri getirmesi devletin hâkimiyeti altındaki bölgelerde ve ileride Sâ mânîlerle daha da yaygınlık kazanacağı Horasan bölgesinde bu mezhebin tanınmasını ve hızla yayılmasını sağlamıştır. Üstelik Ebû Yusuf'un, baş kadı olduktan sonra kadılık görevlerine Hanefî mezhebine mensup hukukçuları atadığı da söylenmektedir.³⁵ Abbâsîlerin Kâdılkudât uygulamaları, özellikle de yeni fethedilen bölgelerdeki Müslümanlar arasında Hanefiliğin tercih edilmesine ve yayılmasına sebep olmuştur diyebiliriz. Bir mezhebin yaygınlık kazanıp benimsenmesinde kadıların rolü büyüktür. Çünkü mezhebin fetvâsını uygulayanlar sürekli halkla içe içe olan kadılardır.³⁶

Sâ mânîler döneminde İslamîyet, Türkler arasında yayılırken İslam'ı yeni kabul eden halkın mezhep tercihleri devletin resmî mezhebi durumundaki Hanefilik olmuştur. Binaen aleyh Sâ mânîler dönemi, Hanefiliğin yaygınlık kazanıp düşünce ve uygulama alanında geliştiği bir zaman dilimini ifade etmektedir. İleride bahsedeceğimiz üzere Sâ mânîlerden sonraki Gazneli ile Selçuklular da Hanefiliği Sâ mânîlerden miras almışlardır. Böylece o günden bu güne Afganistan'da Hanefilik resmî mezhep olmaya devam etmektedir.

³⁴ Radtke, Bernd, "Horâsân ve Mâverâünnehir'de Din Alimleri ve Mutasavvıflar", (çev. Ergin Ayan, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, cilt: II, sy, 9, s. 367.

³⁵ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, 4-5

³⁶ Sâ mânî emirlerinin Abbâsî halifeleriyle olan münasebetleri için bkz. Cevad Herevî, *Tarih-i Sâ mânîyan*, Tahran: Müessese-i intişarat-ı emir kebir, 1393. s. 536.

3. Gazneliler Dönemi (Miladi 963-1186 yılları arası)

XI. yüzyılda Gazneli haritası.³⁷ Bu harita, Afganistan, İran, Özbekistan, Türkmenistan ve bu günkü Pakistan'ın bir bölümünü içine almaktadır.

İlk temelini Alp Tegin'in attığı Gazneli devleti, miladi X. yüz yılın sonralarına doğru Horasan-Afganistan bölgesinde kurulmuş bir Müslüman Türk devletidir.³⁸ Sâmanîlerin zayıflaması üzerine Sâmanî ordularındaki Türkler Ebû Mensur Sebük Tegin önderliğinde Gazneli³⁹ devletini kurmuşlardır. Afganistan, Sebük Tegin'in oğlu Sultan Mahmud (Gazneli Mahmud) zamanında en parlak dönemini yaşamış ve devletin sınırları genişlemiştir. Bu dönemde civar bölgelerden gelen Müslüman Türk unsurlar da Afganistan'a iyice yerleşmişlerdir.⁴⁰

Gazneliler, Sünnî olan Abbâsî hilafeti vasıtasıyla İslam'ı kabul etmiş ve Sünnî Müslüman olmuşlardır. Abbâsî devleti, daha önce belirttiğimiz gibi Hanefî hukukunu

³⁷ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 481.

³⁸ Detaylı bilgi için bkz. Sayid Abul Kasım Fervezânî, *Gazneviyan ez peydâyiş tâ ferveriş*, Tahran: Sazman-ı mütalaa ve tedvin-i kütüb-i ulum-i insani-yi danişgahha, 1393, s. 48; Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 481; Merçil, "Alptegin", *DİA*, II, 525; M. Hanefî Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Basılmamış Doktora Tezi) ATÜ, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları, Erzurum: 1996, s. 20; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: tdtv. Yayınları, 2002, s. 177.

³⁹ Gazneli Hanedânı, adını bu günkü Afganistan'ın bir ili (vilayeti) ve Gazneli devletinin başkenti olan Gazne şehrinden almıştır. Bu şehir, başkent Kabil'in 145 km. güneybatısında yer almaktadır.

⁴⁰ Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri*, s. 200; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 404; Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 481.

benimsemiş ve bunlar vasıtasıyla İslam topraklarında Hanefî hukuku yürürlükte olmuştur.⁴¹ Diğer yandan Türklerin Müslüman oldukları bu süreçte en etkili olan Samânî devleti de Hanefiliği ön planda tutmuştur. İşte bunlar, genelde Türklerin özelde ise Gazneliler'in Hanefiliği tercih etmeleri için hazır gerçeklerdir. Ayrıca Gazneliler'in, kendinden önceki Hanefî olan Sâ mânî mirasını almaları,⁴² halkının ve âlimlerinin büyük çoğunluğu Hanefî olan bölgelere yerleşmiş olmaları da Gazneliler'in Hanefiliği tercih etmelerinde ve benimsemelerinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu süreçte bölgedeki diğer mezhepler, bölgenin tabîî yapısı gereği Hanefilik ve Maturîdîlik şeklinde kendini göstermiş ve böylece Müslüman Türk unsurlar, Sünnî-Hanefî-Maturîdî olarak İslam dünyasındaki yerini almışlardır.⁴³

Sünnî Abbâsî hilafetine bağlılık gösteren Sebük Tegin ve oğlu Sultan Mahmud, hâkim oldukları coğrafyada Sünniliği savunup yaymaya çalışırken, Sünnilik dışındaki Mutezile ve Şîîliğe ise şiddetle karşı çıkarak onları yok etmeye çalışmıştır. Fakat Sultan Mahmud'un dört Sünnî mezhepten hangisini benimseyip devlet nezdinde hangisine destek verdiği kesin olarak bilinmemektedir. Zira Sultan Mahmud'un kendi sarayında Hanefî ve Şafîî âlimlere yer vermesi ve mezhebinin ne olduğuna bakmaksızın etrafındaki âlimleri desteklemesi onun taassup derecesinde sıkı bir Hanefî olmadığını göstermektedir. Bu yüzden Hanefî ve Şafîî mezheplerine mensup tabakât yazarları, Sultan Mahmud'u kendi mezheplerine mensup olarak göstermeye çalışmışlardır.⁴⁴ Sultan Mahmud'un, Sâ mânîler ile mücadelesinde Hanefî Kerramîlere destek vermesi ve XI. Asrın başlarında Horasan'da Hanefiliğin karşısında güçlenmeye başlayan Şafîîliğe karşı Hanefiliğe en büyük desteğin Gazneliler'den gelmesi göz önüne alınarak Sultan Mahmud'un aşırı derecede Hanefî olduğu da söylenmektedir.⁴⁵ Diğer bir görüş ise Sultan Mahmud'un önce Hanefî iken sonradan Şafîî olduğu yönündedir. Konuyla ilgili İmam Mesud b. Şeybe, İbn Hallikân'ın da kendisiyle aynı

⁴¹ Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâ mânîler Devleti)* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 406; Palabıyık, "Gazneli Devletin'de ehl-i Sünnet ve Hanefilik", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan, Eskişehir: 2015, s. 248.

⁴² Gazneli emirleri, Sultan Mahmud'a kadar Sâ mânî hükümdarlarına tabi oldukları için Sâ mânî İran kültüründen oldukça etkilenmişlerdir. Hukukî ve fikri alanlarda da Sâ mânîlerin bıraktığı mirasa sahip çıkmışlar ve Farsça şiir yazan şairleri korumuşlardır. Sultan Mahmud ise bunun aksine Türk ananelerine, kültür ve geleneklerine oldukça önem vermiştir. Gazneli devletinde baştakiler Türk olup tabaanın çoğu ise yerli halktan oluşmaktadır. İdarede Farsça ve Türkçe kullanılmakla birlikte devletin resmî dili Arapçadır. bkz. Palabıyık, a.g.m., s. 40;

⁴³ Palabıyık, "Gazneli Devletin'de ehl-i Sünnet ve Hanefilik", s. 246.

⁴⁴ Bkz. Palabıyık, a.g.m., s. 246-247.

⁴⁵ Abbas Penahî, *Nigahî be evzâi' dinî asr-ı Gaznevî ber asas-ı tarih-i Beyhaki*, (yy.ty), s. 9; Palabıyık, a.g.m., 246.

görüŖte olduğunu belirterek Ŗöyle demektedir: “Sultan önce Hanefî idi, Hanefî ile Ŗafîî bilginlerini ilmi tartıŖma için topladıktan sonra Ŗafîîler’in, hadisin dıŖ anlamlarına en uygun mezhep olduğunu gördü ve Ŗafîîliđi kabul etti”.⁴⁶ Sultan Mahmud, katı bir Sünnî mezhebi savunucusu olup diğer mezheplere Ŗiddetle karŖı çıkmıŖ özellikle de sapık inanç olarak gördüğü inançlara hiç müsamaha göstermemiŖtir.⁴⁷

Gazneli’ler döneminde ilmî durum, medreslerin ortaya çıkmasıyla daha da ilerlemiŖtir. Bu dönemde Afganistan’ın önemli Ŗehirlerinden biri olan Gazne Ŗehri bölgenin en meŖhur ilim merkezlerinden biri haline gelmiŖtir. İlk örneklerine Sâ mânîler’de rastladığımız kütüphanelerin inŖasına bu devirde daha çok önem verilmiŖ ve yeni kütüphaneler açılmaya başlanmıŖtır. Gazne Ŗehrindeki ilk medreseler de⁴⁸ XI. yüzyılın başlarında Gazneliler tarafından kurulmuŖ ve geliŖtirilmiŖtir.⁴⁹ Toplumun desteği ve çabasıyla yapılan bu medreseler, özel eğitim kurumları olarak faaliyet göstermeye devam etmiŖtir. Gazneliler dönemi hem İslâm mimarisi hem de Türk mimarisi tarihi açısından son derece önemlidir. Bu döneme ait camiilerden Hilmend nehri kenarındaki “Ulu Cami” ile Gazne Ŗehrindeki “Arûs-i Felek Cami”⁵⁰ örnek verilebilir. Ancak bu cami ve bunun gibi yapıtlar günümüze kadar ulaşamamıŖtır. Sultan Mahmud döneminde kurulduğu bilinen “Beyhakıyye”, “Saîdiyye”, “Ebû Sa’d el- Esterâbâdî” ve “Ebû İshâk el-İsferâyînî” adlı dört tane medreseden bahsedilmektedir.⁵¹ Bunlar da günümüze ulaşmamıŖtır. İslam dünyasında medrese teŖkilatının kurulması ve geliŖmesinde en büyük pay Türklere aittir. Türkler, fethettikleri her bölgede medrese inŖa etmeye başlamıŖ ve bu yolla İslâmî ilimlerin sonraki nesillere intikalini sağlamaya gayret etmiŖlerdir. İslam dünyasında İlk medrese yapımı Karahanlılar tarafından başlatılmıŖ ve daha sonra Gazneli ve Selçuklular olmak üzere bu gelenek Osmanlı döneminde de aynen devam ettirilmiŖtir.⁵²

⁴⁶ Katib Çelebi, *KeŖfû’z-zunûn an esâmî’l-kütüb ve’l-fünûn*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007. I. 376; Fervezânî, *Gazneviyan ez peydâyıŖ tâ ferveriŖ*, s. 404.

⁴⁷ Palabıyık, a.g.m., 250.

⁴⁸ İlk Medreselerden maksat Gazne Ŗehrinde kurulan ilk medreselerdir. İslam dünyasındaki ilk medreselerin ise daha önceki Karahanlılar ve Sâ mânîler döneminde kurulduğu bilinmektedir.

⁴⁹ Altun Ara, “Gazneliler”, *DAİ*, XIII, 484-485; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: tdtv. Yayınları, 2002, s. 194.

⁵⁰ Celali Gulâm Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, (haz. Muhammed Server Mevlâyî), Kâbil: İntiŖârât-ı emîr kebir Yay. 2. Baskı, 2011, s. 156-157; Ara, “Gazneliler”, *DİA*, XIII, 484.

⁵¹ GeniŖ bilgi için bkz. Naci Ma’ruf, *Medaris kable’n-Nizamiyye*, Bağdâd: Matbuatü’l-mecmai’l-ilmiyyi’l-İraki, 1973. s. 11; Altun, “Gazneliler”, *DİA*, XIII, 485.

⁵² Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001, s. 22.

Gazne şehri, devletin başkenti olması sebebiyle ve ayrıca Gazneli Sultanlarının özel çabaları ile adeta bir ilim merkezi haline gelmiş, komşu bölgelerden gelen ulemâ ve ediplerle dolup taşmıştır. Buna bağlı olarak ilim müesseseleri, cami ve kütüphanelerin sayısı oldukça artmıştır. Bu yüzden söz konusu dönemlerde Gazne şehrine “İkinci Medine” denilmektedir.⁵³ Sultan Mahmud döneminde sadece Gazne şehrinde devlet tarafından yaptırılan 50’den fazla medresenin olduğu söylenir. Bunların yanında Gazne şehrinde büyük bir akademi kuran Sultan Mahmud, Gazne camiinin yanında geniş bir medrese yaptırmıştır. Bu medresedeki bütün eserler âlimler tarafından gözden geçirildikten sonra üzerine haşiyeler yazılmıştır. Bu eserler Gaznedeki fakihlerin mütalaası için kullanılmıştır. Yine o dönemde kurulan “Darü’l-Ulûm” adlı bir medrese ile bunun yanında yapılan nadide eserlerin bulunduğu bir kütüphaneden bahsedilmektedir.⁵⁴

Küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olan Sultan Mahmud’un kendisi de tefsir, hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Fıkıha dair olan “*et-Tefrîr*” adlı eserin Sultan Mahmud tarafından yazıldığı kaydedilmiştir.⁵⁵ Aynı zamanda bir Hanefî âlimi olarak bilinen Sultan Mahmud, her zaman ilmî faaliyetleri desteklemiş, âlimleri teşvik ederek diğer beldelerden bazı şair ve âlimleri Gazne şehrine getirtmiştir.⁵⁶

Medrese ve cami yapımı dolayısıyla İslamî ilimlerin eğitimine olan hizmet, sadece Sultan Mahmud ve onun dönemi ile sınırlı kalmamış ve sonraki sultanlar tarafından da aynen devam ettirilmiştir. Gazneli Sultanların, zengin kesimi ilmî müesseseler yapmaya teşvik etmeleri, eğitimleri ücretsiz hale getirmeleri ve bunun yanında vakfiyeler vasıtası ile ihtiyaçları karşılamaları, ilim ve kültür bakımından bölgenin gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁵⁷

İslam coğrafyasının genişlemesi için bir sürü fetih hareketleri düzenleyen ve İslam kültürünün gelişmesinde önemli katkıları olan Gazneli devletinin Afganistan

⁵³ Yenişehirlizade Halid Eyüb, *Tarihçe-i Afganistan*, (nşr. Mehmed Tahir) İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1316/1898, s. 66.

⁵⁴ Palabıyık, a.g.m., 250.

⁵⁵ Katib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I. 376; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye*, II, 157.

⁵⁶ Bahçivan, Seyit, “el-Müessesetü’l-İmiyye fi horâsân bi- âmme ve nîsâbûr bi- hâssa fi ’l-Karneni’r-râbi’ ve’l-hâmis el-hicriyen” (Hicretin 4. Ve 5. Yılında horasan ve Nisabur’daki ilmî müesseseler), Konya: *Selçuk Üniversitesi, İFD, (NEÜİLFĐ)*, Say: 13, 2002, s. 113-114; Güller Nuhoglu, Beyhaki Tarihine Göre Gaznelide Devlet Teşkilatı ve Kültür, (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE. Fars dili ve edebiyatı İstanbul: 1995. s. 362.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Mededî, Muhammed Ekber, “Amuziş ve Perveriş ve Merâkiz-i İlmi-i A’hd-i Gazneviyan”, (Derleyen, Faryabi Poya), *İrfan Dergisi*, 6. Sayının Eki, 1986, s. 35.

bölgesindeki hâkimiyeti, Gazneli hükümdarı Sultan Mesud'un miladi 1040 yılında Selçuklulara yenilmesi ile sona ermiştir. Bundan sonra Afganistan bölgesinin hâkimiyeti, Sünni Hanefî Türk devleti olan Selçukluların elinde kalacaktır.⁵⁸

4. Selçuklular Dönemi (Miladi 1040-1157 yılları arası)

Büyük Selçuklu Devleti Haritası.⁵⁹ Bu harita sadece Orta Asya coğrafyasını değil Suriye ve Hicaz gibi birçok bölgeyi içine almaktadır.

Adını Oğuz Devleti'nin ordu komutanı olan Selçuk Bey'den alan Selçuklular, miladi 1040 yılında vuku bulan Dandanakan savaşında Gazneli Sultan Mesudu yenerek Horasan bölgesine hâkim olmuşlardır. Horasan bölgesindeki Selçuklular, Belh, Herat ve Gazne gibi her dönemde Afganistan'ın en büyük ve önemli yerleşim merkezleri olan şehirlerden hiçbirini başşehir yapmamışlardır. Selçuklu devletinin ilk başkenti Nişabur, sonra Rey daha sonra da Merv olmuştur. Büyük Selçuklularda, eski Türk devlet geleneğine göre hâkim olduğu topraklar ile ileride fethedilmesi planlanan ülkeler hânedan mensupları arasında paylaştırılmıştır. Buna göre her şehirde bir Selçuklu komutanı bulunmaktadır. Bu yüzden Selçuklu devleti, Kirman Selçukluları, Irak Selçukluları Anadolu Selçukluları vs. kollara ayrılmışlardır.⁶⁰ Selçuklular'da Arapça hukuk ve eğitim dili olarak kullanılsa da Nizamü'l-kün (ö. 408/1018)

⁵⁸ SARAY, "Afganistan", *DİA*, I, 404.

⁵⁹ <https://images.app.goo.gl/CdZtmSLyhDhcxm1i7>, (Erişim tarihi, 01.09.2022).

⁶⁰ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 365.

vezirliğinden itibaren Arapça etkinliğini yitirmiş ve resmî yazışmalarda Farsça kullanılmaya başlanmıştır.⁶¹

Selçuklular, İslâm dünyasının siyâsî liderliğini elde ettikten sonra devlet içinde Şîî Fâtımîlerle, dış politikada ise Bizanslılar'la mücadele etmeyi temel ilke olarak görmüşlerdir. Selçuklular, Şîîler'in karşında Sünniliğin savunucusu olmuşlardır. Bu dönemde Sünnîlik Selçukluların elindeki toprakların her yerinde gelişip yayılmıştır. Selçuklu sultanları Sünnîliğin Hanefî kolunu tercih etmişlerdir. Ülkenin farklı yerlerine tayin edilen Hanefî kadıları da mezheplerinin yayılması için çaba göstermişlerdir. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası olan Belh şehri bu dönemde de aynı kalmıştır. İkinci büyük Sünnî mezhep olan Şâfîlik ise daha çok Hicaz, Mısır ve sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde etkin hale gelmiştir. Şâfîîler'in bu bölgelerde Hanefîler'le beraber fetvâ ve öğretim işlerini paylaşmaya başlamaları Selçuklular dönemine denk gelmektedir. Fâtımîler'in açmış olduğu Medreselerde yetişen Şîî-Bâtînî dâîlerin çalışmalarına ve faaliyetlerine karşı Selçuklular, Nizamiye medreselerini inşa ettirmişlerdir. Şîîlik propagandaları daha çok Suriye gibi halkı Arap olan bölgelerde yaygın olduğu için Selçuklular bu coğrafyalarda Arap topluluklarının daha çok benimsediği Şâfîî mezhebi esaslarına göre eğitim yapan medreselerin açılmasını sağlamışlardır. Böylece Şîî propagandalarının etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. Nizâmiye medreselerinde eğitim alarak ülkelerine dönen talebeler, Sünnîlik üzerinde ortak bir kültürün gelişmesine hizmet etmişlerdir. Bu dönemde Hanbelî mezhebi ise arkasında siyâsî desteğin olmaması ve Hanbelîler'in kendi mezhep anlayışları yüzünden bu coğrafyalarda fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Daha çok Bağdat ve çevresinde görülen Hanbelî mezhebinin Selçuklular döneminde Afganistan bölgesindeki en büyük temsilcisi Harat'taki sûfî Abdullah Herevî'dir. Mâlikî mezhebi, Selçuklular'ın hâkim olduğu Irak, Bağdat ve Suriye gibi bazı coğrafyalarda mensupları az olmakla beraber varlığını sürdürebilmişlerse de Afganistan bölgesinde yayılma imkânı bulamamıştır.⁶²

Görüldüğü gibi Sâmânîler ve Gazneliler'in ardından bölgedeki hâkimiyeti ele alan Selçuklular da Sünnî-Hanefî çizgisini takip ederek hüküm sürdükleri coğrafyada Hanefî (Genelde Sünnî özelde Hanefî) mezhebinin koruyucusu olmuşlardır. Selçuklu

⁶¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 374.

⁶² Ahmet Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 375.

sultanları Hanefî hukukunu, sadece fikhî sorunları halletmede tabi oldukları bir hukuk sistemi olarak görmemiş ve aynı zamanda şiddetle savundukları ve yayılması için çaba serf ettikleri bir mezhep olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Selçuklular gerek dini gerekse sosyal alanda idarecileri seçme konusunda nadiren Şafî mezhebinden olmakla beraber Hanefî mezhebini esas almışlardır.⁶³ Örneğin; Reisü'r-rüesalık makamı, şehir imamlığı ve hatiplik gibi görevlere Hanefî olan kişiler atanmıştır.⁶⁴ Büyük Selçuklu devletinin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey (Mikail'in oğlu Muhammed) sıkı bir Hanefîdir. O kendi dönemine kadar Şafî âlimlerin elinde bulunan "Reisü'r-rüesalık" makamına Hanefîlerden birini atamış ve "Hatibü'l-Hutaba" unvanını yine bir Hanefî âlimi olan Ebûl Hasan Ali es-Sandali'ye⁶⁵ vermiştir. Mezhepsel tercihte sıkı bir Hanefî olan Sultan Alparslan da Nizamülmülk'i sırf Şafî olduğu için her zaman eleştirmiştir.⁶⁶

Selçuklular döneminde Sultan Alparslan'ın çevresindeki âlimlere baktığımızda bu alimlerin Hanefî Mezhebi'ne mensup olduklarını görmekteyiz. Bununla beraber Sultan Alparslan, Nizamülmülk'ün eliyle Eş'arileri (Şafîiler) de himaye etmiştir. Yani sıkı bir sünni olan Sultan Alparslan, devlet dairelerinde önemli görevlere tayin etmede Hanefî veya Şafî mezhebinden olanların tercih edilmesini istemiştir. Ferdî olarak cereyan etmiş birkaç olayı saymazsak yani istisnaları olmakla beraber Sultanların genelde mezhebî tercihlerini emirleri altındaki devlet adamlarına dayatmadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim bunu, devlette en üst kademeye seçilen Hanefî dışındaki kişilerde görmekteyiz. Aynı şekilde Tuğrul Bey, Mu'tezilî olan Amidülmülk el-Kundurî'yi en yüksek devlet makamı olan vezirliğe atamıştır. Şafî olan Nizamülmülk de Alparslan ve oğlu Melik Şah dönemlerinde devletin ikinci adamı olmayı başarmıştır. İşte bu tür uygulamalar, Selçuklu sultanlarının vezirlik gibi önemli bir makama getireceği kimseleri seçerken şahsi tercihlerine değil liyakate önem verdiklerini göstermektedir.⁶⁷

⁶³ İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerine Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansıması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı, II, 2012, s. 702.

⁶⁴ Ferhat Koca, "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya: 2001, II, s. 32.

⁶⁵ Ebu'l-Hasan Ali es-Sandali Nişaburlu Hanefî âlimlerindendir. Hayatı ve ilmi kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur.

⁶⁶ Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal", s. 702-703.

⁶⁷ Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal", s. 704.

Selçukluların dinî anlamda âlimler üzerinde olumsuz olarak uygulamış oldukları icraatlar, vezirlerin sultanları etkilemeleri ile meydana gelmiştir. Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk, kendi döneminde Şafiîler'e ve itikadî alanda onların devamları olan Eş'ariler'e karşı çok sert bir yöntem uygulamıştır. Onun uygulamış olduğu bu yöntemler ister mezhebi olsun ister siyasi olsun huzursuz bir ortamın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Âlimler bu ortamda tutuklanmış, yerlerinden sürülmüş ve Horasan coğrafyasında tedris yapamaz hale gelmişlerdir. Halk teveccüh etmiş oldukları âlimlerden mahrum kalmışlar, bu politikanın yarattığı olumsuz etkiden dolayı halkın huzuru bozulmuş ve alimler başta olmak üzere göç olayları artmaya başlamıştır. Bu gelişmeler şehirdeki ticari hayatının da sekteye uğramasına neden olmuştur. Sultan Alparslan, halkın içerisinde bulunduğu olumsuz durumdan, ve topluma yön veren kıymetli âlimlerin Selçuklu topraklarını terk etmelerinden rahatsızlık duymuş olmalı ki, Nizamülmülk'ü Amidülmülk'ün yerine vezirliğe getirmiştir. Kısacası Selçuklular'da idari işleri yerine getirecek kamu görevlilerinin seçiminde mezhep etkili olup sultanlar, mezhebî tercihlerde bulunsalar bile işi bağnazlığa götürmediklerini ve vezirlerin seçiminde bile Hanefi mezhebi dışına çıktıklarını görmekteyiz.⁶⁸ Selçuklularda reâyânın (halk) devlet tarafından resmî olarak tanınmış mezhep ve tarikatlar dışındaki diğer dinî gruplara katılmaları suç sayılmaktadır.⁶⁹

Selçuklular döneminde eğitim öğretim denilince ilk akla gelen merkez Nizamiye Medreseleridir. Şüphesiz Orta çağ İslam dünyasının önemli eğitim kurumları olan söz konusu medreselerin asıl kuruluş amacı özellikle Horasan coğrafyasında çok etkili durumda bulunan Kerrâmiler'e karşı Sünniliği korumak ve güçlendirmektir. Nizamülmülk'ten önce de bu amaç uğruna Gazneli Sultan Mahmud ve onun babası Sebüktegin'in de Horasan'da medrese inşa ettikleri bilinmektedir. Onuncu yüzyılın sonunda Horasan, Gazne ve diğer bölgelerde kurulan Kerrâmî medreselerine cevap vermek maksadıyla Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular birçok medrese inşa etmişlerdir. Horasan bölgesinde kurulan Nizamiye

⁶⁸ Pırlanta, "a.g.m.", s. 702.

⁶⁹ Devlet başkanının reayanın can, mal ve namusunu korumakla mükellef olduğu resmî belgelerde yazılı durumdadır. Yani halkın, hükümdar nezdinde Allah'ın bir emaneti olduğu belgede yazılmıştır.

Medreselerinden biri de Belh'tedir.⁷⁰ Tedris faaliyetleri hızla gelişmekte olan medreselerde yürütülmekteydi.⁷¹

Selçuklular, birçok bölgede medreseler inşa etmiş ve âlimlere değer vererek ilmin ve kültürün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Melik şah zamanında Selçuklu devlet teşkilatı, vezir Nizâmülmülk'ün de gayretleriyle mükemmel bir şekil almıştır. İlmi ve kültürel faaliyetler zirveye ulaşarak Nizamiyye medreseleri İslam dünyasında şöhrete kavuşmuştur.⁷²

Büyük Selçuklu Devletinde hukuk anlayışı ve idare yapısına gelince, biri şerî diğeri de örfî hukuk olmak üzere hukuk sistemi, iki kısımdan oluşuyordu. Şer'i hukuk sisteminde kadılar, dinî ve hukukî işlerde yetkili idiler. Evlenme, boşanma, nafaka, miras, hırsızlık gibi davalara kadılar bakmaktadır. Kadıların başkanına da kâdilkudât denilir. Başkentte oturan başkadı bütün kadıları denetleme yetkisine sahiptir. Örfî hukuk ise asayişin bozulması ve yasalara karşı gelinmesiyle ilgili olan davalara bakıyordu.⁷³

5. Selçuklu Sonrası Afganistan

Selçukluların Afganistan'da kurduğu hâkimiyet, miladi 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümüyle sona ermiştir. Bu tarihten sonra Afganistan Gurlular'ın eline geçmiştir. Ancak Gurlular'ın Afganistan'daki hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir. Kısa süre sonra Afganistan, Harezimşahları'n hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde de Afganistan, ilim merkezi olmaya devam etmiştir.

Belh, Herat ve Gazne gibi önemli şehirleriyle XIII. Yüzyıla kadar ilim ve irfan merkezi olup ticari ve ekonomik açıdan çok önemli bir konuma sahip olan Afganistan, XIII. Asırda Moğol istilasına uğramıştır. Moğol istilasıyla birlikte tarihte emsali görülmemiş yağma ve tahribata maruz kalan Afganistan, sosyal ve ekonomik açıdan asırlar öncesine gerilemiştir. Bu süreçte tarihi yapıtlar tahrif edilmiş, İslamî eserler yakılıp yok edilmiştir. Afganistan'daki İslami eserlerin çocuğunun günümüze ulaşamamış olması da bu tür sebeplerden dolayıdır. Bir buçuk asır gibi uzun bir süre

⁷⁰ Kurban Ali, *Fanızdah medrese-i naşinahta*, (yy.ty.) s. 65.

⁷¹ Cihan Piyadeoğlu, "Horasan'ın Doğu Bölgesi: Kubbetü'l-İslam Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)", *Tarih Dergisi*, Sayı, 49. (2009 /1), İstanbul: 2010, s. 18; Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval İslam the Madrasa (Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese)*, (çev. Recep Duran), 2002, s. 25.

⁷² Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 370-371.

⁷³ Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal", s. 689-719.

Moğolların hâkimiyeti altında kalan Afganistan, XIV. yüzyılın sonlarına doğru Timur tarafından ele geçirilmiş ve bölgede tekrar Türk devleti hâkimiyet kurmuştur. Bundan sonra Afganistan ticari ve ekonomik açıdan tekrar eski haline dönmeye başlamıştır. Afganistan'ın eğitim tarihindeki en önemli gelişme Timur döneminde olmuştur. Bu dönemde bölgede birçok medrese inşa edilmiş, kütüphaneler açılmıştır. Bunların en meşhuru Herat'taki "Gavher Şad Begim" medresesidir. Bu medresede islami ilimlerin yanı sıra edebiyat, musiki, felsefe, mantık ve matematik gibi dünyevi ilimlere dair dersler de okutulmaktadır.⁷⁴

Timur'un torunlarından olan Bâbü'r Şah, yönetime geçtikten sonra Afganistan'da XVIII. Yüzyıla kadar devam edecek olan yeni bir devlet kurmuş ve devletin sınırlarını Hindistan'a kadar genişletmiştir. Bâbürlerden sonra İran hükümdarı Nadir Şah, Afganistan'ı yönetimi altına almışsa da onun hâkimiyeti çok uzun sürmemiştir.

6. 18. Yüzyıl Sonrası Afganistan

Afganistan'ın yönetimi miladi 1747 yılında yerel halktan olan Ahmed Şah Dürrânî'nin eline geçmiştir. Ahmed Şah, parçalanmış eyaletleri ve kabileleri bir araya getirerek ilk millî Afgan devletini kuran ve bu günkü Afganistan'ın temellerini atan kişidir.⁷⁵

Afganistan, "Baba" unvanıyla anılan, Ahmed Han Abdalî'nin, 1747'de başa geçmesiyle ilk kez Afgan asıllı millî bir hükümdar tarafından yönetilen bağımsız bir devlet olarak tarihe geçmiştir. "Han" unvanını değiştirerek kendine "Şah" unvanını veren Ahmed Şah'a daha sonra "Dürr-i Dürrân" lakabı verilmiştir. Böylece Peştun kollarından olan "Abdâl" kolu "Dürrânî olarak tanınmaya başlanmış ve hâlâ da devam etmektedir.⁷⁶

Afganistan tarihinde Amanullah Han'ın⁷⁷ çok önemli bir yeri vardır. 19 Şubat 1919'da tahta geçen Emânullah Han, krallığının ilk yılında ülkenin bağımsızlığını İngilizlerden almayı başarmıştır. Avrupa'dan bazı ülkeleri ve Türkiye, Mısır, Hindistan ve İran'ı dolaşan Emânullah Han, yapmış olduğu bu seyahatı neticesinde edindiği gözlemlerden hareketle Afganistan'da kökten bir değişiklik yapmaya karar

⁷⁴ <https://fa.wikipedia.org/wiki/گوهَرشادبیگ> (Erişim tarihi: 13.11.2019)

⁷⁵ Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 405.

⁷⁶ Cliford, Meri Luis, *Serzemin ve merdum-i Afganistan*, (trc. Murtaza Asa'dî), Tihran: 1989. s. 163.

⁷⁷ Birçok yerde "Emanullah" şeklinde yazılmıştır. Aslında Amanullah'tır.

vermişse de başarılı olamamıştır. Dindar halkın ciddi tepki göstermesi sonucunda 1929 yılında tahtı kardeşi İnyetullah Han'a bırakmak zorunda kalmıştır. İnyetullah Han'dan sonra Afganistan, aynı aşiretten olan Nadir Şah ve Zahir Şah'ın hâkimiyeti altında kalmaya devam etmiştir.⁷⁸

Zahir Şah döneminde Afganistan tarafsız bir politika izlemiştir. 1947 tarihinde Pakistan, Hindistan'dan ayrılarak bağımsız olmasından sonra Afganistan ile Hayber Geçidi konusunda anlaşmazlığa düşmüştür. İngilizlerin Pakistan'ı desteklemesi Afganistan'ı Ruslar ile (Sovyetler Birliği) yakınlaşmaya mecbur bırakmıştır. 1954-1961 yılları arasında Rusya ve Afganistan, ekonomik ve kültürel anlaşmalar imzalamıştır.⁷⁹ Rus taraftarı olduğu için daha önce Zahir Şah tarafından görevden alınan Başbakan Davud Han, 1973'te Sovyetler'in desteğini de alarak kansız bir darbe ile Zahir Şah'ı devirip yerine geçmiştir. Böylece Davud Hanla birlikte Afganistan yönetimi de krallıktan çıkıp cumhuriyete geçmiştir.⁸⁰

Davud Hanla birlikte Sovyetler, kendi mekteplerinde yetişen sivil ve askerî personellerini Afgan devletinin idarî kadrolarına yerleştirmiş ve Afganistan'ı kendi kontrolleri altında tutmaya başlamışlardır. Bunun karşısında Davud Han, her ne kadar Rus taraftarı olarak bilinse de ülkesinin Sovyet hâkimiyetine girmekte olduğunu fark etmiş ve başkan Tarakî ve Babrak Karmel başta olmak üzere marksist liderleri tutuklatmıştır. Ancak geç alınan bu tedbir fayda yerine zarar getirmiş ve Afgan ordusundaki marksist subaylar kumandaları altındaki birliklerle başkanlık sarayını ele geçirerek Davud Han'ı öldürmüşler ve Nur Muhammed Tarakî'yi (1978'de) devlet başkanı yapmışlardır. Tarakî'nin başa geçmesiyle Afganistan demokratik cumhuriyeti kurulmuştur.⁸¹

Nur Muhammed Tarakî, Rus yanlısı olup yönetim kadrosuna Sovyet taraftarı olan insanları getirmiştir. Nur Muhammed'in Afganistan'da kurmak istediği yönetim ve iktidar, ülkede büyük tepkiye yol açmış ve halkın silahlanmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine halkın desteğini alan Hafızullah Emin ve taraftarları, Tarakî'ye karşı silahlanarak 1979'da Tarakî'yi devirmişlerdir. Böylece Hâfızullah Emin, Sovyetlerin

⁷⁸ İnamullah Han, *Bugünkü İslâm Devletleri ve Ülkeleri*, (trc, Osman Keskioglu), İstanbul: 1996, s. 28.

⁷⁹ Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 406.

⁸⁰ Kamgar, Cemil er-Rahman, *Kronoloj-i havâdis-i tarih-i Afganistan*, Kabil: 2008, s. 2; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 407.

⁸¹ Murtaza Asa'dî, *a.g.e.*, s. 247.

arzusu hilafine Afganistan'daki marksist rejimin başına geçmiştir. Hafızullah Emin, bu rejimin başına geçtikten sonra Sovyetler Afganistan'a doğrudan askeri müdahalede bulunmuş ve Hafızullah Emin'i Kabil'deki köşkünde öldürerek yerine Babrak Karmal'ı getirmişlerdir. Babrak Karmal, "Afganistan Devrim Konseyi" lideri ve aynı zamanda "Demokratik Halk Partisi" genel sekreteri olup başkan olmuştur. Yani önemli yetkilerin tümü onun elindeydi.⁸² Bu dönemde Ruslara karşı muhafazakâr halkın ayaklanmaları ve direnişleri aynen devam ederken Sovyet ordusu Başkan Karmal'a karşı direnen bu halkı durdurmak bahanesiyle 24 Aralık 1979'da Afganistan'ı uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal etmeye başlamışlardır.⁸³

Rusların afganistan'ı işgal etmesinden sonra halkın direnişi daha da artmış ve ilk cihat örgütü olan "Hizb-i İslâmî" ile "Cem'iyet-i İslâmî"⁸⁴ örgütü başta olmak üzere bir takım cihatçı gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Amerika'nın desteklediği bu örgütlerin direnişine karşı başarılı olamayan Sovyetler, hükümete müdahale ederek Karmal'ı görevden almış ve 1986'da Dr. Necibullah'ı devlet başkanlığına getirmişlerdir.⁸⁵ Görüldüğü gibi Sovyetler, ülkeyi kendi istekleri doğrultusunda idare etmeye çalışmışlardır.

Sovyet yandaşı olan Necibullah da Sovyet taraftarı bir politika izlemiş ve mücahit grupları teslim olmaya davet etmiştir. Bu hükümete karşı çıkan mücahit gruplar ise halkın desteği yanında Pakistan üzerinden Amerika'dan silah ve para desteği alarak direnişlerine devam etmiştir.⁸⁶ On yıl boyunca mücahitlere karşı savaşan Sovyet ordusu, sonunda 15 Şubat 1989'de Afganistan'dan tamamen çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Afganistan mücahitlerin yönetiminde olacaktır.

16 Nisan 1992'de Afganistan'da son komünist rejimin yıkılmasının ardından mücahit grupların kurduğu şûranın kararıyla Sibğatullah Müceddidi geçici olarak devletin başına getirilmiştir. Şûrada alınan karara göre Sibğatullah Müceddedî'den bir sene sonra Burhanettin Rabbânî devletin başına geçecek ve ardından seçim

⁸² Ali Ahmetbeyoğlu, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002. s. 279. (Bölümü yazan Esedullah Oğuz, "Afganistan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Afganistan")

⁸³ Misbahzâde, *a.g.e.*, s. 167; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 407-409; Murtaza Asa'dî, *a.g.e.*, s. 247.

⁸⁴ Hizb-i İslâmî örgütünün lideri Gülbeddin Hikmetyardır. Cem'iyet-i İslâmî örgütünün lideri ise Burahaneddin Rabbânî'dir.

⁸⁵ Gubar, *Afganistan der mesir-i Tarih*, I, s. 66-67. Habibi, *Tarih-i Afganistan badez İslam*, s. 140; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 407.

⁸⁶ Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 274.

yapılacaktı. Fakat Gülbuddin Hikmetyar'ın, Müceddedî'nin yönetimini tanımaması ve dolayısıyla cihatçı grupların kendi aralarında yaşadıkları ihtilaflar ülke içinde kanlı bir iç savaşa dönüşmüştür.⁸⁷

Eylül 1996'da başkant Kâbil'i ele geçiren mücahit adıyla bilinen Taliban, ülkenin diğer bölgelerini de hızla hâkimiyeti altına almış ve bu dönemde ülke Sovyet döneminden daha karmaşık hale gelmiştir. Taliban döneminde Afganistan'ın büyük şehirleri bölünmüş ve ulaşım zorlaşmıştır. Taliban'lar Afganistan'ın, "Devlet-i İslâmî Afganistan" (Afganistan İslâmî Devleti) olan ismini "Emarat-ı İslâmî Afganistan" olarak değiştirmişlerdir. Üç renkli olan Afganistan bayrağını da tek beyaz renk yapışlardır. Taliban, ilk bildirilerinde hiçbir bir örgüte bağlı olmadıkları gibi herhangi bir ülkenin desteğini almadıklarını da belirtmiştir.⁸⁸

11 Eylül 2001'de Amerika'ya karşı bir terör saldırısı düzenlenir. Bu terör olayından Arap asıllı Taliban lideri Usama b. Ladin'i sorumlu tutan Amerika, terör ve 11 Eylül olayını bahane ederek 2001 yılının sonlarına doğru Afganistan'a bir operasyon yapmış ve Afganistan'ı işgal etmiştir. Daha sonra Afganistan hükümetini yeniden kurmak için Almanya'da toplanan Afganistan'ın dört muhalif grubu, 5 Aralık 2001 yılında Hamid KARZAİ'yi Afganistan'ın geçici hükümetinin başkanı olarak tayin etmişlerdir. Halkın seçimi ile 2014 yılına kadar cumhurbaşkanlığı görevinde kalan Hamid KARZAİ'dan sonra Afganistan'daki Türklerin desteğini de alan Eşref Gani, Afganistan'ın yeni cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Eşref Gani döneminde eski hükümete göre bir reform süreci başlatılmıştır. Örneğin, Kadınların sosyal hayattaki konumu ile ilgili önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Örgütlenmelerin %33'ü kadınlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla kadınlar, polis ve askerî alanlarda görev almışlardır. Eğitim alanında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 2001'de resmî olarak kız öğrenci yok iken 2016'da erkek öğrenci sayısı yaklaşık 6 milyon; kız öğrenci sayısı ise 3 buçuk milyona ulaşmıştır. 2001'de 7 üniversite var iken 2016'da üniversite ve yüksekokul sayısı oldukça çoğalmıştır. Televizyon, radyo, gazetecilik ve internet gibi özgür basın-yayın alanında gelişmeler olmuştur. Ancak rüşvet ve yolsuzluğun revaç bulduğu Afganistan dünyanın en fakir ve sorunlu ülkelerinden bir olmuştur. Bu dönemde Afyon üretimi artmış ve Afganistan

⁸⁷ Esedullah Oğuz, "Afganistan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Afganistan" a.g.k. s. 284-297.

⁸⁸ Andişmend, Muhammed Akram, *Maarif-i asri-i Afganistan*, Kabil: 2011, s. 219.

uyuşturucu hammaddelerinin yetiştirilip ihraç edildiği merkez ülkelerden biri haline gelmiştir.⁸⁹

Son olarak 2021 yılında Taliban Afganistan tekrar yönetimini ele geçirmiştir. Cumhurbaşkanı Eşref Ganî ise ülkeden ayrılmak durumunda kalmıştır. Eşref Ganî ile birlikte ABD başta olmak üzere dış güçler de ordularını Afganistan topraklarından çekmiştir. Ancak Taliban Afganistan henüz yeni hakim olmuştur. Bu dönemde de daha önceki dönemler gibi ekonomi başta olmak üzere birçok sorun vardır. Afganistan Taliban hükümetini bu güne kadar hiçbir ülke resmi olarak tanımamıştır. Ülke içindeki Üniversiteler aynen devam ettiği gibi yurt dışında okumak isteyen öğrenciler de eğitimlerini aynı şekilde devam ettirmektedir.

D. Etnik ve Dinî Yapı

Afganistan, etnik yapı olarak her dönem çok karışık ve farklı kültürlerle sahip olan çeşitli milletleri içinde barındıran değişik bir yapıya sahip olmuştur. Afganistan'ın dinî yapısı da İslam'dan önce olduğu gibi İslam'ın ilk yıllarında da çok karışık iken Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bölgede hâkim olan dinlerin yerini İslam dini ve kültürü almıştır. Son yüzyıllarda Afganistan'ın etnik ve dini yapısını ele alacak olursak Afganistan'ın nüfusu, 2017 yılı itibarıyla 36 milyona ulaşmıştır. Savaştan dolayı yurt dışına göçlerin artması ve bazı vatandaşların halen kimlik almamış olmaları sebebiyle nüfus sayısını kesin bir şekilde tespit etmek güçtür. Etnik olarak Afganistan'da farklı milletler yaşamaktadır. Yani Afganistan halkı, 20'den fazla farklı dil ve etnik gruplardan oluşmaktadır. Nüfusun etnik dağılımını sağlıklı bir şekilde hesaplamak hayli zor olsa da etnik grupların sayıca en fazla olanları sırasıyla şöyledir: %52 ile Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler, Türkmenler, Beluçlar, Nuristanîler, Araplar, Kazaklar, Kırgızlar, Aymaklar, Moğollar, Bayatlar, Kızılbaşlar, Pamirîler, Berahwiler, Kuhistanîler, Cetler, Sadatlar, Hindular, Sihler ve Yahudilerdir. Afganistan nüfusunun %51,42'si erkekler ve %48,58'i de kadınlardan oluşmaktadır.⁹⁰

Afganistan nüfusunun %99'dan fazlası Müslüman halktan oluşmaktadır. Müslümanlar, genel olarak Sünnî ve Şii şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Kesin olmayan rakamlara göre Müslüman nüfusun %80-90 oranını Sünnîler oluşturmaktadır.

⁸⁹ Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 309-310.

⁹⁰ Basir Ahmed Devlet Abâdi, *Şinasname-i Afganistan*, Kum: (1371/1992), s. 307-309.

Sünnî halk arasında hâkim olan mezhep Hanefî mezhebidir. Afganistan'da Şiiler de nüfus olarak %15-20 gibi önemli bir orana sahiptir. Şia'nın farklı kollarına mensup olanlar mevcut olmakla birlikte en kalabalık olanı Câferî mezhebidir. Afganistan'da toplumu arasında %1 diye ifade edebileceğimiz Hindû, Sih ve Yahûdî gibi gayri müslümler de yaşamaktadır.⁹¹ Kısacası Afganistan'da İslam mezheplerinden iki büyük mezhep öne çıkmaktadır. Bunlar ehl-i sünnet içinden Hanefî mezhebi ile Şia'nın Caferi mezhebidir.

Farklı milletlerin bir arada yaşadığı Afganistan'da her milletin kendine has töresi, dili, kültürü, gelenek ve göreneği vardır ve dolayısıyla Afganistan coğrafyası çeşitli kültür ve geleneğiyle mânevî bir zenginliğe sahiptir. Afganistan toplumunun kültürel ve sosyal hayatında din unsuru çok önemli bir yere sahiptir. Halkın, çoğunluğu Müslüman olması hasebiyle sosyo-kültürel alanda İslam kültürünü örnek almışlardır. Sosyo-politik ve sosyo-ekonomik hayatın bütün alanlarında İslamî kültür geçerlilik kazanmıştır. Afganistan toplumu dinsel bir geleneğe sıkı sıkıya bağlı olduğundan onlar nazarında din adamlarının (şeyh) vermiş olduğu fetvâlar, hükümetin koymuş olduğu kanunlardan daha fazla değer görmektedir. Bunun bir takım kötü sonuçları da varır. Örneğin, din adına yapmış oldukları birçok hurafe mevcuttur. Bu halk, giyim kuşam dahil her şeyde dini bir yön aramaktadırlar. Giyim ve yaşam alanlarında eskilerde Avrupa'nın, yakın tarihte Hint'in ve günümüzde ise Türkiye'nin etkisi görülmektedir. Afganistan'da aile bağları da oldukça kuvvetli olup halk geniş aile yapısına sahiptir. Çekirdek aile yok denecek kadar azdır. Tarihte İslam dünyasının ilim ve kültür merkezlerinden biri olup İslamî ilimlerin gelişmesinde büyük payı olan Afganistan, ilmî ve kültürel faaliyetler açısından günümüzde çok daha geride kalmıştır.

E. Ekonomik Durumu

Eski dönem Afganistan'ın ekonomik durumu hakkında fazla bilgi yoktur. Ekonomik durum, her gelen yeni yönetim döneminde değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla Afganistan'da hâkim olan devletlerin ve yönetimlerin ticari ve hukuki icraatlarının incelenmesi gerekmektedir. İslamiyet öncesi hukukî duruma bakacak olursak Afganistan farklı milletler ve farklı dinleri benimsemiş devletler tarafından yönetildiği gibi İslamî dönemde de uzun süre beylikler tarafından yani kabile reisleri

⁹¹ Devlet Abâdi, *Şinasname-i Afganistan*, s. 310; Muhammed Âlem Hammad, "Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid El-Mervezi", *Orta Asya'da İslam: II. Cilt: Türk'ün Tanrısı'ndan Tanrı'nın Türk'üne*, Ankara: 2012, s. 983; Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 403.

tarafından yönetilmiştir. Dolayısıyla bunların hukuki ve ticari durumları da çok karışıktır. Afganistan, sonraları Türk devletleri zamanında çok parlak bir dönem geçirmiş olsa da hayvancılık ve dokumacılık işleri dışında ihracat eden bir ülke olmamıştır. Afgan kökenli yani Afgan asıllı olup milli hükümdarlar dediğimiz devletler döneminde de Afganistan, sadece tarım, hayvancılık ve dokumacılık işleriyle geçinen oldukça sıkıntılı ve karışık bir ekonomiye sahiptir. Afganistan'ın son yıllardaki ekonomik durumu ise eskisinden daha kötü durumdadır. Rusların Afganistan'ı terketmesiyle başlayan buhran ve onlardan sonra Dr. Necibullah hükümetiyle Afgan mücahitleri arasında çıkan çatışma ve gerginlikler, ülkede iç savaşın başlangıcı olmuş ve bunun tabii sonucu olarak Afganistan ekonomisi yerle bir olmuştur. Afganistan gaz, kömür, demir, kurşun ve petrol gibi çeşitli yer altı zenginliklere sahip olsa da bu madenleri işletip kullanamamaktadır. Afganistan'ın ekonomisi özellikle 2001'den sonra dış ülkelere gelecek olan desteğe ve Dünya Bankasından Afganistan için ayrılan bütçeye dayalıdır. 2001, 2006 yıllarında Afganistan'a yönelik yapılan Bonn Konferansında Afganistan için süper güç ülkelerden karşılıksız yardım talebinde bulunulmuştur. Hamid Karzai hükümetinin başlamasının ardından ülke ekonomisinin yaklaşık %90'i yurt dışından gelen yardımlara dayanmıştır.⁹²

Tarım, hayvancılık, halıcılık ve ticaret, Afganistan ekonomisinin önemli kaynaklarından. Nüfusun %60'ı tarımla uğraşmaktadır. Topraklar hala ilkel yöntemlerle işlenmektedir. Millî gelirin yarısından fazlasını oluşturan tarım, ekonominin en önemli kaynağıdır. Mısır, pirinç, buğday, arpa, fasulye, darı, yonca, patates, domates, soğan ve pamuk gibi ürünler yetişmektedir.⁹³

Afganistan ekonomisinin önemli kaynaklarından olan hayvancılık, halkın en çok uğraştığı işlerden biridir. Keçi, inek, deve ve at yanında en çok koyun beslenir. Çünkü koyunun yünü ve ayrıca “Karakul Kuzuları” denen yeni doğmuş ve daha anne sütü emmemiş küçük kuzuların derileri kıymetlidir ve yurt dışına ihraç edilmektedir.

Halıcılık da Afganistan'da en önemli ekonomik kaynaklardan biridir. Halı denince “Türkmen Halısı” yani Türkmenlerin el dokuma halısı anlaşılmaktadır. Çünkü halı işini genel olarak Türkmenler yapmakta ve bununla geçimini sağlamaktadırlar.

⁹² Muhammed Zarif Amiryar, *Berresi mukhtasar vaziyet iktisad hazir dar Afganistan*, Kabil: 2015. s. 4.

⁹³ Amîrî, Abdulhak, *Tahavulât-ı iktisadî der Afganistan*, Cakarta, 2003, s. 17.

Afganistan’da halıcılık Türkmenlere özgü bir sanat iken son yıllarda Özbekler ve Hazaralar de halı dokuma işlerine başlamışlardır. Ülkede yıllık milyonlarca metre kare halı üretilmektedir. Kuzey bölgede yaşayan halkın en önemli gelir kaynağı olan halılar yurt dışına ihraç edilmektedir. Halıların ihraç bedeli ise yıllık yaklaşık 150-170 milyon dolardır.⁹⁴ Afganistan’ın ticari ve ekonomik durumu, daha önceleri çok iyi olup ihracatı neredeyse ithalatıyla eşit duruma gelmişken iç savaşlar ve istikrarsızlıklar nedeniyle daha da kötüye gitmiştir.

II- AFGANİSTAN’DA MEZHEPLER

A. Hanefî Mezhebi

1. Hanefîliğin Afganistan Bölgesine Girişi

İslam tarihinde bir hukukî geleneğin diğer bir ifadeyle bir mezhebin teşekkülünü genel olarak iki açıdan ele alabiliriz. Birincisi, bir hukuk ekolünü onun kurucusu-kurucuları ve ilk dönem tarihinden ve sonrasındaki gelişmelerden hareketle inceleyebiliriz. Bu, söz konusu ekolün harici görünümüdür. İkincisi ise bir hukuk geleneğini onun hukukî doktrininden ve hukuk anlayışından hareketle ele almak gerekir ki bu da o ekolün dâhili yönünü teşkil etmektedir. Böylece söz konusu hukuku geleneği kavrayabiliriz. Yani önce hukukçuların/fakihlerin biyografisi ve sonra bu fakihlere ait olan eserlerin incelenmesi gerekir. Bu başlık altında ilk önce konumuzla ilgili olması hasebiyle ilk kurulan hukuk ekollerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Mezheplerin teşekkülünden önce İslam dünyasında bölge (Hicaz ve Irak gibi) adlarıyla anılan iki farklı ekol ortaya çıkmıştır. Bölgeye nispet edilen söz konusu hukuk ekollerden sonra hicri II. Asrın başlarında yine aynı coğrafyalarda müçtehit imamların şahıslarına izafe edilen ve Sünnî fıkıh mezhepleri diye isimlendirilecek olan ekoller, (Hanefî, Maliki, Şafîî ve Hanbeli) oluşmaya başlamıştır. İşte bu ekoller, daha önce Müslümanlar tarafından fethedilip İslamlaştırılan coğrafyalarda yaşayan ve İslam dinini kabul eden toplumun, sosyo-kültürel yapısına ve örf âdetlerine uygun gördükleri ölçüde benimsenmiştir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Afganistan bölgesinde İslam dinin kabul görüp yayılmasıyla birlikte daha önceki hukukun yerini İslam hukuku almıştır. Binaen aleyh

⁹⁴ <http://jjaf.blogfa.com/post-210.aspx>, (Erişim tarihi: 15.01.2011).

bölgede diğer İslamî ilimlerin yanısıra fıkıh ilmînde de önemli gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmelere bağlı olarak birçok fıkıh âlimi yetişmiştir. İlk dönemlerde Arap coğrafyasından birçok sahabî ve tabiîn fetih nedeniyle Horasan coğrafyasına (Afganistan'a) gönderilmiştir. Ancak bu coğrafyada ilmi faaliyetlerde bulunan sahabilerin, neredeyse hepsi fetihten sonra bölgeyi terk etmişlerdir. Sahabilerin geri döndüğü bu süreçte Afganistan bölgesinde yeni Müslüman olanların hukukî-fikhî sorunlarını çözüme kavuşturacak âlimlere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla halk, fıkıh ve diğer ilimlerin tahsili için Kûfe başta olmak üzere Arap coğrafyasından bazı ilim merkezlerine seyahat etmeye başlamışlardır. Yani Afgan talebeler, ilim tahsili için Arap yarımadasının değişik bölgelerine özellikle de farklı kabilelerden oluşan, hareketlilik ve dinamik olması bakımından Horasan'la aynı durumda olan Kûfe şehrine gitmişlerdir. O dönemde Kûfe, kültürel özelliğinden dolayı Afganistan halkının ilim tahsili için en çok tercih ettikleri belde olmuştur.⁹⁵

İbn Haldun, toplumların bir mezhebi tercih etmelerinin sebeplerini ele alırken, örnek olarak Kuzey Afrikalıların Malikî mezhebini neden tercih ettiklerini açıklamaktadır. Şöyle ki, İbn Haldun, Malikî mezhebinin merkezi olan Medine'nin, Afrikalı'ların hac yolu üzerinde bulunduğunu, bedevi ve sade hayat tarzına sahip olmaları nedeniyle de Hicaz bölgesinin ve Malikiliğin Kuzey Afrikalıları için daha uygun olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla farklı kültürleri içinde barındıran hareketli ve canlı bir hayata sahip olan Irak'ın (Kûfe) ise Afrikalıların yaşam tarzlarına uygun olmadığını ifade eden İbn Haldun, aslında Horasan bölgesi Afganistan halkının neden Kûfe'yi tercih ettiklerini de ifade etmektedir. Yani coğrafya şartları, toplumun yaşam tarzları ve söz konusu dönemde hac ve ticaret yolu üzerinde bulunup uğrak bir bölge olan beldeler, mezhepsel tercihte önem arz etmektedir.⁹⁶

Kûfe, hac yolu üzerinde bulunmasından dolayı Afganistan'dan gelenler için uğrak bir bölge olmuştur. Ayrıca kültürel özelliği sebebiyle Afganistan'la benzer durumda olmasından ötürü Afgan halkı daha çok Kûfeli'lere meyil etmişlerdir.⁹⁷ Afganistan halkının Kûfe'yi tercih etmesinin başka sebepleri de vardır.

⁹⁵ İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), *Mukaddime*, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1995/1415, s. 392; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, s. 119-120; Şener Abdulkadir, "İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1983 Cilt, XXVI, s. 387.

⁹⁶ Şener, "İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", s. 387.

⁹⁷ Mezheplerin yayılmasında eğitim öğretim, tedvin, ilmî münakaşalar, talebelerin çabaları, kadılık vb. faaliyetlerin, rolü büyüktür. Bunun yanında toplumda kabul gören yerleşik örf ve âdetlerin, sosyal

Örneğin; İmam Ebu Hanife'nin babasının aslında Horasan bölgesinden olması, Kûfe'de esnek ve meseleci bir tedris yönteminin uygulanması ve daha sonra hâkimiyetin Abbasîlere geçmesiyle birlikte Afganistan ve Kûfe'nin aynı kaderi paylaşması ve dolayısıyla bölge halkı arasında bir yakınlaşmanın başlamış olması ve benzeri şeyler olabilir. Bu tür nedenlerden olsa gerek ki bölge halkından fıkıh tahsili yapmak isteyenlerin çoğu Kûfe'ye ve özellikle de Ebû Hanife'ye gitmeyi tercih etmişler ve onun ilim halkasında yer almışlardır. Bu yöndeki eğilimin etkisiyle doğal olarak daha ilk başlarda Afganistan'da Ebû Hanife ve öğrencilerinin görüşleri ve Hanefîlik benimsenmeye başlamıştır. Ebû Hanifen'in ilim halkasında yer alan Belh'li öğrencilerin Afganistan'a dönmesiyle birlikte bu coğrafyalarda Hanefîlik hızla yayılmaya başlamıştır.

Ebû Hanîfe'nin kurduğu ders halkasına en çok katılım Orta Asya'dan Horasan ve Mâverâünnehir'den olmuştur. Bunun sebebi Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin söz konusu bölgelerdeki rivayet faaliyetleri sonucunda onun şöhretinin etkisidir. Diğer yandan da İslam dünyasında bu bölgelere en yakın ilmî muhitin Kûfe şehri olmasının da katkısı bulunmaktadır. Zira Basra'da hiçbir zaman Kûfe'de olduğu gibi bir fikhî ekol oluşmamıştı. Bağdat ise Abbâsî devletinin baş şehri olduğundan çoğunlukla siyasî olayların ve karışıklıkların yaşandığı bir belde olmuştur. Mısır, Hicaz ve Şam gibi bölgeler ise afganistan'dan gelenler için Kûfe'ye nazaran daha uzakta kalıyordu.

Abbâsî yönetiminde yer alan baş kadıların, devletin yönetimi altındaki bölgelere tayin ettiği kadılara Hanefî eseri olan *el-Camisu'-sağir*'i yanlarında götürmelerini tavsiye ettikleri söylenmektedir. Bundan hareketle Hanefî hukuk ekolünün oluşumunda ve söz konusu coğrafyalarda hızla yayılmasında somut olarak ilk adım atılmıştır diyebiliriz. İmam Muhammed'in *el-Camisu'-sağir* adlı eseri, hem bir hukuk okulu muhtasarı hem de Hanefî mezhebi açısından teşekkül dönemi metinlerinden olup mezhebin şekillenmesinde önemli faya sahiptir. Yani Hanefî hukuk okulunun şekillenmesi İmam Muhammed'i izleyen ilk asırda tamamlanmıştır. Fikhî mezhepler açısından bakıldığında hukukî öğretinin muhtasarlarla formüle

şartların ve yaşam tarzlarının, insanları bir mezhebe yakınlık duymaya sevk ettiği ve o mezhebi tercihi kolaylaştırdığı aşikârdır. Hanefîliğin Horasan ve onun önemli bir bölgesi olan Afganistan'da yayılmasının sebeplerinden biri de Hanefîliğin örf ve âdete önem vermesidir.

edilmesi fıkhi mezheplerin oluşumunu tamamladıkları III. Yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir.⁹⁸

Afganistan'da daha sonraki dönemlerde Selçuklular ile beraber Hanefilik yanında değişik mezhepler yaşam fırsatı bulmuşsa da pek etkili olamamış ve yayılma imkânı bulamamıştır. Dolayısıyla en yaygın olan mezhep Hanefî mezhebi olmuş ve buna bağlı olarak bölgede yetişen âlimlerin neredeyse tamamı Hanefî âlimlerinden oluşmaktadır.⁹⁹ Toplumlar tarafından benimsenin mezheplerin yaygınlık kazanmasının sosyal çevre, kültürel hayat ve siyasi faktörler gibi bazı etkenleri ve sebepleri vardır.

2. Hanefiliğin Afganistan'da Yaygınlık Kazanmasının Sebepleri

a. Sosyal Faktör

Afganistan bölgesi sosyo-kültürel açıdan çok hareketli ve canlı bir hayata sahiptir. Afganistan, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce değişik din ve medeniyetlerin yaşandığı bir bölgedir. Müslümanların bu coğrafyayı ele geçirmesi ve İslâmîyet'in bölgeye hâkim olmasıyla birlikte bölgede hâkim olan din, mezhep, kültür ve gelenekler yerini yavaş yavaş İslam kültürüne devretmiştir. Bu değişim ve önemli gelişmeyle birlikte bölgenin ve toplumun yapısında ve bireylerin statülerinde de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Doğal olarak Afganistan toplumu da diğer toplumlar gibi aristokratlar, çifçiler, askerler, sanat sahipleri ve kölelerden oluşmaktadır. İslâmîyet'in bölgeye girmesi ve hâkim olmasıyla birlikte bu yöneticilerin yerini Müslüman yöneticiler, vâli, müftü, kadı, askerler ve mevalî almıştır. Böylece sosyal ve siyasal anlamda bazı değişiklikler yaşanmıştır. Fakat bölge halkı o dönemde Müslüman olduklarını açıkça beyan etmelerine rağmen Araplar nezdinde mevâlî olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Emevîler döneminde ikinci sınıf muamelesi gören halk cizyeye tabi tutulmuştur. Emevîlerin bu tutumunu önceleri zorunlu olarak kabul eden halk, daha sonra itiraz ederek Emevîler'e karşı oluşan siyasi (Abbasîler) ve dinî (Murcie) gruplara destek vermişlerdir. Çünkü Murcie, o dönemde mevaliyi ikinci sınıf vatandaş olarak gören Arapçılığa karşı ortaya çıkan uzlaşmacı bir akım olarak kendisini göstermekteydi.¹⁰⁰

⁹⁸ Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 47.

⁹⁹ Abâdi, *Şıname-i Afganistan*, s. 310; Furkanî, "Afganistan topraklarında yetişen Henefî fıkıh âlimleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, 2016, s. 327.

¹⁰⁰ Madelung, Wilferd, *Fırakhay-i İslamî*, (trc. Ebü'l-Kasım Sırrı), Tahran: İntişârât-ı asâtir, 1377, s. 36.

Afganistan'daki Mürci düşüncenin, Ebû Hanife Ekolünün söz konusu bölgede yayılmasında etkili olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Mürcie'nin İman amel ilişkisi konusundaki tutumu ve Arap olmayanları dışlayan Emevî yönetimine karşı duruşu, bölge halkının desteğini kazanmalarını sağlamıştır. Mürcie, Emevîlerin Araplar dışındaki Müslümanlara yönelik izlediği politikaya karşı çıkarak İslam'ı yeni kabul eden halktan cizye alınmaması gerektiğini ve onların diğer Müslümanlarla aynı haklara sahip olduğunu ileri sürerek Emevî iktidarına karşı mücadele vermiştir. Ebû Hanife'nin de bu görüşü savunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Ebû Hanife'nin Mürcie ile benzer görüşleri savmasına ve erken dönemlerden itibaren Belh şehrinin Ebû Hanife'ye nispetle Mürcie kalesi (*Mürciâbâd*)¹⁰¹ lakabıyla anılmaya başladığına baktığımız zaman Hanefî kelâmî düşüncenin bölge halkı tarafından daha erken dönemlerde Mürcie kılıfı içinde benimsendiği söylenebilir.¹⁰² Binaen aleyh Ebû Hanife, Doğuda oluşan Mürcie'nin, politik olmasa da manevî bir lideri olmuştur diyebiliriz. Yani Ebu Hanife, horasan bölgesinde ortaya çıkan Emevî karşıtı ayaklanmanın destekçisi ve manevî lideri konumundadır. Emevîler döneminde ikinci sınıf muamelesi gören bölge halkı da Emevîlerin bu olumsuz davranışları karşısında oluşan siyasi ve dini grupların yanında yer alarak Abbasî ihtilalini desteklemiş ve Mürcie'nin kelâmî görüşlerini bu yüzden kabul etmişlerdir.¹⁰³

Emevî iktidarının mevâlî'ye olan kötü tutumuna karşı Ebû Hanife'nin insan merkezli yaklaşımı ve diğer Müslümanların Araplarla eşit haklara sahip olduğu konusunda gösterdiği çaba ve gayreti sayesinde Horasan (Afganistan) ve Maverâünnehir bölgelerinde evvela onun kelâm ile ilgili görüşleri ve daha sonra hukukî yaklaşımları hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.¹⁰⁴

Emevîler döneminde Ebû Hanife ile başlayan bu hareketlilik, Abbâsîler'in hilafete geçmesiyle daha da canlanmıştır. Nitekim Abbâsî halifesi Harun Reşit'ten itibaren Ebû Hanife'nin ders halkasında yetişen öğrencilerin birçoğu, kadılık makamına atanmış ve Abbasîlerin hâkimiyet kurdukları bölgelerde dinî ve hukukî

¹⁰¹ Vaiz-i Belhî'nin ifadesine göre Belh şehrinin Mürciabât olarak isimlendirilmesi bütün Belh halkının Ebû Hanife ekolünün taraftarı olmalarından kaynaklanmaktadır. Bkz. Vaizi Belhi, *Fezail-i Belh*, s. 21.

¹⁰² Madelung, *Fırkay-i İslâmi*, s. 40-43.

¹⁰³ Sönmez Kutlu, "Horasan Ve Maverâünnehirde İlk Mürcie Ve Hanefiliğin Yayılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt XXXIII, 1992, s. 244.

¹⁰⁴ Madelung, *Fırkay-i İslâmi*, s. 40-43; Kutlu, "Horasan ve Maverâünnehirde İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", s. 244-246.

alanlarda söz sahibi olmuşlardır. Talebelerin bu başarısı, Ebu Hanife'nin fikirlerinin geniş bir coğrafyaya yayılarak büyük halk kitlelerine ulaşmasına imkân sağlamıştır. Söz konusu dönemde Irak ve Mâverâünnehir başta olmak üzere özellikle Horasan bölgesinde Hanefiliğin halk tabanında da benimsendiği ve oluştuğu görülmektedir.¹⁰⁵

Hanefiliğin, Abbasî devletinin benimsediği ve esas aldığı bir mezhep olması Hanefiliğe İslam dünyasının genelinde bir yaygınlık kazandırmıştır.¹⁰⁶ Abbasî halifelerinin, kadılık makamı başta olmak üzere hukukî alanlara Hanefî mezhebine mensup âlimleri getirmesi devletin hâkimiyeti altındaki bölgelerde ve ileride Sâ mânîlerle daha da yaygınlık kazanacağı Afganistan bölgesinde Hanefî mezhebin benimsenmesini ve hızla yayılmasını sağlamıştır. Üstelik Ebû Yusuf'un, baş kadı sıfatıyla kadılık görevlerine sadece Hanefî mezhebine mensup hukukçuları atadığı da söylenmektedir.¹⁰⁷ Görüldüğü gibi Abbâsîlerin kadılık görevi ile ilgili uygulamaları, sonuç itibarıyla özellikle de yeni fethedilen bölgelerdeki Müslümanlar arasında Hanefiliğin tercih edilmesine ve yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur. Bir mezhebin yayılmasında bilhassa o dönemlerde devletin ve kadıların rolü büyük önem taşımaktadır.

Hanefiliğin öncelikli tercih edilmesinin sebeplerinden biri de Hanefî mezhebinin yeni Müslüman olanlar açısından önemli bir sorun olan “iman-amel” ilişkisi konusunda müsamahakâr duruşudur. Yani İslam dininin temel kaidelerine ters düşmediği sürece eski geleneklerin yaşanmasına müsaade edilmesi, örf ve âdetlere değer verilmesi ve fertlerin temel hak ve hürriyetlerinin korunmasına ayrı bir önem gösterilmesi, söz konusu mezhebin benimsenmesinde önemli etkenlerdendir.¹⁰⁸

Kûfe'de ortaya çıkan Hanefî mezhebi, kısa süre içinde İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde özellikle Orta Asya'da yayılma imkânı bulmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ebû Hanife'nin yeni Müslüman olanlara karşı gerek itikâdî gerekse fikhî anlamda müsamahakâr davranışı, örf ve adetlere verdiği önem sebebiyle Horasan ve Maveraünnehir bölgelerinde köklü bir Hanefî taraftarı toplumun oluşmasını sağlamıştır.

¹⁰⁵ Kutlu, a.g.m., 244.

¹⁰⁶ Usta, “Sâ mânîler Devrinde Hanefî Mezhebi”, s. 235-236.

¹⁰⁷ Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI, 4-5.

¹⁰⁸ Usta, a.g.m., s. 235.

b. Bölgede Oluşan Devletler (Türk Devletleri)

Mezhepler kişisel faaliyetler ile bölgede yayılırken devletin onu desteklemesi ve onu resmî mezhep haline getirmesi o mezhebin halk tabanında benimsenmesine ve huzurlu yayılmasına sebep olmaktadır. Zaten iktisadî ve askeri gücün yanında devletlerin dayandığı temel esaslardan biri de inanç ve değerlerdir. Din ve mezhepler her zaman siyasette önemli yere sahip olmuştur. Bu yüzden her devlet mensubu olduğu din ve mezhebin korunması, yayılması ve benimsenmesi için çaba göstermiştir. Bütün devletler, mensubu oldukları mezhebin ve tebliğ politikasının tabîî birer temsilcisidirler. Nitekim bunu İslam devletlerinin doğusunda kurulan Sâ mânîler'de görmekteyiz. Yani Sâ mânî devletinde Hanefî mezhebinin ön plana çıktığı görülmektedir. Sâ mânîler, düşünce ve uygulama açısından kendilerine daha uygun gördükleri Sünnî-Hanefî mezhebini benimseyerek onun koruyucusu olmuş ve yayılması için çaba sarfetmişlerdir.¹⁰⁹

Sâ mânî topraklarında Müslümanlar ile birlikte Budist, Mecusi, Yahudi ve Hristiyanlar da yaşamaktadır. Müslüman kesimin büyük çoğunluğu Hanefî ve Şafîî ile Şîîlerdir. Ancak Sâ mânîler nezdinde Hanefîlik, diğer mezheplere göre bir adım önde olmuştur. Nitekim hukuk alanında atama yaparken tercihlerini hep Hanefîlerden yana kullanmışlardır. Yani Sâ mânî yönetiminde eğitim dâhil bütün alanlarda nadiren Şafîî âlimlere yer verilse de her zaman Hanefî âlimler tercih edilmiştir. Geleneksel olarak Hanefî ulemayı destekleyen ve onları resmî makamlara atayan Sâ mânî devletinin hâkim olduğu coğrafya ve dönem, Hanefî mezhebinin şekillenmesinde önem arz etmektedir. Hanefîliğin Belh dışında Maverâünnehir gibi civar bölgelerdeki zaferi de Sâ mânî saltanatıyla başlamıştır diyebiliriz.¹¹⁰ Ayrıca bu dönemde yetişen fıkıh âlimleri de Hanefîliğin gelişmesinde büyük öneme sahiptir.¹¹¹ Kısacası İslam devletlerinin doğusunda Hanefîlik; batısında ise Malikilik, devlet otoritesiyle yayılmıştır.

Sâ mânîler döneminde İslamiyet, Türkler arasında hızla yayılırken İslam dinini yeni kabul edenlerin tercih ettikleri ve benimsedikleri mezhep de devletin resmî mezhebi konumunda olan Hanefî mezhebi olmuştur. Binaen aleyh Sâ mânîler dönemi,

¹⁰⁹ Usta, a.g.m., s. 235-236.

¹¹⁰ Kutlu, a.g.m., s. 247.

¹¹¹ Usta "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, 66; Usta, Sâ mânîler Devrinde Hanefî Mezhebi, s. 236.

Hanefiliğin yaygınlık kazanıp düşünce ve uygulama alanında geliştiği ve halk tabanında oluştuğu bir zaman dilimini ifade etmektedir.

Sâmânîler'den sonra yönetime gelen Gazneliler de Hanefiliği Sâmânîler'den miras almıştır. Yani Samânîler'in Hanefiliği ön planda tutması, Gazneliler'in bu mezhebi tercih etmeleri için hazır gerçeklerden biri olmuştur. Gazneliler'in, kendinden önceki Hanefî Sâmânî mirasını almaları¹¹² ve tebaasının büyük çoğunluğunun Hanefîlerden oluşan bölgelere yerleşmiş olmaları da Hanefî mezhebini benimsemelerinde etkili olmuştur. Gazneli emirleri, Sultan Mahmud'a kadar Sâmânî hükümdarlarına tabi olmuş ve dolayısıyla Sâmânî İran kültüründen oldukça etkilenmişlerdir. Hukukî alan başta olmak üzere düşünce alanında da Sâmânîlerin mirasına sahip çıkmışlardır. Dolayısıyla Gazneliler, selefi Sâmânîler gibi Hanefî mezhebini benimseyerek resmî mezhep uygulaması yapmış ve böylece Horasan bölgesindeki Müslüman Türk unsurlar, Sünnî-Hanefî olarak İslam dünyasındaki yerini almıştır.¹¹³ Horasan'da Hanefiliğin karşısında güçlenmeye başlayan Şafilîğe karşı Hanefîliğe en büyük desteğin Gazneliler'den geldiği söylenmektedir.¹¹⁴ Gazneliler'in, Hanefiliği sadece resmî mezhep haline getirmekle kalmayıp diğer mezheplere karşı Hanefî mezhebini savunmaları ve yayılması için mücadele etmeleri, Afganistan'da benimsenen Hanefiliğin aynı şekilde devam etmesi ve buradan civar bölgelere yayılması için en büyük sebeptir.

Sâmânî ve Gazneliler'den sonra Horasan ve Afganistan bölgesine hâkim olan Selçuklu devleti de selefleri gibi Hanefiliği benimseyerek hüküm sürdükleri coğrafyalarda Hanefî mezhebinin savunucusu olmuşlardır. Selçuklular, Hanefî hukukunu benimseyerek Hanefiliği şiddetle savunmuşlar ve yayılması için çaba serfetmişlerdir. Hatta idarecileri seçme konusunda Hanefî mezhebini esas almışlardır.¹¹⁵ Örneğin; Reisü'r-rüesalık vb. makamlar gibi önemli görevlere hep Hanefî âlimler atanmıştır.¹¹⁶ Selçukluların ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey'in aşırı

¹¹² Bkz. Palabıyık *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, s. 40.

¹¹³ Palabıyık, "Gazneli Devletin'de ehl-i Sünnet ve Hanefilik", s. 246.

¹¹⁴ Penahî, *Nigahî be evzai' dinî asr-ı Gaznevî ber asas-ı tarih-i Beyhaki*, s. 9; Palabıyık, "a.g.m.", 246.

¹¹⁵ Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal", s. 702.

¹¹⁶ Ferhat Koca, "Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya: 2001, II, s. 32.

derecede Hanefî olduğunu ve Şafîî âlimlerin elinde bulunan bazı görevlere Hanefî alimleri getirdiğini ifade etmiştik.¹¹⁷

Yukarıda bahsettiğimiz siyasi otoritelere bağlı olarak Hanefî mezhebi Horasan ve Maverâünnehir coğrafyalarında yayılma ve güçlenme fırsatı bulmuştur.¹¹⁸ Bu gelişmeler neticesinde Belh, Herat ve Gazne gibi büyük ve önemli şehirler, bu fırsatları değerlendirerek her biri birer ilim merkezi haline gelmiştir.¹¹⁹ Bu ilim merkezlerinde yapılan ilmî çalışmalar sonucu birçok ünlü âlim ve fakih yetişmiştir. Özellikle Belh şehri, Irak’a paralel olarak fıkıh ilmînin merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla Belh şehri, “Dâru’l-Fukâhâ” ve “Dâru’l-Fıkh”¹²⁰ gibi sıfatlarla anılmaya başlamıştır. Hanefîlğin önemli merkezlerinden biri haline gelen Belh şehri, halkının Ebû Hanife taraftarı olması ve Ebû Hanife’ye Mürcîlik nispet edilmesi sebebiyle daha ilk dönemlerde “Mürcîabad” lakabıyla anılmıştır.¹²¹ Horasan’ın diğer bölgelerinin aksine Belh’te o dönemde Hanefî mezhebinden başka diğer mezhep mensuplarının bulunmadığı ve Belh halkının, fıkıh tahsili için sadece Ebû Hanife’ye gittiği rivayet edilmektedir.¹²²

c. Bölgede Yetişen İlk Fakihler ve Öğrenciler

Afganistan’da Hanefî mezhebinin halk tarafından benimsenerek yaygınlık kazanmasında yukarıda bahsettiğimiz coğrafi-sosyal şartlar ile devletin desteği yanında bölgeye gelen ve bölgede yetişen ilk fakihlerin ve talebelerin de etkisi oldukça büyüktür. Bir düşüncenin veya bir ekolün halk tabanında kabul görmesi ve yayılmasının temel nedeni o ekolü temsil edenlerin yüklendikleri görev ve temsil gücünden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Hanefî mezhebinin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasının sebebi de bu mezhebe mensup âlimlerin sarf ettikleri çaba ve gayretleri ve telifatları sonucu mezheplerini halka sevdirmesi ve kabul ettirmesidir. Nitekim Hanefî mezhebi Ebû Hanîfe’nin kurduğu ilim halkasında yetişen Belh’li

¹¹⁷ Pirlanta, a.g.m., s. 702-703.

¹¹⁸ İman bnt. Suûd b. Hayşân el-Kureşî, *el-Hayâtü’l-ilmîyye fî Belh hılâle’l-fetra* 205-617/820-1220, (Basılmamış Doktora tezi), Mekke: Camiatü ümmi’l-kurâ, 1434/ 2013, s. 62.

¹¹⁹ İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî (ö. 340/951), *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, Beyrut: Dâr-u sâdir, 2004, s. 265;

¹²⁰ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 29; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 32-35.

¹²¹ Belh şehrine mürcîi abâd lakabını verenler muhtemelen Ebû Hanife’nin Kûfeli muhalifleridir. Bunun sebebi de Ebû Hanife’nin bir mürcîi olarak isimlendirilmesi ve Bütün Belh halkının Ebû Hanife ekolünün taraftarları olmasıdır. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 21.

¹²² el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 133; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 28-29, 44; Madelung, *Fırkay-i İslâmi*, s. 43.

öğrencilerinin vasıtasıyla Afganistan bölgesine girmiş ve halk tarafından benimsenerek yayılmaya başlamıştır.

Hicri II. Yüzyılın başlarından itibaren Horasan ve Afganistan bölgesinden, Kûfe ve Bağda'ta ilim tahsili için gelmeye başlayan öğrenciler, Ebû Hanîfe'nin ilim halkasına katılmış ve orada edindikleri fıkhi birikimlerini ve Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerini Belh ve Merv gibi Horasan'ın önemli ve büyük şehirlerinde yaymaya başlamışlardır. Mesela; Hanefî fakihî Nuh b. Ebu Meryem (ö.173/789), Merv şehrinde ilk defa Ebû Hanife'nin görüşleri etrafında ilim halkası oluşturan âlimlerdendir. Belh'te de Ebu Mutî el-Belhî (199/814), hem Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerini hem de itikâdî alanla ilgili görüşlerini yaymaya başlamıştır.¹²³ Buhara ve Semerkant ise ilmî faaliyetlere biraz daha geç dönemde başlamıştır ki zaten o dönemden sonra Belh, ilmî konumunu Buhara ve Semerkat'a devredecektir.

Madelung Wilferd'in ifade ettiği gibi Belh halkı, ilim tahsili için Ebû Hanîfe'ye gitmiş ve onun fikhî görüşlerini Afganistan'a taşımışlardır. Dolayısıyla erken dönemlerden itibaren daha Ebû Hanîfe hayattayken arkadaşı ve aynı zamanda öğrencilerinden olan Ömer b. Meymûn er-Remmah, Belh kadısı olmuş ve yaklaşık 20 sene Belh şehrinde kadılık yapmıştır. Ömer b. Meymûn'dan sonra da Belh'te kadılık görevine yine Ebû Hanife'nin en büyük talebelerinden olan ve aynı zamanda “el-Fıkhu'l-ebzat adlı eserinin yazarı ve râvisi olarak bilinen Ebû Mutî el-Belhî getirilmiştir. Fakih Ebû Mutî de Belh'te 16 sene kadılık yapmıştır. Yaklaşık 40 sene boyunca Hanefî kadılar tarafından yönetilen Belh şehrinin bütün kadıları Ebû Mutî'nin ölümünden sonra, Hanefî fıkıh âlimlerinden oluşmaktadır. Ayrıca Belh'li ilk Hanefî fakihlerinin çoğu, Ebu Hanîfe'nin ve Ebu Yusuf ve İmam Muhammed gibi Ebû Hanîfe'nin meşhur talebelerinin önde gelen öğrencilerindendir. Böylece Belh şehri, doğuda erken dönemlerde Hanefî mezhebinin baş merkezi haline gelerek daha sonraları Horasan ve Maverahünnehr'in diğer beldelerinde Hanefiliğin yayılmasına rehberlik etmiştir.¹²⁴

¹²³ Şener, “Ebû Mutî el-Belh'i”, *DİA*, 194; Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 55.

¹²⁴ Madelung, *Fırkay-i İslâmi*, s. 43; Kutlu, “Horasan ve Maverahünnehr”, s. 244-246.

Bütün bunlardan hareketle İmam Ebu Hanife'ye nispet edilen “*el-Fıkhü'l ebsat*” ve “*el-Âlim vel- muteallim*” adlı iki eser, doğudaki Hanefiliğin ve daha sonraki Mürcii kelamının temellerini belirlemiştir diyebiliriz.¹²⁵

Hanefî mezhebinin kuruluş aşamasından sonra yani hicri IV. yüzyılda Hanefî mezhebi içerisinde “Belh Meşayihî” ve “Buhara Meşayihî” gibi ekoller oluşmaya başlamıştır. Uzun süre Hanefî mezhebinin yegâne fıkıh merkezi olmaya devam eden Kûfe'nin ilmî açıdan gerilemesi üzerine Belh ve Merv fukahası İslam dünyasında ön plana çıkmaya başlamıştır.¹²⁶ Hicri IV. Yüzyıldan itibaren Abbasî Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Irak, entelektüel konumunu yitirmiş ve Hanefî mezhebi tek merkezli olma konumundan çıkmıştır. Dolayısıyla yetiştirdiği âlimler ve bölgede oluşan Türk devletleri vasıtasıyla IV. Yüzyıldan itibaren Belh, Semerkant ve Buhara başta olmak üzere bu bölge neredeyse Hanefî mezhebinin tek merkezi haline gelmiş ve diğer bölgelere merkezlik etmiştir. Yani dördüncü yüzyılda Orta Asya Hanefiliği ön plana çıkmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak Horasan'da Hanefî mezhebinin benimsenmesi ve yayılmasında öncüllük edecek birçok Hanefî fıkıh âlimi yetişmiştir.

*Ebû Hanîfe ve ilk öğrencilerinin görüşleri etrafında oluşan fıkıh kültürünün hicri III. ve IV. Yüzyıllarda Irak'ta ve daha sonra diğer İslâm coğrafyalarında hızlı bir şekilde yayılmasıyla birlikte bu fikhî geleneğin, her bölgenin kendi kültür ve sorunlarıyla zenginleştirilip geliştirilmeye başlandığı ve fukahanın bulundukları bölgelere nisbetle Belh âlimleri (Meşâyihu Belh), Buhara ve Irak âlimleri gibi bir gruplandırmaya tâbi tutulduğu görülmektedir. Bu adlandırma, farklı bölgelerdeki fıkıh ve kültürün üstad-talebe ilişkisi içinde sonraki nesillere aktarılması geleneğini ifade etmektedir. Ayrıca bu gelişme, daha evvelki nesillerden devralınan fıkıhın yani Irak fıkıhının her bölgede o bölgenin kendi ihtiyaç ve şartlarına göre farklı biçimlerde ve zenginlikte geliştiğinin ve böylece Hanefî fıkıhı içerisinde Belh ekolü, Buhara ekolü gibi alt ekollerin oluştuğunu göstermektedir.*¹²⁷

Yukarıda bahsettiğimiz mezheplerin yayılmasında etkili olan sebepler ile birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerinin de fikhî mezheplerin ve Hanefiliğin yayılışıyla sıkı bağlantısı olmuştur. Halkalar halinde yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri, söz konusu ekolün yayılmasında etkili olmaktadır. Yani eğitim-öğretim faaliyetleri her ne kadar mezheplerin yayılış sebebi olmasından çok sonucu olsa da mezhebin benimsenmesinde önemi büyüktür.

¹²⁵ Kutlu, a.g.m., s. 244-245.

¹²⁶ Kutlu “Mürcie”, *DİA*, XXXII, 44.

¹²⁷ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 27.

Kısacası İslam hukukunun söz konusu bölgelere girişi Orta Asya'nın İslamlaşma süreci ile başlamış olsa da bir hukuk geleneğinin doğuşu, aslında Irak fıkıh ekolünün sembol ismi olan Ebu Hanife'nin talebeleri tarafından bölgede yayılmasıyla başlamıştır. Dolayısıyla kendisi de mevaliden olan Ebû Hanife'nin hukukî öğretilerinin Horasan'da (Orta Asya'da) en yaygın hukukî öğreti haline geldiği bilinen bir gerçektir. Talebelerin yaydıkları bu öğretiyi, başta Belh, Merv, Buhara ve Semerkant olmak üzere neredeyse doğu topraklarının tamamında hâkim olmuştur.¹²⁸

Hanefî mezhebi, birçok ülkelerde sadece resmî mezhep şeklinde kalarak ibâdet konusunda halk üzerinde bir egemenlik kuramamışken, Afganistan'da hem resmî hem de halk tarafından benimsenen tek mezhep haline gelmiştir. Bu, günümüzde de aynen devam etmektedir.

Horasan bölgesinde diğer Hanefî fakihlerinden ayrı olarak özellikle İmam Muhammed Şeybânî'nin tercih edilmesi ilgi çekicidir. Yani Horasan'da Hanefilik tercih edilirken mezhep içinden de İmam Muhammed Şeybânî tercih edilmiştir. Şöyle ki Mısır ve Bağdat'ta Şeybânî'nin eserleri yanında Ebû Yusuf'un eserleri de dikkate alınırken Orta Asya ve Horasan'da ise sadece Şeybânî'nin eserleri tercih edilmiş ve hukuk okulunun şekillenmesinde onun eserleri dikkate alınmıştır. Hatta Orta Asya dışında Bağdat gibi bazı bölgelerde yetişen fakihlerin eserlerinde “zahirür-rivaye” terimine bile yer verilmemiştir. Ayrıca Horasan geleneğinde görülen “zahirür-rivaye, nadirür-rivaye ve vakiât” arasında kavramsal ayrıma da Horasan dışındaki hukukçularda rastlanmamaktadır. Kısacası Bağdat hattının ağırlığını kaybetmesi, Horasan Hanefiliğinin öne çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁹ Hicri V. Yüzyılın başlarında Irak Hanefî fıkıh ekolü zayıflamış ve bundan sonra doğu Hanefî geleneği ile devam etmiştir.¹³⁰

Horasan'ın Afganistan bölgesinde ilk dönemlerde Hanefilik dışında diğer Sünnî mezhepler adından söz ettirmişse de bunlar, pek yayılma fırsatı bulamamış ve halk tarafından benimsenmemiştir. Buna rağmen Hanefilik dışındaki diğer mezhepler, ferdi bazda veya bölgesel anlamda az çok var olmuştur. Burada sırasıyla diğer Sünnî mezhepler ve Afganistan'daki konumu hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır.

¹²⁸ Bedir, a.g.e., s. 28.

¹²⁹ Hanefiliğin Bağdat'ta yükselişi ve zayıflamasıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Bedir, *Hanefî Mezhebinin Abbâsî Bağdatında Yükselişi ve Zayıflaması*, s. 621-632.

¹³⁰ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, s. 54.

B. Malikî Mezhebi

Hicri birinci yılda Medine merkezli olarak ortaya çıkan, ehl-i Hicaz fıkhi olarak bilinen ve İmam Malik'e nispetle Maliki mezhebi diye adlandırılan bu ekolün temsilcisi Malik b. Enes el-Asbahî (ö. 179/795)'dir. Bu mezhep Medine'de doğup Hicaz bölgesinde yayıldıktan sonra ileriki dönemlerde bütün Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te egemen olmuştur. Aslında İbn Haldun, yukarıda bahsettiğimiz gibi Maliki mezhebinin, Afrika ve Endülüs bölgelerinde yayılmasının sebebini açıklarken Afganistan'da neden yayılma fırsatı bulamadığını da ifade etmiş oluyor. Şöyle ki, Afrika ve Endülüs halkı, genellikle Hicaz'a kadar giderlerdi ve o devirde Medine şehri bir ilim merkeziydi. Irak bölgesi ise onlar için uygun değildi. Dolayısıyla bu halk, sadece Medine'li âlimlerden tahsil etmekle yetiniyorlardı. Ayrıca Mağrib ve Endülüs halkı genel olarak bedevi bir hayat yaşamakta olup Iraklılar gibi medeni değillerdi. Bedevilikleri nedeniyle bu halk, kendilerine daha uygun gördükleri Hicazlılar'a daha fazla meylediyorlardı." Yani Afrika halkının Malikîliği tercih etmelerinin asıl sebebi onların Mâlikî (Hicaz) fıkhnı sade ve ilkel hayat tarzlarına ve kültür seviyelerine daha uygun bulmalarıdır.¹³¹

Afganistan halkının, Medine gibi mukaddes bir bölgede oluşan ve hâkim olan Malikî mezhebinin neden benimsemediklerinin sebebini ise Afgan halkının Hanefiliği tercih ettiklerinin sebebini açıklarken ifade etmiş olduk. Aslında yukarıda bahsettiğimiz Hanefiliğin yayılmasında etkili olan sosyal şartlar, devletin desteği ve öğrencilerin çabaları gibi sebepler, Malikî mezhebinin ve bütün mezheplerin yayılmasında etkilidir. Bu bağlamda İmam Malik'in öğrencilerinin çabaları da Malikî mezhebinin yayılmasında büyük rol oynamıştır. Ancak söz konusu sebepler, Maliki mezhebi açısından coğrafya ve kültür farklılığından ötürü Afganistan haklı için gerekli değildir. Malikilik, İslam dünyasında birçok ülkede yaygınlık kazanmışken sebepler oluşmadığından Horasan'ın Afganistan bölgesinde yayılma fırsatı bulamamış ve adından söz ettirememiştir. Maliki mezhebi, erken dönemlerde Horasan'a intikal etmişse de Horasan şehirlerinden sadece Nîşâbur bölgesinde yerel bir şekilde kalmıştır. Afganistan bölgesine ise ya hiç intikal etmemiş ya da intikal ettiyse de

¹³¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1054-1055; Eyyüp Said Kaya, "Maliki Mezhebi", *DİA* XXVII, 519; Şener, "İslam'da Mezhepler ve Kukuk Ekolleri", s. 384-387.

etkisini gösterecek kadar yayılamamıştır. Hulasa Malikî mezhebinin, Horasan’a intikal edişi Nişabur bölgesi ile sınırlı kalmıştır.¹³²

C. Şafî Mezhebi

Bu ekolün kurucusu, büyük müçtehit Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafî’ (ö. 204/820)’dir. İmam Şafî, Medine’de İmam Malik’ten ders almıştır. İmam Malik’in vefatından sonra İmam Muhammed eş-Şeybânî’n yanında Bağdat’ta kalmıştır.¹³³ Şafî mezhebinden önce İslam dünyasında tez ve antitez olarak ortada Medine merkezli Hicaz fikhıyla, Kûfe Merkezli Irak fikhı yani Hanefî mezhebi ile Malikî mezhebi vardı. Hanefî ve Malikîliği yakından tanıma ve eleştirme imkânına sahip olan İmam Şafî, daha sonra kendine özgü bir sentez geliştirerek Şafî fıkıh ekolünün temelini atmıştır.

Diğer Sünnî mezhep imamlarından farklı olarak İmam Şafî’nin mezhebi eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Iraktaki görüş ve içtihatları onun eski mezhebini (kavl-i kadim), oluşturur. Mısır’a gelince önceki içtihatlarının bir kısmını değiştirmesi sonucunda oluşan görüşleri de yeni mezhebini (Kavl-i cedidini) oluşturmaktadır.¹³⁴ İmam Şafî’nin, ömrünün son ve en verimli kısmını Mısır’da geçirdiğinden Şafî mezhebi daha çok Mısır’da yayılmıştır. İmam Şafî, görüşlerini yaymaya önce Irak’tan başladığı için Şafî mezhebi, Irak tarikiyle’da ve Mâverâünnehir’de de yayılma imkânı bulmuştur. Horasan’da Hanefîlik hâkim durumda olmakla birlikte Şafî mezhebi fetvâ ve öğrenimini Horasan’ın birçok bölgesinde Hanefî mezhebiyle paylaşmıştır.¹³⁵ Bu yüzden bazı âlimler, Şafî fakihlerini “İrakiyyuk” ve “Horasaniyyun” şeklinde ikiye ayırmaktadır. Dolayısıyla hicri IV. Yüzyılın başlarından itibaren Şafî görüşlerinin, Afganistan bölgesinde olmasa bile Horasan’ın diğer bölgelerinde mezhepleşme sürecine girdiği söylenebilir.¹³⁶

Şafî mezhebi, Horasan’da daha çok Selçuklular döneminde özellikle de Şafî olan Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) döneminde etkili olmuştur. Şafî fikhı tahsil etmiş olan Nizâmülmülk, Selçuklu sultanları Alparslan (ö. 465/1072) ve

¹³² Kaya, “Maliki Mezhebi”, *DİA*, XXVII, 519; Şener, a.g.m., s. 384-387.

¹³³ Bilal Aybakan, “Şafî”, *DİA*, XXXVIII, 223-233.

¹³⁴ Aybakan, “Şafî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 233-246; Şener, a.g.m., s. 387.

¹³⁵ Şener, a.g.m., s. 387-390.

¹³⁶ Aybakan, “Şafî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 234.

Melikşah (ö. 485/1092) dönemlerinde (1063-1092 yılları) vezirlik yapmış ve devletin hâkimiyeti altındaki Irak ve Horasan bölgelerinde özellikle Bağdat, Belh, Nişabur, Herat ve Merv’de nizâmiyye medreseleri diye bilinen birçok medrese inşa etmiştir. Devlet tarafından desteklenen bu medreselere müderris olarak Şafiî âlimler tayin edilmiştir. Önceleri camilerde yapılan tedris faaliyetleri bu medreseler sayesinde kurumsallaşmaya başlamış ve yapılan tayinlerle birlikte söz konusu kurumlara ilgi artmıştır. Dolayısıyla özel himaye gören Şafiî mezhebi Nizâmülmülk döneminde engin birikime kavuşmuştur. Ancak Moğol istilasından sonra doğudaki gücünü kaybeden Şafiîlik tamamen batıya kaymıştır. Yani Afganistan’ın belirli bölgelerinde sadece Nizâmülmülk zamanında onun gayretleriyle yaklaşık 30 yıl gibi kısa bir süre özel himaye görmüş olan Şafiîlik, Afganistan’da giderek zayıflamış ve daha sonraları adından pek söz edilmemiştir.¹³⁷

Belh’te özellikle Şafiî fıkıh dersi vermek amacıyla bir tane nizâmiyye medresesi kurulmuşsa da bu medresedeki bütün müderrisler Belh dışından gelen âlimlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla müderrisler yerli halktan olmadıkları için nizâmiyye medreseleri Belh’te pek rağbet görememiştir. Ayrıca ilk dönemlerden itibaren devletin resmî mezhebi Hanefîlik olup Afganistan halkı da Hanefî mezhebini benimsemiş durumdadır. Hal böyle olunca Şafiîliğin Afganistan bölgesinde zaten yayılma şansı yoktur. Afganistan topraklarında yetişmiş âlimler, genellikle Belhî, Harevî, Cûzcânî gibi nispetlerle anılmaktadır. Şafiî âlimlerini ele alan Şafiî tabakât eserlerine baktığımız zaman Belhî ve Harevî gibi nisbeler ile anılıp söz konusu dönemlerde Afganistan’ coğrafyasında yaşamış veya yetişmiş olan herhangi bir Şafiî fıkıh âlimine rastlayamadık.

D.Hanbelî Mezhebi

Dört Sünnî ekolün en sonuncusu Hanbelî mezhebidir. Bu mezhebin kurucusu Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)’dir.¹³⁸ Hanbeli ekolünün yayıldığı coğrafyalar diğer üç Sünnî ekole oranla oldukça sınırlı ve azdır. İlk önce Bağdat’ta yayılmaya başlayan Hanbeli ekolü, hicri IV. Yüzyıldan itibaren Hicaz ve Suriye (Suudi Arabistan) gibi ülkelerde yayılmıştır. Hicri VI. Yüzyılda Mısır’da yayılma başlayan¹³⁹ Hanebelî ekolünü, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve öğrencisi İbn Kayyim el-Ccvziyye gibi

¹³⁷ Aybakan, “Şafiî Mezhebi”, *DİA*, XXXVIII, 234

¹³⁸ M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, II, 82-87.

¹³⁹ Şener, a.g.m., s. 391-393.

bilginler daha çok yayılma imkanına kavuşturmuşlardır. Nihayet 18. Yüzyılda Arabistan'ın Necid bölgesinde Muhammed Abdülvahhâb (ö. 1206/1792) tarafından başlatılan ve “Vehhabîlik hareketi” diye anılan akım sayesinde Hanbelî mezhebi oldukça güçlenmiş ve Suudilerin yardımıyla da siyasi bir desteğe kavuşmuştur. Bugün Arabistan yönetiminde Hanbelî mezhebi devletin resmî mezhebi sayılmaktadır.¹⁴⁰

Hanbeli Mezhebi, fikhî bir ekol olarak Afganistan bölgesinde yayılma imkânı bulamamış olsa da ilk dönemlerde Afganistan'ın bazı bölgelerinde taraftarı olduğu söylenmektedir. Horasan'ın ilim merkezlerinden biri olan Herat şehrinde Hanbeli mezhebinin en büyük temsilcisi muhaddis, müfessir ve aynı zamanda bir mutasavvıf olan Hâce Abdullah el-Harevî' (ö. 481) dir. Sıkı bir Hanbeli olup mezhebin taraftarlığını yapan Hâce Abdullah, bütün hayatı boyunca selef düşüncesini hâkim kılmak için mücadele etmiştir. Hanbelî fakihi olarak zikredilse de bu zat, daha çok mutasavvıftır.

Görüldüğü gibi Afganistan'da Hanefiler dışında diğer Sünni mezhepler fazla yayılma fırsatı bulamamıştır. Aynı şekilde Afganistan'ın hiçbir şehrinde Hanefiler dışında başka mezheplere ait herhangi bir medreseden söz edilmemektedir. Sadece Belh şehrinde kurulan bir tane Nizâmîyye medresesinden söz edilmişse de bu medrese de pek rağbet görmemiştir.

Hicri dördüncü asır âlimlerinden olan Makdisî, fukaha arasında cereyan eden fikhî münazaralara, gruplaşmalara ve mezhepler arası mücadelelere dair bilgi verirken kendi döneminde Sicistan bölgesinde Hanefiler ile Şâfiîler'in arasının gergin olduğunu ve mezhep taassubu yüzünden kan döküldüğünü ifade etmektedir. Makdisî, Belh ve Semerkant dahil birçok bölgede bu tür olayların olduğunu, sarayda sultanın huzurunda mezhep içi ve mezhepler arası ilmî münazaraların yapıldığını belirtmektedir.¹⁴¹ Bundan hareketle Afganistan'da o dönemde az da olsa Şâfiî fakihlerin varlığından söz etmek mümkündür. Ancak bu fakihler aslan Afganistanlı olmadıkları için bunlara Afganistan fikhî âlimleri arasında yer verilmemiştir. Hanefî fakihlerinin genelde Şâfiî fakihleriyle yaptığı münazara ve giriştiği münakaşalar mezhep taassubunu güçlendirirken bir yönüyle Hanefî fikhî doktrininin gelişimine de hizmet etmiştir. Selçuklu yönetiminin Eş'arî-Şâfiî karşısında Mâtürîdî-Hanefî akımına destek vermesi,

¹⁴⁰ Ferhat Koca, “Hanbeli Mezhebi”, *DİA*, XV, 529.

¹⁴¹ Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 300/1000), *Ehsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Kahire: Mektebetü medbûlî, 1411/1991. S. 310, 323,

Mâtürîdîliğin Türkler arasında ve Hanefiliğin de ülke genelinde yaygınlık kazanmasını arttırdığı gibi Şâfiî-Hanefî çatışmasını da hızlandırmıştır.¹⁴² Kısacası Sünnî mezhepler ile ilgili Afganistan denince ilk akla gelen Hanefî mezhebidir.

¹⁴² Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI,

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN’DA FIKIH EĞİTİMİ VE YETİŞEN FAKİHLER

I. FIKIH EĞİTİMİNİN YAPILDIĞI YERLER

A. Mescid-Camiler

İslam kültür ve medeniyetinin yayılmasında mescid ve camiler birinci derecede öneme sahiptir. Camiler, İslamîyet’in ilk devirlerinde çok yönlü bir faaliyet gösteriyordu. Yani asıl görevi itibariyle ibadet için yapılan camiler, ilim tedrisi için de birer merkez olmuştur. Bu merkezlerde yapılan fıkıh öğretimi bizzat Resulullah (s.a.v.) zamanın başlamıştır. Yani Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke döneminde kendisine iman eden halkı ilk önce *Daru’l-Erkam*’da eğitmiştir.¹⁴³

Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine’ye hicret ettikten sonra mescit ve camileri hem ibadet için hem de ders verme yeri olarak kullanmıştır. Böylece din eğitimi ve öğretimi ilk önce Mescid-i Nebevî’de başlamıştır. Bu dönemde insanlar, sorunlarını bizzat Resullah’a (s.a.v.) başvurmak suretiyle çözüyorlardı. Resullah (s.a.v.), Kendisine yöneltilen soruları cevaplarken fıkıh ilmini öğretmiş aynı zamanda da insanları fıkıh ilmini öğrenmeye teşvik etmiştir. Böylece Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tâliminden geçen sahabiler arasında birçok fıkıh âlimi yetişmiştir. Kendilerine muksirûn, mütevassitûn¹⁴⁴ ve mukallilûn adı verilen fakihler o dönemde yetişmiştir. Camilerin birer eğitim merkezi olarak değerlendirilmesi şeklindeki bu uygulama günümüze kadar süregelmiştir.¹⁴⁵ Mezhep imamaları, talebeleri ve birçok din âlimi bu ilim merkezlerinde yetişmişlerdir.

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) camilerde başlattığı eğitim geleneğinin ileriki dönemlerde İslam coğrafyalarında aynı şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Fetihler, tebliğler ve ilimi faaliyetler neticesinde İslam dininin Afganistan’a yayılmasıyla birlikte bu bölgede diğer İslamî ilimlerle birlikte fıkıh öğretimi de filen başlamıştır. Afganistan bölgesinde henüz medreselerin teşekkül etmediği devirlerde dinî ilimlerin ilk tedris edildiği yer Hz. Peygamber dönemindeki gibi mescit ve camiler olmuştur.

¹⁴³ Bouamrane, Chikh, “İslam tarihinde eğitim-öğretim kurumları”, (trc. Nesimi Yazıcı), *AÜİFD*, 1988, c. XXX, (279-285) s. 281; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 5. bsk. İstanbul: (İFAV), 2003, s. 340.

¹⁴⁴ Kendilerine Muksirûn denilen fakihler, 7 kişi ve Mütevassitûn denilen fakihler ise 13 kişidir. Bkz. Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 340.

¹⁴⁵ Chikh, “a.g.m.”, s. 281; Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 340.

Bu camilerde fıkıh, hadis, tefsir, kelam ve tasavvuf alanında birçok meşhur âlim yetişmiştir.¹⁴⁶ Dolayısıyla bu bölgeler, İslamî ilimler konusunda gelişerek özellikle fıkıh ve fukahasıyla şöhret bulmuştur. Özellikle Afganistan'ın Belh, Herat ve Gazne şehirleri birer ilim merkezi haline gelmiştir. Şöyle ki, Abbâsîler devrinde sadece Belh şehrinde 1848 mescit, 400 medrese ve 1200 müftüden söz edilirken, fakih, müfessir, muhaddis, mutasavvıf ve şair olmak üzere toplam 50 bin âlimin olduğu rivayet edilmektedir.¹⁴⁷ Bu yüzden Belh şehrine “Kubbetü'l-İslam”, “Daru'l-fukahâ” ve “Daru'l-fikh” gibi isimler verilmiştir. Söz konusu dönemlerde Belh'in her köyünde ve semtinde birer cami, müftü, kadı ve müderrisin bulunduğu rivayet edilmektedir.¹⁴⁸ Bu bölgelerdeki mescit ve camilerde ilim halkaları oluşturularak talebelere fıkıh, hadis, tefsir ve kelam dersleri verilmiştir.¹⁴⁹ Camilerde oluşturulan ilim halkalarının en yaygını ve çoğunlukta olanı ise fıkıh ilmine tahsis edilen halkalar olmuştur. Bu faaliyetler sayaseinde söz konusu bölge fukahasıyla meşhur olmuştur.¹⁵⁰

B. Medreseler

Medreseler, umumî, ihtisas ve resmî medreseler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Her medresenin faaliyetleri farklıdır. Umumî ve ihtisas medreseleri, gayr-ı resmî medreselerdir. Yani söz konusu dönemde böyle bir ayırım yoktur ve sadece umumî ve gayri resmi medreseler vardır. Resmî medreseler (İmam hatipler gibi) ise daha sonraki dönemlerde kurulmuş devlete bağlı medreselerdir. Bunlar erken dönemde olduğu için konumuz kapsamında değildir.

Afganistan'da öğretim faaliyetleri medreselerin ortaya çıkmasından önce belirli bir mekânda yapılmamaktadır. Eğitim öğretim işleri mescitler, ulemânın evleri başta olmak üzere benzeri çeşitli yerlerde yapılmaktadır. İslam tarihinde ilk medreselerin hangi dönemde ve nerede yapıldığı konusunda farklı rivayetler vardır. Çünkü söz konusu medreseler, her İslam beldesinde farklı dönemlerde kurulmuştur.¹⁵¹

Medreseler kurulmadan önceki dönemlerde camilerin yanında fakihlerin evleri de İslamî ilimlerin eğitimi için kullanılmaktaydı. Dolayısıyla sonraki dönem

¹⁴⁶ Belh bölgesinde yetişen fakihler için bkz: el-Müderris, *Meşâyihu Belh*; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, *Mahfil dergisi*, hicri 1343 c. 5. Sayı 58. s. 194; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 21.

¹⁴⁷ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 29; el-Müderris, *Meşâyihu Belh*, I, 32-35.

¹⁴⁸ Muhammed Hasan Abdülkerim el-İmâdî, *Horâsân fî asri 'l-Gaznevî* (ty.) Müessesetü hammâde li'l-hademât ve'd-dirasâti'l-camiyye ve dârü'l-Kindî li'n-neşri ve't-tevdî, s. 256.

¹⁴⁹ el-Makdisî, *Ehsenü't-tekâsim*, s. 294.

¹⁵¹ Ersoy Taşdemirci, “Medreselerin Doğuşu Kaynakları ve İlk Zamanları”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, sy: 2, 1988, s. 269.

medreselerin, camilerde ve fakihlerin evlerinde kurdukları ders halkalarından doğup geliştiği ifade edilmektedir. Bu medreseler hicri IV. Asırdan itibaren İran ve doğuda (Orta Asya) oldukça yaygın hale gelmiştir. Yani Arap coğrafyalarında Şîîler karşısında zayıflamaya başlayan Sünnîler, Şîîlere karşı mücadelelerine bu özel medreseler ile doğuda devam etmişlerdir. Dolayısıyla sonraki döneme ait büyük ve kurumsallaşmış medreselerin bu küçük ve özel medreselerden doğduğu söylenmektedir. Medreselerin kurulmasıyla ilgili diğer bir iddia ise şöyledir: Şîî mezhebinin propaganda merkezi olan “Darü’l-İlimler” medreselerin kurulmasında etkili olmuştur. Yani medreseler Şîî propaganda merkezi olan Darü’l-İlimler’e karşı kurulmuştur.¹⁵² Nitekim Selçuklular döneminde ortaya çıkan meşhur Nizamiye medreseleri Şîî propagandasına karşı Sünnîliği savunma gayesiyle ilk defa Nişabur’da kurulmuştur.¹⁵³

Medreseler, kendinden önceki eğitim kurumu görevini yapan meskenlerin birleşmesiyle ortaya çıkmış bir kurumdur. Yani medreseler, İslamî ilimleri ve İslam yaşayışlarını öğretme görevini üstlenen mescidler ve bunların yanında yapılan barınma hizmeti veren hanların sistemli bir hale getirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁵⁴

Özet olarak söylemek gerekirse günün ihtiyacı medreselerin asıl doğuş kaynağıdır. Zira sonraki dönemlerde hoca ve talebe sayısı artmış, mescid ve müderris evlerinde tedris işi zorlaşmıştır. Daha önce bu küçük yerlerde yapılan eğitim-öğretimi tek bir çatı altında birleştirerek eğitimi sistemli hale getirme ihtiyacı doğmuştur.

Afganistan’ın İslam’la tanışmasıyla birlikte eğitim sistemi ve uygulamaları kökten etkilenmiş ve İslam dininin öğretimi, o günkü eğitimin ana konularını oluşturur hale gelmiştir. Diğer bir ifadeyle İslam’ın bölgeye birlikte Afganistan’ın eğitim sisteminde ciddi bir değişim ve gelişme yaşanmış ve eğitim daha sistemli hale getirilerek eğitimde amaç dinî ilimleri öğrenmek olmuştur. Bununla birlikte dinî ilimlerin yanında dünyevî ilimler de göz ardı edilmemiştir.¹⁵⁵ Diğer dinî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ilmînde de büyük bir gelişme yaşanmış ve bu ilim sahasında birçok fıkıh âlimi yetişmiştir. Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh, Herat ve diğer

¹⁵² Detaylı bilgi için bkz. Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 345-46; Taşdemirci, a.g.m., s. 270.

¹⁵³ Kazıcı, a.g.e., s. 345.

¹⁵⁴ Mustafa ŞAHİN, “Câm Ve Herât’ın Büyük Müderrislerinden Mevlâna Celâleddîn-i Kâynî’nin Yusuf-i Ehil’e Verdiği Arapça İcâzetnâmenin Tercümesi”, *Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sy: 11. 2014, s. 200.

¹⁵⁵ Mededî Muhammed Ekber, “Amoziş ve Perveriş ve Merakiz-I İlmi-yi A’hd-I Gazneviyan”, (Derleyen, Faryabi Poya), *İrfan*, 6. Sayının Eki, s. 16, 1986.

büyük şehirlerdeki mescid ve camilerde tarihî süreçte halkalar halinde öğretimin devam ettiği görülmektedir. Bu halkalarda en çok öğrenciye sahip olanlar ise fakihler olmuştur. Bölgede değişik mezhepler olmakla birlikte yaygın ve etkin olanı Hanefî mezhebi olmuş ve buna bağlı olarak bölgede yetişen âlimlerin büyük çoğunluğu da Hanefî'dir.

C. Fıkıh Eğitimi

Fıkıh kelimesi, sözlükte “bir şeyi bilmek, tam anlamak, derinlemesine kavramak” anlamına gelir. Aynı kökten gelen fakih kelimesi de “bir konuyu derinlemesine kavrayan, künhüne vakıf olan ve ince anlayış sahibi kimse” demektir. Terim olarak ise fıkıh kelimesi farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin: Ebu Hanîfe, fıkıhı, “*kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir*”, şeklinde tarif ederken, Mecelle’de ise fıkıhın tanımı biraz daraltılarak “*İlm-i fikh, mesâil-i şer’iyye-yi ameliyyeyi bilmektir*” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵⁶ İmam Şâfi’î ise fıkıh tanımını daha da daraltarak, “*Fıkıh, dinin amelî hükümlerini, muayyen delil ve kaynaklardan çıkararak elde edilen bilgidir*” şeklinde demektedir.

Fıkıh ilk dönemlerde itikadî ve amelî konuları kapsayacak şekilde anlaşılırken İslamî ilimlerin biraşlara (kelam, tasavvuf, fıkıh vs.) ayrıldığı dönemde kapsamı daha da daraltılmış ve sadece amelî hükümlere tahsis edilmiştir. Yani önceleri dinin ana kaynaklarından zihni çabayla elde edilen dinî bilgilerin hepsine fıkıh denirken daha sonraki dönemde fıkıh kelimesi dinin fûrûna (ilmihal ve İslâm hukuku bilgileri) has kılınmış ve itikadî alan kelama bırakılmıştır. Fıkıh, hicri II. yüzyılın ortalarından itibaren şerî amelî alanı ilgilendiren ve müçtehitlerin zihni çabayla elde ettikleri dinî bilgilerin incelendiği bir ilim dalını ifade eder olmuştur. İşte söz konusu bilgilerin elde edilış yöntemine de usul-i fıkıh denir.¹⁵⁷

Hız. Peygamber’in (s.a.v.) camilerde başlattığı eğitim geleneğinin ileriki dönemlerde İslam coğrafyalarında aynı şekilde devam ettiğini görmekteyiz. İslam dininin Afganistan’a girmesiyle birlikte dinî ilimlerin ilk tedris edildiği yer mescid ve camiler olmuştur. Böylece medrese görevini üstlenen mescit ve camilerde tarih boyunca diğerk dinî ilimlerle birlikte fıkıh öğretimi de verilmeye başlamıştır.

¹⁵⁶ Mecelle md. 1. *أَدْلَتْهَا النَّفْصِيَّةُ مِنْ أَدْلَتْهَا الْمُكْتَسَبَةُ مِنَ الشَّرْعِ عَنِ الْعَمَلِيَّةِ الْمُكْتَسَبَةِ مِنَ الشَّرْعِ عَنِ الْعَمَلِيَّةِ الْمُكْتَسَبَةِ مِنَ الشَّرْعِ* fıkıhın tanımı için bkz. Zekiyüddin Şaban, Ahmet Yaman ve Halit Çalış, *İslam Hukuku*.

¹⁵⁷ Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 1-27; Talip Türkan, “Fıkıhtan İslam Hukukuna” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sy: 6, 2005, s. 12.

Afganistan’da hicri 30. yılından itibaren buraya gelen sahabilerle başlayan din eğitimi (Kur’an) ve özelde hadis ve fıkıh eğitiminin, mescitlerde şifaî olarak yapıldığını görmekteyiz. Çünkü o dönemlerde elde Kur’an ve az sayıda hadislerden başka yazılı bir kaynak bulunmuyordu. Bu gelenek fikhın tedvin dönemine¹⁵⁸ kadar devam etmiştir.¹⁵⁹

Eski dönemlerde Afganistan coğrafyasında yapılan fıkıh eğitimi, yazılı kaynaklardan ve belli bir eserden yapılmadığı için bu eğitimin sistematığı hakkında bilgi elde edemedik ve kaynaklarda da bununla ilgili bir bilgi yoktur. Çünkü söz konusu dönemde ders kitabı mahiyetinde elde tutulur herhangi bir fıkıh eserinden bahsetmek zordur. Çünkü fıkıh alanına dair ilk eserlerin hicri I. yüzyılın sonlarıyla hicri II. yüzyılın başlarında yazılmaya başlandığı bilinmektedir. Bunlardan günümüze ulaşanlar, Süleym b. Kays el-Hilâlî’nin (ö. 76/695) fıkıh kitabı, Katâde b. Diâme’nin (ö. 117/735) *el-Menâsik*’i ve Zeyd b. Ali’nin hacca dair olan risâlesiyle *el-Mecmû* ‘adlı eserleridir.¹⁶⁰

Camilerde devam eden eğitim faaliyetleri ve ilmî seyahatler sonucu Ebû Hanife’nin öğrencilerinden olan Ömer b. Meymûn er-Remmah ile Ebû Mutî el-Belhî başta olmak üzere Belhli talebeler, Ebû Hanife’nin kelam düşüncesini ve fikhî görüşlerini Horasan ve Afganistan bölgesine taşımış ve buradaki faaliyetleriyle Hanefî fikhının yayılmasını sağlamışlardır. Böylece Hanefî fıkıh eğitimi verilen mescit-camilerde ve ulema evlerinde ilim halkaları oluşmaya başlamıştır.¹⁶¹

Afganistan’da söz konusu dönemlerde fıkıh eğitiminin ne şekilde ve hangi usul ile yapıldığı hususunda kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Yukarıda belirttiğimiz gibi genel olarak din eğitimi yani diğer İslami ilimlerle birlikte hadis ve fıkıh eğitiminin şifaî olarak yapıldığı bilinmektedir. Hicri I. Yüzyılın sonralarına doğru fıkıh mezhepleri oluşup doktrinlerinin yazılmaya başlamasıyla birlikte söz konusu bölgede İmam Muhammed Şeybânî’nin altı kitabından çıkarılan notlar, ona yapılan şerhler ve bölge fakihlerinin yazdığı müstakil eserler oluşmaya başlamıştır. Bunlar, Hâkim eş-Şehîd’in *el-Kâfi*’si, Halef. b. Eyyub’un *el-İhtiyârât*’ı, Ebûl Kasım es-Saffar’ın *el-Muhtelif*’i ve Ebû’l-Leys Semerkandî’nin *en-Nevâzil* ve *Mukaddimetü’s-salat*’ı ile

¹⁵⁸ Fikhın tedvin dönemi, hicri I. yüzyılın sonlarıyla II. yüzyılın başlarıdır.

¹⁵⁹ el-Mudarris, *Meşâyihu Belh*, I, s. 119-120.

¹⁶⁰ Ahmed Özel, “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 15.

¹⁶¹ Hoyladı, “Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencileri”, s. 1076; Madelung, *Fırkay-i İslâmi*, s. 43; Kutlu, “Horasan ve Maverâünnehir”, s. 244-246.

Ebû Bekir İskâf'ın *Şerhü'l-Câmi'l-kebîr*' adlı eserleridir. Muhtemelen bu eserlerden yapılan Hanefî fıkıh eğitiminin, medreseler kurulup eğitimin sistemli hale geldiği döneme kadar hangi kitaptan ve nasıl bir sistemle yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Sonraki dönemlerde hicri IV. asrın sonralarına doğru Ebü'l-Leys es-Semerkandî' gibi âlimlerin eserlerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte bu eserlerin okutulmuş olması muhtemeldir. Daha sonraları medreselerin kurumsallaşması sonucu eğitimin sistemli hale gelmesiyle birlikte ise aşağıda listesini vereceğimiz fıkıh eserleri, ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu sistem, günümüzde de aynen devam etmektedir.¹⁶² Afganistan'daki medreselerde ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar Hanefî fıkıhına dair okutulan kitaplar şunlardır:

Furû-i Fıkıhtan Okutulan Hanefî Fıkıh Eserleri:

“Muhtasaru'l-Kudûrî”¹⁶³ bu eser, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037)'nin kaleme aldığı ilk Hanefî muhtasar eserlerdendir.

“Hulâsa-i Keydânî”,¹⁶⁴ Lutfullah Neseî' (ö. 750/1349)

“Şurûtu's-salât”¹⁶⁵ Abdülmecid b. Muharrem b. Ebi'l-Berekât es-Sivâsî'nin (ö. 1049/1640) eseridir.

“Kenzü'd-dekâik”¹⁶⁶ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed Hafızuddin en-Neseî' (ö. 710/1310)

“Muhtasaru'l-Vikâye”¹⁶⁷ Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tacüşşerîa' (ö. 747/1346).

¹⁶² Furkanî, “Günümüz Afganistan'ında Fıkıh Öğretimi”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, Sy, 5, 2016, s, 159.

¹⁶³ Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebi Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) Hanefî fıkıhına dair eseridir. İlk Hanefî eserlerinden olup dört metninin (murun-ı arbaa) biridir.

¹⁶⁴ Fazıl Keydânî ile meşhur olan Lutfullah Neseî'nin hicri 9. yüyl civarında ele aldığı namaz ile ilgili yazılan bir risaledir. Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, Beyrut: Mektebetü'l-musennâ, dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, VIII, 156.

¹⁶⁵ Abdülmecid b. Muharrem b. Ebi'l-Berekât es-Sivâsî'nin (ö. 1049/1640) namaz ile ilgili hükümleri içeren küçük bir risaledir. bkz. Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941, II, 1347.

¹⁶⁶ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed Hafızuddin en-Neseî'nin (ö. 710/1310) eseri ve dört Hanefî metnin (Mutun-i arbaa) biridir. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1516.

¹⁶⁷ Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tacüşşerîa'nın (ö. 747/1346), dedesi Bürhânüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivaye* adlı eserini ihtisar ederek hazırladığı eseridir. Bkz. Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, *DİA*, XXXV, 429.

“Şerhu’l-Vikâye”¹⁶⁸ Sadrüşşerîa es-sânî Ubeydullah b. Mes’ûd b. Tâcüşşerîa (ö. 747/1346).

“el-Hidâye”¹⁶⁹ Ebü’l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî (ö. 593/1197).

“Münyetü’l-musallî”¹⁷⁰ Ebü Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî’nin (ö. 705/1305).

“el-Ferâizü’s-Sirâciyye”¹⁷¹ Secâvendî, Siracüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdirreşîd (ö. 600/1204 civarı),

“Şerifiyye”¹⁷² Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin (ö. 816/1413)

Usûl-i Fıkıhtan Okutulan Hanefî Eserler:

“Usûlü’ş-Şâî”¹⁷³ Nizamuddin Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak eş-Şâî (ö. 344/955).

“Nûru’l-envâr”¹⁷⁴ Ahmed b. Ebî Said b. Abdillâh el-Leknevî, (ö. 1130/1718)

“Hosâmî”¹⁷⁵ Hüsâmüddin Muhammed b. Muhammed Ömer el-Ahsikesî, (ö. 644/1246)

“Müsellemü’s-sübût”¹⁷⁶ İbn Abdişşekûr el-Bihârî, (ö. 1119/1707)

¹⁶⁸ Bu eser de Sadrüşşerîa es-sânî Ubeydullah b. Mes’ûd b. Tacüşşeria’nın, Bürhânüşşerîa’nın *Vikâye’sine* yazdığı şerhtir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 2020; Şükrü Özen, “Sadrüşşeria”, *DİA*, XXXV, 429).

¹⁶⁹ Ebü’l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî’nin (ö. 593/1197) kendi eseri olan *Bidâyetü’l-mübtedî’nin* şerhidir. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 2022; Cengiz Kallek, “el-Hidâye”, *el-Hidâye*, *DİA*, XVII, 429.

¹⁷⁰ Hanefî âlimi Ebü Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî’nin (ö. 705/1305), namaza dair yazdığı bir eserdir. Hüseyin Kayapınar, “Münyetü’l-musallî”, *DİA*, XXXII, 32-33.

¹⁷¹ Secâvendî, Siracüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdirreşîd’in (ö. 600/1204 civarı), telif ettiği bir feraiz kitabıdır. (Zirikli, (ö. 1396/1976), *el-A’lâm*, VII, 27).

¹⁷² Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed es-Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin (ö. 816/1413), Secavendî’nin *el-Ferâizü’s-Sirâciyye*’si üzerine yazdığı bir şerhtir.

¹⁷³ Nizamuddin Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak eş-Şâî (ö. 344/955)’nin eseridir. Bkz. Ahmet Özel, *Hanefî fıkıh âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s. 42; Pekcan, “Şâî Ebü Ali”, *DİA*, XXXVIII, 368.

¹⁷⁴ Molla Cîven adıyla şöhret bulan Ahmed b. Ebî Said b. Abdillâh el-Leknevî’nin (ö. 1130/1718) *Menar* üzerine yazdığı bir şerhtir. (Zirikli, *el-A’lâm*, 15. bs. I-VIII, Dâru’l-ilm li’l-melâin, (yy.), 2002, I, 108-109).

¹⁷⁵ Bu eser, Hüsâmüddin Muhammed b. Muhammed Ömer el-Ahsikesî’nin (ö. 644/1246), eseridir.

¹⁷⁶ İbn Abdişşekûr el-Bihârî’nin (ö. 1119/1707) fıkıh usulüne dair yazdığı bir eserdir. (Ferhat Koca “Müsellemü’s-sübût”, *DİA*, XXXII, 83.)

“et-Telvîh”¹⁷⁷ Sa’düddin Mes’ûd b. Fahreddin Ömer b. Bürhanüddin Abdullah el-Herevî et-Teftazanî, (ö. 792/1390).

“Tenkîhu’l-usûl”¹⁷⁸ Sadrüşşerîa’nın, Hanefî fıkıh usulüne dair yazdığı eseridir.

Yukarıda listesini verdiğimiz fıkıh eserleri, ortaya çıkmadan önce Afganistan’da fıkıh eğitiminin hangi eserlerden ne şekilde ve nasıl bir sistemle yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Tek bilinen şey, fıkıh tedrisinin camilerde ve âlimlerin evlerinde halkalar halinde yapıldığıdır. Müderrisler, ders kitabı olarak kendi hazırladıkları küçük çaplı eserleri okuttu gibi diğer Hanefî fıkıh âlimlerin eserleri de ders kitabı olarak okutulmaktadır. Çoğu günümüze ulaşmamışsa da söz konusu dönemde Ebu Mutî, Cûzcânî ve Ebü’l-Leys es-Semerkindî gibi Hanefî fakihlerin fûrû fıkha dair eserleri bulunmaktadır.

Günümüzde Afganistan’daki medreselerde fıkıh eğitimi için okutulan eserlere baktığımızda görüyoruz ki, ilk dönemlerde Afganistan coğrafyasındaki fıkıh eğitimi, Ebû Mutî, Cûzcânî ve Ebü’l-Leys es-Semerkindî gibi Afganistan bölgesinde yetişen Hanefî fakihlerin eserlerinden yapılırken, daha sonraki dönemlerde ve günümüzde Afganistan Hanefî fakihlerinin değil de Semerkant ve Maveraünnehir gibi diğer bölgelerde yetişen Hanefî fakihlerin eserlerinden yapılmaya başlamıştır. Bu gelenek hala aynen devam etmektedir. Bunun nedeni ise kanaatimizce Afganistan’da ilk dönemlerde sadece fûrû alanında bazı eserler kaleme alınmış olsa da daha sonraki dönemlerde ne fûrû ne de usûl alanında herhangi bir eserin ortaya çıkmamasıdır. O günden bugüne Afganistan coğrafyasında yetişen ve usûl eseri günümüze ulaşan fukahaya yoktur. Ayrıca önceki fûrû eserlerin de Ebü’l-Leys es-Semerkindî’nin eserleri dışında neredeyse tamamı kaybolmuştur. Çünkü hicri 4. ve 5. asırlardan itibaren Afganistan özellikle de fukahası ve fıkıyla meşhur olan Belh şehri, ilmî konumunu yitirmeye başlamıştır. Yani ilk dönemlerde meşhur olan Belh fıkıh geleneğinin, Buhara ve Semerkant gibi Horasan’ın diğer bölgelerine kaymasıyla birlikte Belh şehri fukahasıyla birlikte neredeyse unutulmuş ve söz konusu bölgeler, Belh’in yerini

¹⁷⁷ Sa’düddin Mes’ûd b. Fahreddin Ömer b. Bürhanüddin Abdullah el-Herevî et-Teftazanî’nin (ö. 792/1390), Sadrüşşerîa’nın Hanefî fıkıh usulüne dair olan *Tenkîhu’l-usûl* adlı eserine yazdığı bir haşiyedir. (Özen, “Telvîh”, *DİA* XXXX.)

¹⁷⁸ Sadrüşşerîa’nın Hanefî fıkıh usulüne dair yazdığı eseridir. (Özen, “Tenkîhu’l-usûl”, *DİA*, XXXX, 454.)

almıştır. Böylece Buhara, Semerkant ve Mevaraünnehir bölgeleri, birer ilim merkezi olarak fıkhiyla ve yetiştirdiği fukahasıyla meşhur olmaya başlamıştır.¹⁷⁹

Hulasa Afganistan'daki fikhî ve fukaha söz konusu olduğunda Irak, Buhara, Semerkant ve Maveraünnehir fakihleri gibi fûrû ve usûl alanında eser veren ve eserleri günümüze ulaşan fakihlerden bahsetmek zordur. Nitekim Afganistan'da Ebû'l- Leys es-Semerkandî'nin fûru eserleri haricinde günümüze ulaşan kapsamlı bir çalışmaya rastlayamadık.

II. İLİM MERKEZLERİ VE BURALARDA YETİŞEN FAKİHLER

A. Belh Şehri ve Burada Yetişen Fakihler

Belh şehri, bu günkü Afganistan coğrafyası içinde kalıp Afganistan'la birlikte anılsa da tarihi bakımdan Afganistan isminden daha eski ve kültürel açıdan daha meşhurdur. Eski Horasan'ın en büyük şehrinden biri olan Belh şehrinin tarihini kısaca ele almakta fayda vardır. İsmi eski Farsça'da "Bahtriş", Avasta'da "Behdi" ve Grekçe'de "Baktra" şeklinde geçen "Baktres'ten" alan Belh şehri, bu günkü Afganistan'ın kuzeyinde yer almaktadır.¹⁸⁰ İslam'dan önceki çok eski medeniyetlerin doğduğu ve geliştiği bir yer olan Belh şehri, İslam medeniyetinin gelişmesinde de önemli paya sahiptir. Büyük medeniyetleri içinde barındıran bu şehrin ilk temellerinin kimin tarafından atıldığı ve kuruluşuyla ilgi kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır.¹⁸¹ Bir rivayete göre Belh şehri, ilk defa efsanelerde adı geçen Keyûmers tarafından inşa edilmeye başlanmış ve Tahmûrâs tarafından tamamlanmıştır.¹⁸² MÖ. 329 yılına kadar Perslerin (Ahameniler) merkezi olan Belh, bu tarihten sonra Büyük İskender'in eline geçmiş ve daha sonra da Ak Hunlar'ın (Eftalitler) başşehri olmuştur. Sâsâniler'den sonra İslam fethine yakın bir zamanda ise milattan önce II. asırlarda yapılan meşhur "Nevbahâr" (Nava Vihara)¹⁸³ mabedi ile Budistler'in ziyaretgâhı olmuştur. Ayrıca Belh kenti, Zerdüşter için de çok önem

¹⁷⁹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 21-24

¹⁸⁰ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 21-25; Elhameh Meftah, *Coğrafya-yı tarih-i Belh ve Ceyhun*, Tehran: Pruşgah-ı insanî, 1997, s. 99; Mahfil, s. 193; Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410.

¹⁸¹ Bkz. İbn Fakih, Ebî Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *Kitabü'l-büldan*, (ö. 2897902), (thk. Yusuf el-Hadi), Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1996. s. 616; Ensâri, Sultan Muhammed, *Belh der guzer-i zamana hâ*, Kabil: Matbaa'-i meslek-i Afgan, 1387, s. 40; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 22; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 24.

¹⁸² Mahfil, s. 193; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, 410.

¹⁸³ Gubar, *Coğrafyayı tarih-i Afganistan*, Linu tayıp matbaa-i duleti, Kabil: 1368, s. 47; Gülzâd, Muhammed Asif, *Navbahâr-ı Belh va Barmakiyân*, Matba'-î sana't-i imam, 2013, s. 32-43.

taşımaktadır.¹⁸⁴ Çünkü söz konusu mâbed Zerdüştlere önde gelen Ateşkedelerinden biri olarak da görülmektedir. Hicri IX. asırda bölgeye gelen Hivân Tisang adında bir Çinli, Belh'te yüzlerce Buda mâbedini bulmuştur.¹⁸⁵

Eski ve çeşitli büyük medeniyetlerin doğup geliştiği yer olan Belh şehri, kültürel özelliğinden dolayı “Horasan'ın başkenti”, “ümmüd-dünya”, “ümmül-bilâd” ve “ümmül-medâin” lakaplarıyla anılmıştır. Cahiliyye Araplarınca “Ma'suka” ve “Behiyye” lakaplarıyla anılan Belh şehrine İslam'ın gelişinden sonra İslam coğrafyacıları tarafından “Kubbetü'l-İslam” denmiştir.¹⁸⁶

Kaynaklarda Belh şehrinin hangi tarihte kimin tarafından fethedildiği konusunda farklı rivayetler yer almaktadır. Rivayetler arasında Ahnef b. Kays'in, Hz. Osman zamanında hicri 32 (m.653) yılında Cûzcân'ı ele geçirdikten sonra Belh'e bir sefer düzenleyerek bölge halkıyla para karşılığında anlaştığı yönündeki rivayetin daha doğru olduğu söylenmektedir.¹⁸⁷ Belh bölgesinin Arap egemenliğine (Müslümanlar) tam olarak girişi ise Muaviye döneminde olmuştur.¹⁸⁸ Bölge halkın sürekli ayaklanması şehrin tahrip edilip harabe haline gelmesine neden olmuştur. Bu çatışmalar neticesinde Nevbahar mabedi de yıkılmıştır. Hicri 107 yılına kadar harabe halinde kalan Belh şehrini Emeviler'in Horasan valisi olan Esed b. Abdullah el-Kasrî (ö.120/738) yeniden inşa etmiş ve ordugâhı de bu bölgeye kurarak Belh şehrini Horasan'ın başşehri yapmıştır. Belh şehri Emeviler döneminde bir valilik merkezi olmuştur.¹⁸⁹ Esed b. Abdullah, Belh'te “Mescid-i Atîk” adını verdiği büyük bir cami ve bununla beraber “Mescid-i Cami” adı altında birçok cami yaptırmıştır.¹⁹⁰ Abbâsîler'den sonra Tahiriler ve Saffariler'in elinde kalan Belh, IX. Yüzyıla geldiğinde Sâmanîler'in hâkimiyeti altına girmiştir. Sâmanîler döneminde büyük bir gelişme göstererek ilim ve ticaret merkezi olan Belh şehri, yüksek kültürü ile de şöhret kazanmıştır. Yani eski büyük

¹⁸⁴ YAZICI, “Belh”, *DİA*, V, 410

¹⁸⁵ Gülzâd, *Navbahâr-ı Belh*, s. 32-33.

¹⁸⁶ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 27-28; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 28.

¹⁸⁷ Konuyla ilgili farklı rivayetler ve detaylı bilgi için bkz. Belazuri, *Fütühü'l-büldân*, s. 468; Khalik, Salih Muhammed, *Tarih-i edebiyat-ı Belh ez kuhenterîn ruzgârân ta avâil-i side-i bist-u yeküm*, Matbaa'-i meslek-i Afgan, Kabil, 2008, s. 44; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 30; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 29.

¹⁸⁸ Muaviye, Sistan valisi Abdurrahman b. Samüre'yi (ö.50/670) Belh Şehrine göndermiş ve bundan sonra Belh bölgesi tamamıyla Arap hâkimiyetine geçmiştir.

¹⁸⁹ Bernd Radtke, “Theologen Und Mystiker in Hurâsân Und Transoxanien” *Zeitschrift Der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, c. 136, sy. 3 (1986) (Çev., Ergin Ayan, “Horasan ve Maveraünnehir'de Din Alimleri ve Mutasavvıflar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 11, sy. 9 2009, s. 366.

¹⁹⁰ Muhammed Mümin, *Ceride-i Belh*, (tash. Mayil Hirevî), Matbaa-i Devletî, 1357, s. 14-16.

medeniyetlerin beşiği olan Belh, İslam'ın gelmesiyle birlikte bu kez daha ihtişamlı bir medeniyetin-İslam medeniyetinin beşiği olmuştur. Nitekim Arap coğrafyacıları şehrin ihtişamını anlatırken ona “el-Belhü'l-behiyye” “Kubbetü'l-İslam ve beldelerin anası” anlamına gelen “Ümmü'l-bilâd” sıfatlarını vermişlerdir.¹⁹¹

Söz konusu dönemlerde İslam kültürü ve bilim tarihinin en önemli merkezlerinden biri olan Belh şehri, Sâ mânîler'den sonra Gazneliler'in hâkimiyetine girmiştir. Dandanakan savaşından sonra 1040 yılında Selçukluların eline geçmiştir. Gazneliler ile Selçuklular döneminde aynı şekilde eski parlak dönemini devam ettiren Belh, 1198'de Gurlular, 1205'te Harezimşahlar tarafından ele geçirilmiştir. Bu savaşlarda ve hanedan değişikliklerinde şehir birçok defa tahrip edilmiştir. Bazı tarihçilere göre Belh şehri 20 kez tahrip edilmiş ve hükümdarlar tarafından tekrar inşa edilmiştir. Buna rağmen ilmî, kültürel ve ticari açıdan biraz da olsa parlaklığını koruyan Belh şehri, 1221 yılına geldiğinde Moğolların saldırısına uğramış ve yerle bir edilmiştir. Kaleler, camiler, ilim merkezleri olan medreseler, kütüphaneler ve bütün tarihi eserler ateşe verilip yok edilmiştir.¹⁹² İşte Afganistan âlimlerine ait İslami eserlerin ve özellikle çok az sayıda kaleme alınan fıkıh eserlerinin günümüze ulaşmamasının sebepleri içinde Moğol tahripatı gelmektedir. 1333 yılında seyahat için Belh şehrine gelen İbn Battuta, meşhur seyahat namesinde şehrin durumunu anlatırken harabe şeklinde tasvir etmektedir. 14. Asra kadar harabe halinde kalan Belh şehri 14. asırdan sonra Timurlular'ın hâkimiyetine geçmesiyle en parlak dönemini yaşamış ve şehirde tekrar ilim ve kültür merkezleri kurulmuştur.¹⁹³ Timurlular'dan sonra Özbekler ile Safevi hükümdarı Şah İsmail arasında el değiştiren Belh, 1751 yılında Afgan ve yerli hükümdar olan Ahmed Şah Dürranî'nin egemenliğine girmiştir. Bundan böyle bazı işgaller olmuşsa da Belh şehri sürekli Afganların elinde kalmıştır. Hz. Ali'ye atfedilen mezar (kabir)¹⁹⁴ üzerine bir türbe yapılmış ve bu türbenin etrafında XX. Yüzyılın başlarında “Mezar-i Şerif” diye bilinen bir şehir kurulmuştur. Bundan sonra Belh bölgesi eski ve merkezi rolünü Mezar-i Şerif şehrine bırakmıştır. 1984 yılında kurulan Mezar-i Şerif yani genel adıyla Belh, Afganistan'ın büyük ve

¹⁹¹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 27-28; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 28.

¹⁹² İhrar Mukhtaruf, Ahraz, *Belh der marhale-i akhir-i kurûn-i vustâ*, (trc. Kurban Babayuf), (ed. Abdul Bakî Hisarî), Neşerat-ı Puhentun-i Kabil, 1363, s. 4; Gubar, *Afganistan der mesiri tarih*, I, 280.

¹⁹³ İhrar Mukhtaruf, *a.g.e.*, s. 62; Gubar, *a.g.e.*, I, 280.

¹⁹⁴ Eski Belh'in yerini alan Mezar-ı Şerif'te şehrin merkezinde halk arasında Hz. Ali'nin kabri olarak bilinen bir türbe yer almaktadır. Bu türbe şifa dağıtan bir türbe olarak kabul edilir. Günümüzde Belh yerine Mezar-ı Şerif adı daha sık kullanılmaktadır.

önemli bir ilidir. Nüfusu ise Tacikler, Hazaralar,¹⁹⁵ Özbekler ve Türkmenlerden oluşmaktadır.

İslam öncesi ve sonrasında birçok savaşa sahne olup harabeye dönen, Moğol istilasıyla yerle bir olan ve buna rağmen tekrar eski haline dönerek ihtişamını kaybetmeyen Belh şehrinin o ihtişamı maalesef günümüzde hiç kalmamıştır. İslam devletlerinin ilim merkezlerinden biri olan Belh, bugün yıkılmış ve harabe halindedir. Şuan o eski Belh şehriden bazı kalıntılar dışında hiçbir şey kalmamıştır. Belh kuzey Afganistan vilâyetlerinden “Mezar-ı Şerif” ilinin bir ilçesi olarak varlığını sürdürmektedir. Şehir merkezi eski Belh şehriden güney doğuya kayıp şehir merkezi Mezar-ı Şerif olarak bilinse de bölgenin genel adı Belh olarak anılmaktadır.

Bölgeyi inceleyen Vaiz Safiyyuddin Belhî, Belh şehrinin kendine özgü birtakım nimetlerinin olduğunu belirterek bu nimetleri dinî ve dünyevî diye ikiye ayırmaktadır. Birinci dinî nimeti olarak Belh’in İslam’la birlikte yani İslamî dönemde bina olup ahâlisinin de İslam’a sıkı bağlı olduğunu ve bu yüzden Belh’e “Kubbetü’l-İslam” denildiğini belirtmektedir. Çünkü Vaiz-i Belhî’ye göre Belh, İslam’dan önce harabe halindeydi ve İslam’la birlikte parladı ve dolayısıyla Belh’in köyleri “Dâr-i Mukatil b. Süleyman”, “Dâr-i Abdul aziz Makberî”, “Dâr-i Ebû Fatime” ve “Dârül-ictihat” gibi isimlerle hep Araplara nispet edilmiştir. Köylerin böyle isimlendirilmesi Belh şehrinin İslamî dönmede kurulduğunu göstermektedir. İkinci nimet olarak da Vaiz-i Belhî, bütün Belh halkının Hanefî mezhebine mensup olduğunu ve Belh şehrinde diğer mezheplerin olmadığını ifade etmektedir.¹⁹⁶

Daha önce de belirttiğimiz gibi Horasan’ın diğer şehirlerindeki talebeler, ilim tahsili için değişik bölge ve imamlara gitse de Belh fakihlerinin sadece Ebû Hanife’ye gittikleri bilinmektedir. Ancak içlerinden Kuteybe b. Said Bağlanî (ö. 240/855) ve İbrahim b. Yusuf (ö. 241/856) gibi bazı âlimler, Medine’ye İmam Malik’in ders halkasına gitmiş olsalar da sadece hadis öğrenmek ve rivayet etmek amacıyla gitmişlerdir. Bu yüzden Belh fakihleri arasında kayda değer bir ihtilaf görülmediği gibi İmam Malik’e gidenlerin Maliki mezhebi konusunda Belh’te hiçbir etkisi olmamış ve Hanefî üzere kalmışlardır. Dolayısıyla bölgede her zaman Re’y Ehli hâkim durumda

¹⁹⁵ “Hazaralar” dediğimiz millet, Şiilerdir. Farsça konuşurlar. Afganistan nüfusunün yüzde 15-20’ sini oluşturmaktadır. Eğitim seviyeleri çok yüksek olduğu için özellikle günümüzde çok güçlenmişlerdir.

¹⁹⁶ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 43-44.

olmuştur. Vaiz-i Belhî'nin ifadesine göre zaten bütün Belh ehli Müslüman ve Ehl-i Sünnet mensubu olup Hanefî'dirler.¹⁹⁷ Belh halkının mezhepsel durumunu anlatan şu rivayet de çok önemlidir. Rivayete göre Musa b. İmran (ö.202), Belh'te vali olduktan sonra ezana ilave yaparak "Aliyyen veliyullah" denmesini emretmiş ve bunun üzerine Belh halkı onu öldürmüştür.¹⁹⁸ Görüldüğü gibi Belh halkının Hanefiliğe olan bağlılığı sıradan bir bağlılık olmayıp taassup derecesine gelmiştir ki Mansur b. Muhammed es-Sema'ni Hanefilik'ten Şafiîlik'e geçtiğinde Belh halkı, onun Merv'den çıkıp Tus'a gitmesini istemişlerdir.¹⁹⁹

Hicri IV. Asrın başlarından itibaren yani Selçuklular dönemine geldiğinde Belh'te Şafiî mezhebi görülmeye başlamıştır. Fakat Afganistan'daki Şafiîlik, yayılma fırsatı bulamamış ve bölgesel şekilde kalmıştır. Ayrıca Nizamülmülk'in Belh şehrinde Şafiî fıkhrına göre eğitim verecek olan ilk nizamiye medresesini inşa ettirmesi de kendi vefat tarihi olan hicri 485²⁰⁰ tarihinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bunlar dikkate alındığında bu tarihten önceki dönemler için Belh'te Hanefî fakihleri dışında başka bir mezhebe mensup fakihlerden ve özellikle de Hanefî mezhebi dışında kurumsallaşmış bir mezhepten söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Üstelik söz konusu nizamiye medresesindeki fakihler, hocalar ve bütün idarecilerin Belh'li olmayıp dışarıdan getirildikleri ifade edilmektedir.²⁰¹

Bazı âlimlerin, Belh'li olmasına rağmen Şafiî mezhebine mensup olmalarının sebebi ise Belh dışında diğer İslam beldelerinde yaşamış olmalarındandır. Hatta Belh'e nispet edilen bazı Şafiî âlimlerin, Belh'te doğmuş olsa bile aslında Belh'li olmadıkları söylenmektedir. Görüldüğü gibi Belh şehrine Hanefî âlimlerden başkasını nispet etmeye pek meyletmeyen Muhammed Mahrus, Belh asıllı Şafiî âlimlerinin ancak sonraki dönemlerde varlığını hisseteridiğinden bahsetmektedir. Ebû Cafer Ebûl-Meâ'nî el-Kâdî el-Belhî (ö. 548) ile Hanefî fakihî Ukayl b. Ezher'in torunu olan Ahmed Ebûl Hasan bunlardandır. Bölgede çok da etkili olmadığı için bu âlimlerin hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur.²⁰²

¹⁹⁷ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁹⁸ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 123-126; Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁹⁹ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 148

²⁰⁰ Hicri 485 tarihinde vefat eden Ebû Bekir Şaşı'nın, Heratt'aki Nizamiye medresesine müderriş olarak gelmesi, Heratt'a bu tarihten önce de Nizamiye medresesinin olduğunu göstermektedir.

²⁰¹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 144-145.

²⁰² el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 145-146.

Belh'te son dönemlerde Hanefiler'in yanında ilk kendinden söz ettiren mezhep Şafî mezhebi olmuştur. Selçuklu döneminde vezir Nizâmülmülk'in çabalarıyla Şafî fıkıh dersi vermek amacıyla Belh'te bir tane nizamiye medresesi kurulmuştur. İmam Müzenî'nin (ö.264/878) talebelerinden olan Ahmed b. Hasan b. Sehl Ebû Bekr el-Fârisî'nin (ö.305/917), Belh bölgesinde ilk defa Şafî mezhebine göre ders verdiği söylenmektedir. Ancak bölgede Şafî mezhebinin çabaları ve faaliyetleri göze çarpsa bile bunun Belh'te etkili olduğu söylenemez. Bunun yanında Medine'de teşekkül edip döneminin en ünlü imamı olan İmam Malik'in (ö.179/795) önderliğinde doğan ve gelişen Malikî Mezhebi de Belhli öğrencileri olmasına rağmen Belh bölgesinde herhangi bir şekilde etkili olamamış ve yayılma fırsatı bulamamıştır.²⁰³

Belh şehrinin ilmî durumuna gelince, İslam'ın gelmesiyle cazibeli bir şehir haline gelen Belh, İslam bilim, kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Kısa sürede ilim merkezleri (tedris yerleri) çoğalarak İslam devletlerinin ender şehirlerinden biri konumuna yükselen Belh şehri, İslamî ilimlerin yanı sıra tıp, felsefe, coğrafya, astronomi ve matematik gibi pozitif ilimler sahasında da önemli bir çıkış açarak bu ilim dallarında önemli şahısların yetişmesine sahne olmuştur. Hatta kâğıdın ilk defa Belh'te imal edildiği söylenir.²⁰⁴ İslam fikhının yayılma sürecinde Belh'li birçok âlim İslam beldelerine seyahat ederek büyük âlimlerin ilim halkalarında bulunmuş ve elde ettikleri fikhî birikimleri memleketlerine intikal ettirmişlerdir. Bütün bu çabalar sonucu bölgede yetişen fakihler tarafından fûru fıkıhla ilgili bazı eserler yazılmıştır. Ancak bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan bazı eserlerin yazma nüshaları dünya kütüphanelerinde bulunmaktadır.²⁰⁵

Belh'in o dönemde ilmî durumuyla ilgili Hz. Ali'den rivayet edilecek şöyle bir ifade vardır: Bir adam Hz. Ali'nin huzuruna girer ve Hz. Ali ona “sen nerelisin”? dediğinde o da “Horasan'dan Belh şehri'ndenim” der. Bunun üzerine Hz. Ali “Saygılar olsun o şehre ki (Belh şehri) ilim ve ulemâ açısından o kadar verimli bir topraktır ki narın içindeki taneler gibi.” demiştir.²⁰⁶

Belh, İslamî ilimlerin öğretimi bakımından öyle bir seviyeye gelmiş ki Belh'in her semtinde bir medrese ve cami kurulmuş durumdadır. Nitekim Abbâsîler

²⁰³ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 145.

²⁰⁴ Yazıcı, “Belh”, *DİA*, V, 411; el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 28;

²⁰⁵ Khalik, *Tarih-i edebiyat-ı Belh*, s. 52.

²⁰⁶ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 14.

döneminde sadece Belh şehrinde binlerce mescitten, yüzlerce medreseden ve binlerce müftüden ve kadıdan bahsedilmektedir. Yani Belh'te fakih, müfessir, şair ve mutasavvıf olmak üzere yaklaşık 50 bin civarı âlimin yaşadığı rivayet edilmektedir.²⁰⁷ Bu yüzden Belh şehrine “Dâru’l-fikh” isimi verilmiştir.²⁰⁸ Bu bölgelerdeki mescit ve camilerde Hanefî fikhî esaslı ilim halkaları oluşturulmuş ve fıkıh, hadis, tefsir ve kelam dersleri verilmiştir.

Belh şehri, İslam medreselerinden ilk medreselerin kurulduğu bölgelerden biridir. Belh'teki en eski medreselerden biri halkın isteği üzerine Gazneli hükümdarı tarafından “*Medrese-i Haliliyye*” ismiyle Belh Şeyhlerinden olan Halil b. Ahmed b. İsmail eş-Şeceri adına yapılan medresedir. Bu medrese, günümüzde kalıntılarına rastlanmadığına göre muhtemelen Moğol saldırısında yıkılmıştır.²⁰⁹ Daha sonra yukarıda bahsettiğimiz Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün yaptırdığı Nizâmiyye Medreselerinden biri “*Medrese-i Nizamiyye-yi Belh*” adıyla Belh'te kurulmuştur.²¹⁰ Bu dönemden itibaren Afganistan coğrafyasında medreseler açılmaya başlamıştır. Bu medreselerde yetişen âlimler Belh asıllı olsun veya olmasın Belh'e nispet edilerek “Belhî” nisbesiyle anılmaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Belh şehri, o dönemlerde Orta Asya'da Horasan'ın en meşhur ilim merkezlerinden biri olup farklı alanlarda birçok ilim adamı ve Hanefî fakihî yetiştirmiştir. Bu başlık altında hicri 22-520 yılları arasında Belh'te yaşamış ve yetişmiş olup Belhî nisbesiyle anılan Hanefî fakihlerin hayatı, ilmî kişiliği ve varsa eserleri kısaca ele alınacaktır.

1. Mukâtil b. Hayyân (ö. 135/752)

Tam adı Mukâtil b. Hayyân en-Nabtî el-Belhî el-Harraz'dır. (İbn-i dua'l-duz da denir). Künyesi Ebû Bustâm'dır. Hayyân en-Nabtî de denir.²¹¹ Muhtemelen babasının

²⁰⁷ Mahfil, s. 194; Vâiz-i Belhî, a.g.e., s. 21.

²⁰⁸ Vâiz-i Belhî, a.g.e., s. 29; el-Müderriş, a.g.e., I, 32-35.

²⁰⁹ Dr. Kurban Ali İsmaili, *Fanızdah medrese-i naşinahta der horasan, tarih ve temeddün-i İslam*, (yy.ty.) s. 69-70. Bu makalede Horasan şehirlerindeki eski medreseler ele alınmıştır. Ancak bunlar günümüze ulaşamadığı için özellikleri hakkında fazla bilgi aktarılmamış ve sadece isimleri zikredilmiştir.

²¹⁰ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984/1405. XVIII, 367; Sübkî, *Tabakatü's-Şafiyye*, IV, 31; Kurban Ali *Fanızdah Medrese-i naşinahta*, s. 65.

²¹¹ Zehebî, *Siyer-u a'lâm*, 5. bsk. VI, 341; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temimî (ö. 354/965), *Kitâbü's-sikât*, 1. bsk. Haydarâbâd: Dâiretü'l-meârifî'l-Osmaniyye,

“Harraz” yani ayakkabı dikicisi (kunduracı) olmasından dolayı kendisine “el-Harraz” lakabı verilmiştir. Emeviler devri Ömer b. Abdülaziz döneminde yaşayan Mukâtil b. Hayyân, Basra’nın âdil, salih ve ileri görüşlü gençlerinden sayılmaktadır. Bu yüzden Belh halkının kendisine gösterdiği aşırı sevgi, saygı ve çabaları neticesinde ve halkın isteği üzerine Belh’e vali olarak gelmiştir. Belh’te valilik yaptığı döneminde Belh halkına huzurlu bir hayat sunmuştur.²¹² Haccac zamanında babasının Semerkant valisi olduğunu ve kendisinin de onun yanında hizmet ettiğini belirten Mukatil b. Hayyan, Semerkant’a gittiğinde bir müddet Semerkant kadılığı da yapmıştır.²¹³ Mukatil b. Hayyan’ın ne zaman ve nerede doğduğu kesin olarak bilinmemektedir. Babası Arap asıllı olan Mukatil b. Hayyan’ın kendisinin tabîinden olduğu²¹⁴ ve ayrıca Belh halkının isteği üzerine Basra’dan Belh şehrine vali olarak geldiği dikkate alınırsa onun Arap coğrafyasında yani Basra’da doğduğu söylenebilir. Mukatil b. Hayyan, kendi döneminde Basra’nın âdil ve ileri görüşlü gençlerinden biri olarak görülmektedir. Bu yüzden Belh halkı, Belh’e kadı olarak özellikle onun gelmesini talep etmişlerdir.

Mukâtil b. Hayyân’ın, Ebû Müslim Horasanî zamanında Belh’ten bu günkü Afganistan’ın başkenti olan Kabil şehrine kaçtığı ve orada henüz Müslüman olmayan halkı İslam’a davet ettiği söylenir.²¹⁵ Daha önce valilik ve kadılık gibi resmî görevlerde bulunmuş olan Mukâtil b. Hayyân’ın, neden kaçtığı bilinmez ama kendisi sade bir vatandaş olmayıp resmî görevlerde bulunmuş ve siyasete katılmış bir kişidir. Dolayısıyla muhtemelen hayatî tehlike sebebiyle Belh şehrini terk etmiş olabilir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Mukatil b. Hayyan’ın, hicri 135 yılında kaçtığı Kabil’de vefat ettiği söylenmekle²¹⁶ birlikte Belh’in köylerinden birinde vefat ettiği de söylenmektedir. Kaynaklarda Mukâtil b. Hayyan’ın bir bayan hizmetçisinin²¹⁷ olduğu, ölümünden sonra onun da Mukatil’in kabrinin yanına defnedildiği ve Mukâtil b. Hayyan’a ait olan bütün kitapların bu iki kabir arsına gömüldüğü rivayet edilmektedir. Fakat bu gömülen eserler, Mukâtil b. Hayyan’ın kendi yazdığı eserler mi yoksa başka fakihlere ait elinde bulundurduğu eserler mi olduğu konusunda kesin bilgi yoktur.

1401/1981, VII, 508; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 73; Muhammed Hâdi Marifet, et-Tefsir ve’l-müfessirun fi sevbihi’l-kaşib, 2. bsk, Maşhad: el-Camiatür-razeviyye, 1383. I, 394-395.

²¹² Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 75; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 50,76.

²¹³ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 50,76; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 77.

²¹⁴ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 50.

²¹⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, VI, 341.

²¹⁶ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 74; Furkânî, “Afganistan toprağında yetişmiş Hanevî fakihleri”, s. 334.

²¹⁷ Farsça kaynaklarda “کنیزک” “Kenizek” şeklinde geçen bu ifade bayan hizmetçi demektir. Halk dilinde ise cariye demektir.

Ayrıca eserler günümüze ulaşmadığı için özellikleri hakkında da kaynaklarda bilgi yoktur.²¹⁸

İlmi kişiliği: Belh Hanefî fakihleri ve meşayihî içinde yer aldığı gibi Belh müfessirleri ve muhaddisleri arasında da yer alan Mukatil b. Hayyan, aynı zamanda hem fakih hem muhaddis hem de müfessirdir. Hadis ilmine vakıf olan bu zatın hadis alanında güvenilir olduğu söylenmektedir.²¹⁹ Nitekim meşhur hadisçi Ebû Davud (ö. 275/889), Mukatil b. Hayyan'ın güvenilir olduğunu belirtirken, İbn Hibban (ö. 354/965) da sadece güvenilir ravileri topladığı “es-Sîkât” adlı eserinde Mukatil b. Hayyan'a yer vermiştir.²²⁰ İbn Hacer, onun zâhit ve fazilet sahibi bir kişi olduğunu belirtmektedir. Mukâtil b. Hayyân, Said b. Museyyeb, (ö. 94/713) ve Katade (ö. 117/735) gibi birçok hadis âliminden rivayette bulunmuştur.²²¹ Kendisinden de Ömer b. Meymun er-Remmah (ö. 161/778), Alkame, İbrahim b. Edhem, Abdullah b. Mübarek ve gibi birçok âlim rivayet etmiştir. Sahih-i Müslüm'de Alkame yoluyla kendisinden rivayet olunan hadisler yer almaktadır.²²² Öldükten sonra eserlerinin gömüldüğü rivayet edilse de kaynaklarda kendisine ait herhangi bir eserin ismi zikredilmemiştir.²²³

2. Ebû Ubeydullah (ö. 140/757)

Ebû Ubeydullah b. İsmail b. Süleymân b. Dâvûd b. Ahmed b. Ebî Hüreyre (ö. 140/757). Kaynaklarda Belh'te doğduğu belirtilen Hanefî fakihî Ebû Ubeydullah'ın hayatıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Ebû Ubeydullah'ın birçok esere sahip olduğu söylene de bu eserler günümüze ulaşmadığı için özellikleri hakkında fazla bilgiye ulaşamadık. Kaynaklarda da buna dair bir bilgi yoktur. Ancak Vaiz-i Belhî'nin “*Fezail-i Belh*” adlı eserinde Ebû Ubeydullah'ın “*Muhitül-ahadis*” ile “*el-Mebcut*” adlı iki eserinden söz edilmektedir. Fakat bunlar da günümüze ulaşmamıştır. Ebû Ubeydullah, müçtehit fakihlerden olup aynı zamanda muhaddistir.²²⁴ Ebû Ubeydullah'ın adında “Ebû Hüreyre” isminin yer alması sebebiyle Hadisçi olan

²¹⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 74.

²¹⁹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 50,52.

²²⁰ İbn, Hibban, *es-Sîkat*, Haydarabat: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniye, 1973, V, 23; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Şihabuddin Ahmed. b. Ali, *Tehzibu't-tehzib*, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1404/1984, X, 278; Marifet, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, 2. bs. 2014. I, 394-395.

²²¹ Hâdi, *et-Tefsir*, I, 394-395.

²²² Zehebî, *Siyer-u alâm*, VI, 341.

²²³ Detaylı bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 73-82.

²²⁴ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I,83, 104.

meşhur Ebû Hüreyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî (ö. 58/678) ile karıştırılmamalıdır.

3. Mütevekkil b. Hamran el-Kadî (ö. 142-759)

Adı Mütevekkil b. Hamran olup künyesi Ebû Abdulcebbardır. Bazı sahabilerle arkadaşlık kurduğu bilinen Mütevekkil, Belh’li tâbiînlerden sayılmaktadır. İlmi seyahatlerde bulunan Mütevekkil’in, Enes b. Malik ile görüştüğü söylenir. Mütevekkil, hicri 142 yılında Belh’te şehit edilmiş ve defnedildiği köy onun adıyla meşhur olmuştur.²²⁵ İbrahim b. Tahmân,²²⁶ Mütevekkil hakkında anlatırken “O, yaşarken bir padişah gibi yaşadı, ahirete intikal ederken de şehit olarak gitti.” ifadelerini kullanmıştır. Çünkü Mütevekkil b. Hmaran, dönemin valisi tarafından eli ve ayağı kesilerek öldürülmüştür. Şehit edildiğinde 90 veya 104 yaşında olduğu söylenen Mütevekkil b. Hamran, uzun süre Belh’te kadılık yapmıştır. Rivayete göre Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) onu ordu komutanı olarak atamış ve sonunda Belh kadılığını kendisine vermiştir. Ebû Müslim Horasanî ayaklandığı zaman Belh halkı ile beraber Ebû Müslim’e karşı çıkmışsa da onun yönetiminde kadılık görevini devam ettirmiştir.²²⁷

Kadılık yaptığı dönemde halife, ona “Bize mahsus olup bizi ilgilendiren konularda hüküm verme” diye yazı gönderdiğinde halifenin gönderdiği mektubunun arkasına “Şüphesiz Allah size, emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.”²²⁸ ayetini yazıp halifeye geri göndermiştir.²²⁹ Vali tarafından öldürülmesinin sebebi de hükümete karşı bu tür sert çıkışları ve yönetime karşı duruşları olabilir.

4. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)

Tam adı, Ebü’l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el- Ezdî el-Belhî’dir. Meşayih-i Belh yazarı el-Müderriş, Mukâtil b. Süleymân’a Belh’li tâbiînler grubu içinde yer vererek onu tâbiîn fakihlerinden saymaktadır.²³⁰ Belh’te hicri 80 yılı

²²⁵ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 85.

²²⁶ İbrahim b. Tahmân b. Şu’be el-Herevî, Herat’ta doğmuş Nişapur ve Bağdat’ta ikamet etmiş meşhur muhaddislerden biridir. Ömrünün son zamanlarında Mekke’ye gitmiş ve hicri 168 veya 163’ta orada vefat etmiştir. bkz. el-Askalânî, *Tehzibu’l-tehzib*, I, 112.

²²⁷ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 85-89.

²²⁸ Nisa, 4/58.

²²⁹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 86-89

²³⁰ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 49.

civarında doğduğu tahmin edilen Mukâtil b. Süleymân, Belh asıllı olup Belh'te yetişmiş ve burada fıkıh ve tefsir dersleri vermiştir. Daha sonra Merv şehrine gitmiş ve burada Hanefî fakihî Nuh b. Ebû Meryem el Mervezî (ö. 173/789) gibi bazı âlimlere tefsir dersi vermiştir.²³¹ Merv şehrinde Emevîler'in Horasan bölgesi komutanlarından olan Sâlim b. Ahvez el-Mâzeni'nin yanında büyük itibar görmüş ve sıkı bir Emevî taraftarı olmuştur. Horasan'da Emevîler'in nüfuzu zayıflayınca Merv'den ayrılarak Basra'ya gitmiştir.²³² Basra şehrinde Ata b. Ebû Rebah (ö. 114/732), İbn Şihab ez-Zühri (ö. 124/742), gibi hadis âlimler ile görüşmüş ve onlardan hadis alanında faydalanmıştır. Mekke, Bağdat ve Beyrut gibi şehirleri dolaşmış olan Mukâtil b. Süleymân, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Mehdî-Billâh ile ilmî sohbetlerde bulunmuştur. Devlette resmî bir görev almamış olsa da hükûmetle arasını iyi tutmaya çalışan Mukâtil b. Süleymân, daha sonra Basra'ya dönmüş ve burada hicri 150 yılında vefat etmiştir. Vefat tarihinin hicri 158 olduğu da söylenmektedir.²³³

İlmi Kişiliği: Belh Hanefî fakihleri ve muhaddisleri grubunda yer alan Mukatil b. Süleymân'ın İlmî şahsiyetinde tefsirciliği öne çıkmaktadır. Bu zat, Kur'an'ı-Kerim'i baştan sona tefsir etmiş ilk müfessir olup tefsir ilminin önde gelen imamlarından sayılmaktadır. İmam Şafiî'ye nispet edilen bir rivayete göre İnsanlar, fıkıhta Ebû Hanîfe'yi tefsirde ise Mukatil b. Süleymân'ı önder kabul ederler.²³⁴ Müfessir, muhaddis ve iyi bir fakih olan Mukâtil b. Süleymân, aynı zamanda bir kelimcidir. Belh'te yaşadığı sırada Cehm b. Safvan (ö. 128/745) ile itikâdî konular üzerinde çok tartıştığı bilinmektedir. Mukatil b. Süleymân'ın kaynaklarda eserin ismi geçmemekle birlikte kelam alanında ilâhî sıfatların ispatı üzerine bir kitap yazdığı belirtilmiştir.²³⁵

Kaynaklarda Mukâtil b. Süleymân'ın, Şîa' (zeydiyye) başta olmak üzere Müşebbihe, Mücessime ve Mürcie gibi farklı itikâdî gruplara mensup olduğu da

²³¹ Ahmed Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 5. bsk, Ankara. 2017. s. 20; Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, XXXI. 134; Eyyup Said Kaya, "Nuh b. Ebû Meryem", *DİA*, XXXIII, 229.

²³² Brockelmann, Carl, *Târihu'l-edebi'l-Arabî*, (çev. es-Seyyid Ya'kub Bekir, Ramazan Abdüttetvab), 3. bs. Kahire: Dârü'l-maârif, 1983, IV, 9.

²³³ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 51; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 89; Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *DİA*, XXXI. 134; Ahmed el-Mekkî, (ö. 568/1172) *Menakıbu Ebû Hanîfe*, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1401/1981, I, s. 315. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 3. bs. VII, 201; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd ev medîneti's-selam*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, (t.y.) XIII, 160-169.

²³⁴ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 50-51.

²³⁵ el-Mekki, *Menakıbu Ebû Hanîfe*, s. 315; Türker, "Mukatil b. Süleymân", *DİA*, XXXI, 134.

söylenmektedir. Onun itikadî görüşleri hususunda kaynaklarda farklı bilgilere yer verilmiş olsa da kendisinin Sıfâtiyye'ye mensup olduğu kesindir.²³⁶

Mukatil b. Süleyman'ın Mürcie ve Müşebbihe'den olduğu konusundaki görüşler karşısında bazı âlimler, onun halis Mürcie'den değil de ehl-i Sünnet Mürciesi'nden²³⁷ olduğunu savunurken; bazıları da Mukâtil b. Süleyman'ın teşbih gibi görünen ifadelerinin aslında Kur'an ve Sünnete uygun olduğunu, Mu'tezilî düşünce açısından teşbih kabul edilse bile ehl-i Sünnet ölçülerine göre böyle olmayacağını ve dolayısıyla onun, Müşebbihe'den sayılmayacağını belirtmişlerdir. Ayrıca bazıları Mukatil'e yöneltilen ağır ithamların onun görüşleri ile uyuşmadığını da ifade etmişlerdir.²³⁸ Ancak Mukatil'in istivâ ve arş gibi hususlarda tecsîme düştüğü, haberi sıfatları te'vil ettiği ve bazı yerlerde teşbih ifade eden bir kısım izahlara yer verdiği belirtilmektedir.²³⁹ Mukâtil b. Süleyman'ın kaleme aldığı bazı eserleri günümüze ulaşmıştır. Bu eserler, genellikle tefsir ilmîne mahsus olup fıkha dair olmasa da müellifin ilmi kişiliği açısından önem arz ettiği için burada kısaca bahsetmekte fayda gördük.

Eserleri:

1- et-Tefsîru'l-Kebîr:

Bu eser günümüze ulaşmış ilk tefsir kitaplarından biri olup “*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*” adıyla Abdullah Mahmûd Şehhâte tarafından Kahire’de 1979 yılında neşredilmiştir. Mukatil b. Süleyman, tefsirinde âyeti âyetle tefsir etmiş, rivayet ve dirâyet yöntemini birlikte kullanmıştır. Dolayısıyla O, aklî tefsir yöntemini kullanan

²³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 3. bs. 1985. VII, 202; Türker, “Mukatil b. Süleyman”, *DİA*, XXXI, 134.

²³⁷ Mürcie, Hz. Osman'ın vefatından sonraki olaylar neticesinde ortaya çıkan, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp hakkında fikir belirtmeyen ve imanı amelden ayrı tutan bir gruptur. Mürcie'nin iman ve iman amel (iman, kalp ile tasdik; dil ile ikrardır.) anlayışını Ebû Hanîfe ve taraftarları da benimsemiştir. Abbâsiler döneminde Belh, Semerkant ve Nişabur gibi bölgelerde Mürcienin manevi lideri Ebû Hanîfe idi ve buralarda Mürcie denince, akla Ebû Hanîfe ve taraftarları (Re'y Taraftarları) geliyordu. Ebû Hanîfe'den sonra, Irak'taki öğrencileri, onun fıkhi görüşlerini; Belh, Rey, Nisabur ve Semerkant'taki Mürciiler ise hem fikhî, hem de itikadî görüşlerini devam ettirdiler. Böylece bu bölgelerde esasta Mürciî akideye bağlı olarak Rey'de “Necârîlik”, Nisabur'da “Kerrmîlik”, Semerkant'ta “Mâtürîdilik” olmak üzere üç ayrı ekol ortaya çıkmış ve Mürcie kendi aarsında *kerrami mürciyesi* ehl-i Sünnet Mürciesi Gibi Farklı Gruplara Ayrılmıştır. (Bk. Kutlu, “Mürcie” *DİA*, XXXII, 41-45; H.Sabri Erdem, *Ebû Hanîfe... Mürcie'nin Devamı Olarak Görülebilir mi?*; Galip Türkan, *İrca Ve Ebû Hanîfe'nin İrca İle İlişkilendirilmesi*; Y. Şefki Yavuz, “Ebû Hanîfe” (Akaide dair görüşleri) *DİA*, X.)

²³⁸ Bkz. İbrahim Çelik, *Mukatil b. Süleyman ve Tefsirdeki yeri ve metodu*, Bursa, 2000, s. 96-97.

²³⁹ Türker, “Mukatil b. Süleyman” *DİA*, XXXI, 135; (İtikadî konularda kendisine isnat edilenler için bk.Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İtticah'ül akl*, s. 148-149; Eşari, Makalât. s. 132, 152; İbrahim Çelik, Mukatil b. Süleyman, s, 96.

ilk müfessir olarak kabul edilmektedir. Mukatil b. Süleyman, tefsirinde yer verdiği rivayetler bakımından eleştirilse de erken dönemden itibaren Mâtürîdî, Ebû'l-Berekât en-Nesefî, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi birçok müfessir onun eserlerine başvurmuş ve faydalanmıştır.²⁴⁰

2- el-Vücûh ve'n-nezâ'ir:

Adından da anlaşılacağı gibi bu eser, Kur'an'daki bazı eş anlamlı kelimelerin hangi anlama geldiğini ve farklı yerlerde kazandığı değişik mânaları mğkerreleriyle birlikte inceleyen bir çalışmadır. Mukatil b. Süleyman'ın söz konusu eseri, sonraki yapılan çalışmalar için bir kaynak olmuştur. Örneğin, Tirmizî'nin "*Tahsîlû nezâ'iri'l-Kur'ân*" bu eserin bir şerhi ve eleştirisi olarak görülmektedir. Abdullah Mahmûd Şehhâte'nin "*el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adlı eseri de onun üzerine yapılan bir çalışmadır. En son M. Beşir Eryarsoy tarafından "Kur'an Terimleri Sözlüğü" adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve 2004 yılında yayınlanmıştır.

3- Tefsîrû'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân:

Mukatil b. Süleyman'ın ahkâm ayetler ele aldığı ve incelediği bu eseri İsaiah Goldfeld, neşretmiş ve bunu da Beşir Eryarsoy "Ahkâm Âyetleri Tefsiri" adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilip kaynaklarda adı geçen fakat günümüze ulaşmayan diğer eserleri şunlardır: *el-Kırâ'ât*, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, *Nevâdirü't-tefsîr*, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, *el-Cevâbât fi'l-Kur'ân*, *et-Takdîm ve't-te'hîr*, *el-Aksâm ve'l-luğât*, *er-Red 'ale'l-Kaderiyye*.²⁴¹

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisine (DİA) konu olan bu değerli fakihin ilmî kişiliği ve eserleri çeşitli araştırmalara konu olmuş ve bu alanda İngilizce, Arapça ve Türkçe olmak üzere doktora ve yüksek lisans tezleri yapılmıştır. Ayrıca onun, tefsirde kullandığı yöntem, nasih-mensuh ve muhkem-müteşabih anlayışı üzerine birçok makale yazılmıştır.²⁴²

5. Ömer b. Meymûn er-Remmâh el-Belhî (ö. 161/778)

Adı, Ömer b. Meymûn b. Bahr b. Sa'd er-Remmâh el-Belhî'dir. Künyesi Ebû Ali'dir. Belh kadısı olarak da bilinir. Yani "Kadı-yı Belh" dendiğinde Ömer b. Meymûn akla gelmektedir. Döneminin en büyük Hanefî fakihlerinden biri olup zühdü,

²⁴⁰ Hâdi, *et-Tefsir*, I, 395; Türker, "Mukatil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 136.

²⁴¹ Türker, "Mukatil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 136.

²⁴² Mukatil b. Süleyman'ın tefsiri ve diğer eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Türker, "Mukatil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 136.

güzel ahlakı, ilmi ve belagatiyle bölgede tanınmış ve övülmüş olan Ömer b. Meymûn, her gün ders vermekle ve ilmî müzakerelerle meşgul olmuştur. Ömer b. Meymûn Bağdat'a giderek bizzat Ebû Hanife'nin ilim halkasına katılmış ve ondan fıkıh dersi almıştır.²⁴³ Kendisi Ebû Hanife'nin çok değer verdiği bir zattır. Nitekim Ebû Hanife'nin kendisi, Ömer b. Meymun Bağdat'tan ayrılıp Belh'e gittiğinde onun gitmesinden hoşnut olmasa gerek ki Mekkî b. İbrahim'e karşı şöyle demiştir: “Ömer b. Meymun'un, Belh'e gitmesine neden izin verdiniz?” Bunun üzerine Mekkî b. İbrahim de “Belh'te onun gibi bir âlim yoktur.” Cevabını vermiştir. Muhammed b. Ebû Mut'î de babasından naklen Ebû Hanife'nin, Ömer b. Meymun'a “sen benden daha âkil ve bilgilisin” dedikten sonra tekrar yanındakilere dönerek “Ömer b. Meymun'un içinde bulunduğu bir topluluk asla yanlışla düşmez.” dediğini aktarmıştır.²⁴⁴ Ebû Hanife, kendisinden; kendisi de Ebû Hanife'den rivayette bulunmuştur. Ebû Hanife'nin, övdüğü ve yakın arkadaşı olan Ömer b. Meymun, Bağdat'taki eğitiminin ardından Belh'e dönerek, 20 yıldan fazla Belh kadılığını yapmıştır.²⁴⁵ Afganistan coğrafyasına Hanefî mezhebini ilk taşıyanlar arasında yer alarak bu bölgelerde Hanefîliğin yayılmasında çaba sarf etmiştir.

Nerde doğdu kesin olarak bilinmeyen Ömer b. Meymun, Hicri 161 yılında ramazan ayında Belh'te vefat etmiştir.²⁴⁶ Ömer b. Meymun'un kardeşi için kadılıktan istifa ettiği ve daha sonra Mekke'ye gittiği de söylenir.²⁴⁷ Bir diğer rivayete göre Hasan b. Umran (veya Hamran)²⁴⁸ adında bir şahıs, Ömer b. Meymun'u kadılık görevinden alarak yerine Meymun'un kendi kardeşini getirmiş ve Ömer b. Meymun'u sakın bir şehre göndermiştir.²⁴⁹

İlmi kişiliği: Belh'te döneminin en iyi fakihi kabul edilen Ömer b. Remmah, Ebû Hanife'den bizzat fıkıh dersi alarak onun ilminden nasiplenmiştir. O, Ebû

²⁴³ Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkâdir b. Muhammed Kureşî el-Hanefî (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, (thk: Abdulfattah, M. El-Hulv), Hicr li't-tıbaa ve'n-Neşr, 1993/1413, II, s 672; el-Mudarris, *Meşâyihu Belh*, I, 60,76, 84.

²⁴⁴ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 124-127.

²⁴⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-Arabî (t.y.) XI, 182 ve XIII, 7. (Darü'l-garbü'l-İslamiyye, 2001); Madelung, *Fırkaway-i İslâmi*, s. 43; Kutlu, “Horasan ve Maverâünnehir”, s. 244.

²⁴⁶ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 125; el-Mudarris, *Meşâyihu Belh*, I, s 60.

²⁴⁷ el-Mudarris, a.g.e., I, 60,80.

²⁴⁸ Hasan b. Umran adlı şahsın vâlimi veya kadı mı? kim olduğu belirtilmemiştir. (Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 124.)

²⁴⁹ Vâiz-i Belhî, a.g.e., s. 124.

Hanife'nin ilim halkasındaki öğrencilerinden ve yakın arkadaşlarından biridir. Yahya b. Mu'in, Ömer b. Meymun hakkında şöyle demiştir: "O, ilmî açıdan Belh Meşayihinin önde gelen büyüklerinden olup en güvenilir kişilerdendir."²⁵⁰ Ebû Mutî, de Ömer b. Meymun ile görüştüğünü ve sultan karşısında bile olsa onun doğru ve açık sözlü bir şahsiyet olduğunu gördüğünü ifade etmektedir. İsam b. Yakup'tan nakledilen bir rivayete göre Cehm b. Safvan (ö.696-745) ile Ömer b. Meymun arasında "rü'yetullah" konusunda bir münakaşa başlamıştır. Şöyle ki: Cehm b. Safvan, "Müminlerin, ahirette Allah'ın yüzünü göremeyeceklerini" iddia etmektedir. Bunun üzerine Ömer b. Meymun, Cehm b. Safvan'a "Müminler cennete girer mi?" diye bir soru yöneltmiştir. Cehm b. Safvan, "evet girer. Çünkü Allah müminlere cenneti vadetmiştir." cevabını verince bunun mukabilinde Ömer b. Meymun, "rü'yet ve buluşma da tıpkı cennet gibi Allah'ın kullarına vadettiği şeydir" demiştir.²⁵¹

Ömer b. Meymun, Ebû Hanife, Dahhak b. Muzahim ve Sehl b. Ziyad gibi birçok âlimden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Irak ehlinde Yahya b. Âdam ile birçok Horasan'lı âlim rivayette bulunmuştur.²⁵² Ömer b. Meymunu'n herhangi bir eser telif edip etmediği ise kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda da bununla ilgili bir bilgi yoktur.²⁵³

6. Ya'kûb el-Kârî (ö. 163/780)

Adı Ya'kûb el-Kârî olup künyesi Ebû Bekir'dir. Fakih olmakla birlikte aynı zamanda fâzıl, takva ve züht sahibi bir zattır. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte hakkında yapılan hikâye ve rivayetlere bakıldığında onun daha çok bir Sûfî olduğu söylenebilir. Nitekim bu özelliği sebebiyle olsa gerek ki Yahya b. Yemân'in²⁵⁴ rivayet ettiğine göre meşhur bir mutasavvıf olan Süfyân es-Sevrî' (ö.161/778) Belh'ten hacca gelen her kervana Ya'kûb el-Kârî'yi sormuş ve sonunda

²⁵⁰ Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah Hazreci, (923/1517) *Hulâsatü Tezhibi Tehzibi'l-kemal fi esmai'r-ricâl*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Miriyye, hc.1301, s. 286. (Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmîyye, 1979/1399. 3. baskısı da Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Miriyye, 1301'in tıpkıbasımıdır.).

²⁵¹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 126-128.

²⁵² Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî el-Bağdâdî (ö. 385/995) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, (tah: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir). Beyrut: Dârü'l-Arabu'l-İslâmîyye, 1406/1986), II. 1099; Ebû Bekr Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb Bağdâdî (463/1071) *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam*, (thk: Beşşar Avad Ma'ruf), Beyrut: Darü'l-garbü'l-İslâmîyye, 2001. XIII. 7,

²⁵³ Ömer b. Remmah hakkında geniş bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 126-129.

²⁵⁴ Yahya b. Yemân Aclî, (ö. 189), Kûfe'li bir muhaddistir. (*Fezâil-i Belh*, s. 119.)

onunla bir kervanda karşılaşmışlardır.²⁵⁵ Yakup el-Karî hicri 163 yılında Belh'te vefat etmiştir. Ancak Fezai'l-Belh adlı eserde vefat tarihi hicri 133 olarak verilmiş ve en doğrusunun da bu olduğu vurgulanmıştır. Kanaatimizce hicri 163 yılında vefat etmiş olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü hicri 161 yılında vefat eden Sûfyan Savrî, Yakup el-Karî ile yakından görüşmüştür. Bu uzak ihtimal de olsa ikisinin aynı yaşlarda olduğunu göstermektedir. Yakup el-Karî'nin kabrinin Belh'teki meşhur Nevbahar kapısının²⁵⁶ yanında olduğu söylenir. Sûfî olan Ya'kûb el-Kârî, Muhammed b. Yakup el Hadramî el-Basri el-Kari ile karıştırılmamalıdır. Çünkü bu zat "kiraat-i aşere" imamlarından birisi olup doğma büyüme Basralı olup hicri 205 yılında vefat etmiştir.²⁵⁷

7. Hâtem el-Asam (ö.168/785)

Bu fakihin adı Hâtem Ebû Abdurrahman el-Asam şeklinde de geçmektedir.²⁵⁸ Meşâyihu Belh adlı eserde kendisine Belh muhaddisleri ve fukahası arasında yer verilmiştir. Daha çok zühdü ile meşhur olan Hâtem el-Asam, Şakiki Belhî'nin öğrencilerindendir.²⁵⁹ Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur.

8. Ebû Sehl Nasr (ö. 169/786)

Adı, Ebû Sehl Nasr b. Abdülkerim es-Saykal el-Belhî'dir. Belh şehrinden gelerek Ebû Hanîfe'nin derslerine katıldığı ve ondan fıkıh öğrendiği belirtilmektedir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında yeterince bilgi olmayan Ebû Sehl Nasr'ın, Ebû Yusuf'un yanında Bağdat'ta vefat ettiği söylenir.²⁶⁰

9. Selem b. Sâlim el-Belhî (ö. 174/790)

Selem b. Sâlim el-Belhî adındaki bu fakihe Ebû Muhammed ve aynı zamanda Ebû Abdürrahman da denilmektedir.²⁶¹ Belh asıllı olup sonradan Bağdat'ta gittiğine göre büyük ihtimal Belh'te doğmuştur. Zâhit bir kişiliğe sahip olan Sâlim el-Belhî,

²⁵⁵ Yakup el-Kari hakkında diğer rivayetler ve detaylı bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 118-123; el-Müderriş, *Meşâyihu belh*, I, 80,84.

²⁵⁶ Günümüzde Nevbahar kapısına "Hoca sultan Ahmed" veya "Baba Qu" kapısı denmektedir.

²⁵⁷ Tayyar Altıkuluç, "Ya'kub el-Hadramî", *DİA*, XXXXIII, 282.

²⁵⁸ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 59.

²⁵⁹ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 80, 84.

²⁶⁰ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 195; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 375; Adnan Hoyladı, "Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları", *Bilimname: Düşünce Platformu*, sy. 41. 2020/1, s. 1076.

²⁶¹ Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, X, s. 202.

Belh Hanefî fakihî ve Meşâyihlerindendir.²⁶² Bir müddet Belh kadılığı da yapan Sâlim el-Belhî, Abbâsîler'in Belh valisi olan Ali b. İsmâ ile sürekli sıkıntı yaşamış ve yönetimin almış olduğu birçok karara karşı çıkmıştır. Hatta Sâlim el-Belhî, Vali Ali b. İsmâ'nın idaresi altında çalışan kişilerin şahitliklerini bile kabul etmemiştir. Valiliğin aldığı bazı kararların İslam hukukunun genel ilkelerine uygun olmadığını söyleyerek çoğunu görmezden gelmiştir. Halef b. Eyyüb'ün belirttiğine göre, Sâlim el-Belhî, siyasî yönetim tarafından kendisine karşı yapılan baskılara karşı özellikle sabretmiştir. Sâlim el-Belhî'nin kendisi zâlim yöneticilerin yüzüne doğru bakmanın haram olduğunu söyleyerek zâlimlere karşı neden sabrettiğini açıklamıştır.²⁶³

Sâlim el-Belhî, Bağdat'a gittiği sırada yönetime karşı olan davranışları yüzünden valinin kendisinden şikâyetçi olması sonucunda hilafet makamı tarafından hapse atılmıştır. On sene gibi uzun bir müddet Bağdat zindanında ömrünü geçiren ve işkencelere maruz kalan Sâlim el-Belhî, hapisteyken şöyle dua etmiştir: "Allah'ım Harun Reşid'in eliyle beni azat etme ve bir kere hac etmeden de canımı alma." Nihayet Sâlim el-Belhî, Halife Harunurreşit öldükten sonra eşi Zübeyde hanım vasıtasıyla serbest kalmıştır. Bundan sonra Mekke'ye giden Sâlim el-Belhî, hac ibadetini yaptıktan sonra hicri 174 tarihinde²⁶⁴ Mekke'de vefat ettiği söylenir.²⁶⁵ Vefat tarihi bazı kaynaklarda hicri 174 olarak kaydedilmiştir. Ancak Sâlim el-Belhî, Halife Harun Reşid'in vefatından sonra serbest kaldığına göre hicri 194 yılında vefat etmiş olması gerekir. Çünkü Halife Harun Reşid'in vefat tarihi hicri 193'tür.²⁶⁶

10. Abdullah b. Ömer b. Meymûn er-Remmâh (ö. 177/793)

Tam adı, Abdullah b. Ömer b. Meymûn er-Remmâh el-Belhî, künyesi Muhemmed el-Kâdi'dir. Meşhur Belhli fakih Ömer Meymûn er-Remmâh'ın oğlu olan Abdullah b. Ömer iyi bir fakih olup aynı zamanda ârif, zâhit ve takva sahibi bir zattır. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmadığı gibi eser verip vermediği de bilinmemektedir. Abdullah b. Ömer, Merv şehrinde ikamet ettiği sırada Halife Me'mun tarafından, Halef b. Eyyup ve Yusuf b. Vakid ile birlikte hilafet makamına

²⁶² el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 84.

²⁶³ Kendisiyle ilgili rivayetler için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 157-160.

²⁶⁴ Vefat tarihi kaynaklarda hicri 174 ve 194 olmak üzere iki şekilde verilmiştir. bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 156.

²⁶⁵ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 42; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 61,84; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 156.

²⁶⁶ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 156.

çağırıldığı ve kendisine Belh kadılığı teklif edildiğinde “kadılık makamı yaşlıların işidir ben ise gencim” diyerek bu görevi reddettiği rivayet edilir. Belh’te doğup büyüyen Abdullah b. Ömer’in, Nişabur’da hicri 177 yılında vefat ettiği söylenir. Bazı kaynaklarda vefat tarihi hicri 190 olarak kaydedilmiştir.²⁶⁷ Abdullah b. Ömer’in Halife Me’mun zamanında Şeddad b. Hâkim’den sonra Belh kadılığı yaptığı gelen rivayetler arasındadır. Kadılık yaptığı dönemdeki Halife Me’mun’n vefat tarihi hicri 218 ve akranı olup halfelik makamına birlikte çağırıldığı fakih Halef b. Eyyub’un vefat tarihi ise hicri 205’tir. Bunlar ve akranlarıyla aralarındaki yaş farkı dikkate alındığında kanaatimizce Abdullah b. Ömer’in vefat tarihinin hicri 190 olması daha isabetlidir. Şayet vefat tarihi hicri 177 olacak olursa bu surette babası er-Remmah ile kendi arasındaki yaş farkı 16 sene gibi kısa bir zaman dilimi olacak ki bu biraz zorlayıcıdır.²⁶⁸ Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre’den şu hadisi rivayet etmiştir. “Hz. Peygamber (s.a.v), ramazan orucu dışında başka bir oruç tutmak isteyen kadın, kocasının iznini almadan oruç tutmasın.”²⁶⁹ buyurmuştur.

11. Vesim b. Cemil es-Sakâfî (ö. 182/798)

Şeyh’ül-İslam Vesim b. Cemil es-Sakâfî’nin künyesi Ebû Muhammed’dır. es-Sakâfî İmam Kuteybe b. Said el-Bağlanî’nin amcasıdır. Belh’in büyük fakihlerinden olup âbid, zahit ve salih bir kişiliğe sahiptir.²⁷⁰ Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Cemil es-Sakâfî, hicri 182 yılında Belh’te vefat etmiştir. Türbesinin, Yakup el-Karî’nin türbesinin yanında Belh’te Dervaze-i Nevbar denen bir mevkide olduğu söylenmektedir.²⁷¹

12. Ebû’l-Kasım el-Belhî (ö. 190/806)

Tam adı, Muhammed b. Muzahim b. Abdullah b. Selâm Ebû’l-Kasım el-Belhî’dir. Belh fakihî ve Meşâyihiinden olmakla birlikte aynı zamanda Ebû Hanife’nin ashabındandır. Meşyihî Belh adlı eserinde sadece ismi zikredilmekle yetinilen Ebû’l-Kasım’in hayatı ve ilmi kişiliği hakkında yeterince bilgi yoktur.²⁷²

²⁶⁷ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 162-165.

²⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 77

²⁶⁹ Ebû Davud, “Savm”, 73.

²⁷⁰ Hakındaki rivayetler için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 162-165.

²⁷¹ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 39; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 154-156.

²⁷² el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 85.

13. Şakîk-i Belhî (ö. 194/810)

Tam adı Ebû Ali Şakîk b. İbrahim el-Ezdî el-Belhî'dir. Doğma büyüme Belhli olan Şakîk-i Belhî, zengin bir aileden olup ticaretle uğraşmıştır. Mutasavvif ve aynı zamanda fıkıh ilmi ile de ilgilenen Şakîk-i Belhî, Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf'tan fıkıh dersi almıştır.²⁷³ Dolayısıyla önceleri rey ekolüne mensup iken daha sonra ehli hadis ekolünü benimsemiştir.²⁷⁴ İlim ve marifette Horasan'ın tanınmış kişilerinden olan bu zat, fakihliği ile meşhur olduğu kadar zühdü ile de çok meşhurdur.²⁷⁵ Rivayete göre Şakîk-ı Belhî, ticaret yapmak için Türkistan'a geldiğinde burada bir putperestle karşılaşmış ve ona "hiçbir faydası olmayan puta tapacağına, her şeye kâdir olan Allah'a iman etsen olmaz mı?" demiş. Bunun üzerine Putperest, "eğer dediğin doğru ve hak ise Allah kendi şehrinde sana rızık vermeye kâdir değil miydi? Sen niçin buraya ticaret için geldin?" demiştir. Bu konuşmanın Şakîk-ı Belhî'yi ticareti yani dünya işlerini bırakıp zühd hayatına yönelttiği nakledilmektedir.²⁷⁶ Dolayısıyla Şakîk-ı Belhî'nin rey ekolünden ayrılıp hadis ekolüne meyletmesi de bu sebepten olabilir.

Sufyan Sevrî gibi sufi zatlarla görüşmüş ve İbrahim b. Edhem'in müritlerinden olan Şakîk-ı Belhî, aşırı derecede zahittir. Horasan'da tasavvufi hallerden bahseden ilk sûfi ve sûfi ekolünün kurucularındandır. Mutasavvif yönü o kadar ağır basmaktadır ki Şakîk-i Belhî, kazanmayı istemeyi bırakıp, Allah'a tevekkül etmeyi önermiş ve rızık peşinde koşmayı tevekküle aykırı olarak görmüştür. Ona göre kişi rızık kaygısını taşımamalıdır. Fakirliği marifetin bir parçası olarak gören Belhî, "İnsan zenginliğini kaybedeceğinden korktuğu kadar fakirliğini kaybedeceğinden de korkmalıdır."²⁷⁷ demiştir. Şakîk-i Belhî'ye göre marifetin dört yolu vardır. Bunlar: Allah'ı, nefsinin, Allah'ın emir-nehiylerini, Allah ve kendi düşmanlarını bilmektir. Bilgi Allah'a yaklaştırmaya vesile olduğu ölçüde değerlidir. Marifet Allah'ın kudretini bilmekle orantılıdır. Kişi, Allah'ın var olanı almaya; yok olanı ihsan etmeye gücü yettiğini bilirse nefsinde bir varlık görmez ve Allah'ın kudretini bilmış olur. Belhî o kadar zühd hayatı yaşamış ki insanlardan uzak olmayı kötülüklerden korunmanın bir yolu olarak görür ve şöyle der. "İnsanlarla arkadaş olurken ateşle arkadaş olmuş gibi ol, faydalı

²⁷³ Madelung, *Fırkahay-i İslâmi*, s. 43.

²⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Mehmed Hakan Alşan, *Horasan Erenleri*, İstanbul: Şenyıldız Yayınları, 2012, s. 136-141; Ali Bolat, "Şakîk-i Belhî", *DİA*, XXXVIII, 305; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 129-142.

²⁷⁵ el-Müderres, *Meşâyihu Belh*, I, 84.

²⁷⁶ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 132-133; Bolat, "Şakîk-i Belhî", *DİA*, XXXVIII, 305.

²⁷⁷ Şakîk-i Belhî, fakirliği, marifetin bir parçası olarak gördüğü için onu kaybetmek istememektedir.

tarafını al alevinden kaçın.”²⁷⁸ Şakik-i Belhî’nin marifet anlayışı Bağdat sûfliliğini de etkilemiştir. Mâverâünnehir bölgelerindeki savaşlara katılmış bir mücahit olan Şakik-i Belhî gazi olmuş sonra da Kûlân²⁷⁹ savaşında hicri 194 yılında şehit olmuştur. DÎA maddesine konu olarak alınan Şakik-i Belhî’nin vefat tarihi bazı yerlerde 178 ve 184 olarak farklı şekillerde kaydedilmişse²⁸⁰ de DÎA’de hicri 194 tarihi esas alınmıştır.²⁸¹

14. Ömer b. Harun el-Belhî (ö. 196/812)

Adı Ömer b. Harun el-Belhî künyesi ise Ebû Hafs’tır. Ömer b. Harun’un nerede doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Benî Sakife mevalisinden olduğu söylenmektedir.²⁸² Ömer b. Harun, Belh Hanefî Meşayihlerinden olup fakih, muhaddis ve aynı zamanda kıraat âlimidir.²⁸³ Cafer b. Muhammed ve İbn Cerih’ten²⁸⁴ hadis rivayetinde bulunmuştur. İbn Cerih’in bütün hadislerini ezberlemiş ve dolayısıyla Horasan bölgesinde İbn Cerih’in halefi olarak bilinmektedir. Bazı hadisçiler onun hadis rivayetinde zayıf olduğunu ve dolayısıyla rivayet ettiği hadislerin kabul edilemeyeceğini ifade ederken Ebû Mutî ise onun iyi bir müftü olduğunu nakletmektedir. İlim tahsili için Basra’ya gitmiştir. Pek çok seyahat yapan ve on üç kere hacca giden Ömer b. Harun bu seyahatler sonucu tâbiîn büyüklerinden birçoğu ile görüşme fırsatı bulmuş ve onların ilminden faydalanmıştır. Başta fıkıh ve hadis ilmi olmak üzere farklı ilimlerde derinliğinden dolayı kendisine “Bahru’l-ulûm” (ilim denizi) ismi layık görülmüştür. Ömer b. Harun, halk arasında daha çok kıraatiyle tanınmaktadır. Hadisçiliğinden dolayı mıdır bilinmez ama Kuteybe Bağlanî onun Mürcie’ye katı muhalif olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 50 bin hadis topladığını ve kıraat ilminde çok iyi olup bu ilimde onun gibisinin olmadığını dile getirmiştir. Ömer b. Harun 66 yaşında 196 yılında Belh’te “Dervâze-i Adine” adı verilen yerde vefat etmiştir.²⁸⁵

²⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Bolat Ali, “Şakik-i Belhî”, *DÎA*, XXXVIII, 305-306; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s.129-142

²⁷⁹ Kûlân, Mâverâünner bölgelerinde bir şehirdir. Kabrinin Kûlân şehrine yakın olan Hitlân’da olduğu daha sonra onun muhlisleri tarafından Belh’e taşındığı söylenir. Safiyyüddin, onun kabrini iki kere ziyaret ettiğini ve ona hürmet için bölge halkı tarafından bir ziharetgah olarak kullanıldığını belirtir. bkz. *Fezâil-i Belh*, s.130.

²⁸⁰ Vefat tarihiyle ilgili farkı rivayetler için bkz. Zehebî, *Siyer-u a’lâm*, IX, 313-316; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 130; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 60.

²⁸¹ Bolat, “Şakik-i Belhî”, *DÎA*, XXXVIII, 305-306.

²⁸² Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 160. (dipnot kısmında)

²⁸³ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 52.

²⁸⁴ Bu zatın adı Cerih ve Cüreyc şeklinde de geçmektedir. Bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 161. (dipnot kısmında)

²⁸⁵ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 160-162; el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 52,62; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 42.

15. Ebû Mutî' el-Belhî (ö.199/814)

Adı, Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah b. Mesleme el-Belhî'dir. Belh asıllı olan Ebû Mutî, Belh'te doğup büyümüştür.²⁸⁶ Ebû Mutî', Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bulunan ashabından olup Ebû Hanife'ye nispet edilen “*el-Fikhü'l-ekber*” ile “*el-Fikhü'l-ebsat*” adlı eserlerin râvilerindendir.²⁸⁷ İlmini geliştirmek ve devrin önde gelen âlimleriyle görüşmek için defalarca Bağdat'a gitmiş, ders halkalarına katılmış ve orada hadis rivayetinde bulunmuştur. Bağdat'a her gittiğinde Ebû Yusuf ile görüşmüş ve birlikte ilmî münazara etmişlerdir.²⁸⁸ Ebû Hanîfe'nin, Ebû Mutî'ye dört bin mesele hakkında soru sorduğu ve onun bu soruların hepsini cevapladığı, özellikle Belh ve çevresinde Hanefî mezhebini yaydığı belirtilmektedir. Birçok talebe yetiştiren Ebû Mutî'nin talebeleri içinde İmam Mâtürîdî'nin hocası olan Nusayr b. Yahya el-Belhî (ö. 268/881) de bulunmaktadır.²⁸⁹

Fıkıh ekollerinin mümessilleri olan Medine ve Kûfe âlimlerinden hadis rivayetinde bulunmuş olması Ebû Mutî'nin, hicaz ve Kûfe gibi ilim merkezlerine gittiğini de göstermektedir. Rey ve kıyas metodunu çok iyi bilen Ebû Mutî', 16 yıl boyunca Belh kadılığı yapmış ve ilim halkası oluşturarak Hanefî fıkıh dersi vermiştir. Böylece bölgede Hanefî mezhebinin yayılmasında ve benimsenmesinde etkili olmuştur. Hanefî mezhebi içinde önemli bir konuma sahip olan Ebû Mutî'nin ilim meclislerine bölge halkı büyük ilgi göstermişlerdir. Ebû Mutî' 12 Cemâziyelevvel 199 tarihinde 84 yaşında Belh'te vefat etmiştir.²⁹⁰ Türbesinin Belh'te Dervaze-i Nevbahar'da²⁹¹ o dönemlerde meşhur olup ziyaretgâh olduğu söylenir.²⁹²

İlmî kişiliği: Ebû Mutî', Ebû Hanife'nin yakın talebesi ve onun eserlerinin ravisidir. Kıyas ve Re'y metodunu iyi bilen ve allâme unvanına layık olan Ebû Mutî, “emr bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker” ilkesine aşırı bağlı olan zühd sahibi bir fakihdir. O, uzun süre Ebû Hanife'nin ders halkasında bulunmuş ve farklı konulara dair yaklaşık

²⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 374.

²⁸⁷ Brockelmann, Carl, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, (Arapçaya çev. Abdulhâlim en-Neccâr), 4. bs. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983, III, 240; İbn Kutluboğa, Ebû'l-Feda Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa es-Sudûnî (ö. 879/1474), *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1. bs. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992, s. 50.

²⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 9/121.

²⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 2000.

²⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Şener, “Ebû Mutî' el-Belhî”, *DİA*, X, 194; el-Müderriş, *Meşâyihu belh*, I, 61

²⁹¹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 146.

²⁹² *Fezâil-i Belh*'te Ebû Mutî'nin kör olduğu da söylenir. Fakat Belh dışına yaptığı seyahatlar ve katıldığı ders halkaları dikkate alındığında bu bilginin yanlış olma ihtimalı yüksektir. Bkzç Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 146.

dört bin meseleyi Ebû Hanife ile beraber çözüme kavuşturmuştur. Fıkıh ilminde önde gelen fakihlerden olan Ebû Mutî'nin, hadis rivayeti konusunda Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Ebû Dâvûd gibi meşhur hadis âlimleri tarafından zayıf olduğu belirtilmektedirler. Hatta bazıları, onu hadis uydurukçuluğuyla da suçlamaktadır. Nitekim Ebû Dâvûd gibi bazı hadisçiler Ebû Mutî'nin Cehmiyye'den olduğunu ileri sürerek onun rivayet ettiği hadislerin makbul sayılmayacağını belirtmişlerdir.²⁹³

Takvası ve engin bilgisi sebebiyle İbnü'l-Mübârek'in kendisine büyük saygı gösterdiği bu değerli fakih, Ebû Hanîfe, Abdullah b. Avn, İbn Cüreyc, Abbâd b. Kesîr, Süfyân es-Sevrî ve İmam Mâlik gibi büyük âlimlerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Ahmed b. Menî', Hallâd b. Eslem es-Saffâr, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî ve Horasanlı birçok âlim de kendisinden rivayette bulunmuştur. Yaşadığı dönemde Horasan ve Özellikle Belh halkı onun ilim meclislerine çok rağbet etmiş ve ilgi göstermişlerdir.²⁹⁴

Cehmiyye'ye nispet edilip hadis alanında türlü tenkitlere maruz kalması ve hadis rivayetinin kabul edilmemesi muhtemelen onun, Ebû Hanife gibi kıyasa ve aklî yorumlara çok önem veren bir fakih olmasındandır. Ayrıca Ebû Mutî'nin on altı yıl boyunca kadılık yapmış olması, Ebû Hanîfe'nin yakın talebesi olup yaşadığı dönemde bölgedeki fakihlerin kendisinden ders almış olmaları ve Hanefî fikhî alanındaki yaygın müderrisliği dikkate alınırsa hadisçiler tarafından hakkında yapılan bazı değerlendirmelerin büyük ölçüde mezhep farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Yani zühdü ve takvasıyla meşhur olan ve üstelik İmam Malik ile Ebû Yusuf'un övdüğü; Ebû Hanife'nin de kendisine bir soru sorulduğunda “sen cevapla Ebû Mutî,” diyerek kendisini işaret ettiği bir zat olan Ebû Mutî'nin²⁹⁵ hadis uydurmakla itham edilmesi kanaatimizce isabetli görünmemektedir. Rivayete göre Ebû Mutî'nin, ölüm döşegindeyken bile işaretle de olsa fetvâ verdiği söylenmektedir.²⁹⁶

Ebû Mutî'nin, Ebû Hanife'ye ve İmam Muhammed ile Ebû Yusuf'a muhalif görüşler beyan etmesi ve farklı içtihatlarda bulunması, onun Ebû Hanifen'in ders halkasında nasıl özgür bir şekilde yetiştiğini göstermektedir. Yani bu durum, Ebû

²⁹³ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 37; Şener, “Ebû Mutî el-Belhî” *DİA*, X, 194.

²⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Şener, “Ebû Mutî' el-Belhî”, *DİA*, X, 194;

²⁹⁵ el-Müderres, *Meşâyihu belh*, I, 85.

²⁹⁶ Şener, “Ebû Mutî' el-Belhî”, *DİA*, X, 194.

Hanife'nin ders halkasına katılan öğrencilerin özgür fikirlerine ne derece önem verildiğini ve görüşlerine müdahale edilmediğini göstermektedir.²⁹⁷

Ebû Mutî'nin, Ebû Hanife ve İmam Muhammed ile Ebû Yusuf'a muhalif görüşüne birkaç örnek verebiliriz. Ebû Mutî "Farsça sekiz", "sekiz kadın" gibi lafızları kullanarak yapılan talakın niyete bakılmaksızın ric'î talak kabul edileceğini belirtir. Gerekçe olarak da kendisinin Farsça bilmesini gösterir. Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf ise boşamaya niyet ederek söylenmişse bunun bâin talak olacağını belirtirken, İmam Muhammed ise üçer üçer, birer birer talaka niyet ederse veya hiç niyet etmezse bir bâin talak olacağını söylemektedir.²⁹⁸ Yine Ebû Mutî, mezhebin müftâ bih görüşüne muhalefet ederek rükû ve secdelerdeki zikirlerin rükûn olduğunu ve dolayısıyla bunların terk edilmesi durumunda namazın tam olmayacağını belirtmektedir. Bir diğer örnek de Ebû Mutî, satın alınan cariye'nin istifraş öncesinde 9 ay beklenilmesi gerektiğini söylerken, bunun süresi 2-3 aydır diyen Ebû Hanîfe ile Ebû Yusuf'un ve sürenin 4 ay 10 gün olduğunu belirten İmam Muhammed'in görüşlerine muhalif görüş beyan etmiştir.²⁹⁹ Ebû Mutî'nin görüşlerine sonraki dönem Hanefî âlimler de yer vermiştir.³⁰⁰

Ebû Mutî, "el-Fikhü'l-ekber" ile "el-Fikhü'l-ebzat" gibi Ebû Hanife'ye ait eserlerin ravileri arasında yer alsa da kaynaklarda kendisine ait olan herhangi bir fıkıh eserinden söz edilmemektedir. Ravisi olduğu bu esrin Ebû Mutî'ye dayanan rivayeti, Ebû Hanîfe'nin kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır.³⁰¹

16. Ebû Muâz (ö.199/814)

Adı, Ebû Muâz Hâlid b. Süleyman'dır. Hâris b. Süleymân da denir. Belh'li büyük Hanefî fıkıh âlimlerden olan Ebû Muâz, Ebû Yusuf ile Ebû Mutî'nin ders arkadaşı olup onlarla beraber Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmıştır. Ayrıca yaklaşık 12 sene Medine'de bulunmuş ve İmam Malik'ten hadis dersi almıştır. Ebû Muâz, İmam Malik, Ebû Mutî ve Şakik-ı Belhî gibi büyük zatların, kendisi hakkında

²⁹⁷ Nitekim Ebû Hanîfe' böyle bir durumda öğrencileri rahat bırakmasını, onların ancak bu şekilde fıkıh öğrendiklerini söylemiştir. (Zehebî, *Menâkıbı imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, (thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî- Muhammed Zâhid el-Kevserî) Haydarâbâd: Lecnetu İhyâ'l-Meârifî'n-Numaniyye, 1419, s, 35.

²⁹⁸ Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, (thk. Selahaddîn en-Nâhî), Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1382, s, 109

²⁹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 21; XIII, 147.

³⁰⁰ Örnekler için bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi*, I, 72, Mavsîlî, *el-İhtiyâr*, I, 14.

³⁰¹ Detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, Adil Bebek "el-Fikhü'l-Ekber", *DİA*, XII, 545.

övgüyle bahsettiği³⁰² ve Horasan'ın özellikle de Belh'in en meşhur ve müçtehit derecesine ulaşmış fakihlerindendir.

İlmî kişiliğine gelince fakihliği yanında hadisçiliğiyle de meşhur olan ve 30 bin hadisi ezberden bilen hadis hafızı Ebû Muâz'ın, aynı zamanda Kura'n-ı Kerim'i, Tevrat'ı, İncil'i ve Zebûr'u da ezberlediği söylenmektedir.³⁰³ Rivayete göre Ebû Muâz, rükû ve secdenin namazdan olmadığı söylentisini işitince bunu söyleyen kişinin kafir olduğunu söylemiştir. Bu tür görüşleri ve sert çıkışları nedeniyle bazı işkencelere maruz kalan Ebû Muâz, bazen Belh şehrini terk etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen hayatının son dönemini Belh'te geçiren Ebû Muâz, 84 yaşında hicri 199 yılında muharrem ayında Belh'te vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.³⁰⁴

17. Hafs b. Abdurrahman el-Belhî (ö. 199/815)

Adı, Hafs b. Abdurrahman b. Ömer b. Fûrûh Ebû Amr el-Belhî el- Hanefî'dir. Künyesi Ebû Amr'dır. Ömrünün sonunu Nişabur'da geçirdiği için daha çok Nişaburî diye bilinmektedir. Hafs b. Abdurrahman, Ebû Hanîfe'nin Horasan'daki ashabının³⁰⁵ ileri gelenlerindedir.³⁰⁶ Hadisçiliği ile de bilinen Hafs b. Abdurrahman, Ebû Hanife, Süfyan Sevrî ve İsa b. Tahman gibi büyük zatlardan hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden de Hüseyin b. Mansur, Muhammed b. Rafi' ve Muhammed b. Ukayl gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. Bir müddet Bağdat'ta kadılık yapan Belhî, daha sonra pişman olarak kendini ibadete vermiş ve Nişabur'a yerleşmiştir. Belh asıllı olan Hafs b. Abdurrahman, Nişabur'da vefat etmiştir.³⁰⁷

18. Kasım Zerîk, (ö. 201/817)

Adı, Kasım Zerîk'tir. Künyesi Ebû Muhammed el-Fakih'tir. Belh Hanefî meşayihinden ve fakihlerden biri olan Kasım Zerîk, meşhur Belh fakihî Ebû Mutî'in damadıdır. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Sadaka ve Sıla-i rehim ile ilgili hadisi onun rivayet ettiği söylenir. Kasım Zerîk, hicri 201 yılında Belh'te vefat etmiştir.³⁰⁸

³⁰² Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 142-146; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 85-86;

³⁰³ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 33.

³⁰⁴ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 142; Habib, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰⁵ Hafs b. Abdurrahman, "Müfti-yi Horasan" (Horasan müftüsü) olarak da bilinir.

³⁰⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, I, 221; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 60,86.

³⁰⁷ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâm*, IX, 311; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, I, 221; Habib, *a.g.e.* s. 70.

³⁰⁸ Detaylı bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 177-178.

19. Halef b. Eyyub el-Belhî (ö. 205/820)

Adı, Halef b. Eyyub Ebû Sa'id el-Âmirî el-Belhî'dir. Ebû Sai'd, künyesidir. Halef b. Eyyub Belh'in önde gelen Hanefî fakihlerden olup aynı zamanda hadis ilmine de vakıftır.³⁰⁹ Fıkıh ilmindeki derin bilgisinden dolayı kendisine Müftî'l-maşrık ismi verilmiştir.³¹⁰ Halef b. Eyyub, ilim tahsili için Kûfe ve Rey gibi ilim merkezlerine pek çok seyahat yapmıştır. Bu seyahatlarında İmam Muhammed, Ebû Yusuf ve İmam Züfer'in sohbetlerinde bulunmuş ve onlardan fıkıh dersi almıştır. Zahit ve muttaki olan Halef b. Eyyub kendisine kadılık teklif edildiğinde bu görevi kabul etmediği için Belh valisi tarafından hapse atılmıştır. Halef b. Eyyub hicri 205 yılında³¹¹ ramazan ayının birinci günü Belh'te vefat etmiştir. Oğlu Muhammed, babasının 69 yaşında vefat ettiğini belirtmektedir. Türbesi "Tel" adı verilen yerde olup o dönemde meşhur olan Çahâr Bağ Baci'de Nevahar kapısının kuzeyinde yer almışsa³¹² da günümüzde türbenin kalıntısına rastlanmamaktadır. Rivayete göre Belh valisi Nuh b. Esed,³¹³ bu fakihin cenaze namazını kıldırması ve o sırada Esed, şöyle bir ses duymuştur. "Esed, sen bu yerin en hayırlısı olan Halef b. Eyyub'un cenaze namazını kıldın."³¹⁴

İlmi kişiliğine gelince; Halef b. Eyyub, Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer gibi büyük fakihlerden fıkıh dersi almıştır. Tahsil gördüğü hocaları, onun ilmî derinlik ve kişiliğinden dolayı kendisine farklı bir yaklaşım göstermişlerdir. Yani Hocaları diğer öğrencilerine göre Halef b. Eyyub'a farklı davranmış ve daha çok itina göstermişlerdir. Onunla ilgili kaynaklarda şöyle bir rivayete yer verilmiştir: Halef b. Eyyub, bir gün Ebû Yusuf'un dersine gelmeyince Ebû Yusuf arkadaşlarına Halef b. Eyyub'un niçin derse gelmediğini sorar ve hastalığı sebebiyle derse gelemediğini öğrenince de "o derse gelmeden ben ders vermem" demiştir. Ebû Yûsuf'un bu sözü üzerine öğrencilerinden biri, Ebû Yusuf'a "bir kişi için 50-60 bin kişinin dersini ihmal-iptal mi edeceksiniz?" diye sorduğunda bunun üzerine Ebû Yûsuf da: "Evet o, ilmi Horasan'a yayan orda yaşatan kişidir. Sizden hiçbiriniz onun gibi değilsiniz" diye cevap vermiştir. Hammad b. Seleme de "ben dünyada Halef b. Eyyub gibi güzel ahlaklı ve salih bir kimse görmedim" derken Mekki b. İbrahim de "tabiînin önde gelenlerinden

³⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, VII, 375; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 52,62,86

³¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 541.

³¹¹ Vefat tarihi olarak hicri 202 ve 215 tarihleri de verilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 178-179, 184

³¹² el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 52; Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 178-179, 184

³¹³ Nuh b.Esed, Sâimî Hükümdarıdır. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s.184

³¹⁴ Mekki, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, I, s. 318; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 184.

11 kişiyi gördüm fakat hiç birisi Halef b. Eyyub gibi zahit ve büyük bir şahsiyet değil idi” demiştir. Diğer bir rivayet de Halef b. Eyyub’un fıkıh ilmindeki derinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin: Bir gün Halef b. Eyyub, hocası İmam Muhammed ile süt emmeyle ilgili bir konu üzerinde tam yarım gün münazarada bulunmuştur.³¹⁵

Fıkıhta otorite olmasının yanında hadisçiliği ile de meşhur olan Halef b. Eyyub’un 42 bin hadisi ezberden bildiği söylenir. O, Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer’in yanı sıra İmam Malik gibi ünlü âlimlerden de hadis rivayetinde bulunmuştur. Halef b. Eyyub’dan Yahya b. Mâ’in Ahmed b. Hanbel gibi büyük âlimeler rivayet etmişlerdir. Meşayih-i Belh sahibi ona Belh’li fakih ve Muhaddisleri içinde yer verdiği gibi onu müfessirler arasında da zikretmektedir. Nitekim Ebû Leys es-Semerkindî (ö.373/983) de bazı ayetlerin tefsirinde Halef b. Eyyub’un sözlerine yer vermiştir.³¹⁶ Halef b. Eyyub’un günümüze ulaşamamışsa da kaynaklarda *el-İhtiyârât* adlı bir eserinin olduğu kaydedilmiştir.³¹⁷

20. Said b. Halef (ö 220/835)

Fakih Ebû Said, meşhur Halef b. Eyyub’un oğludur. Ebû Said da babası gibi Belh âlimlerinin önde gelenlerindendir. Said b. Halef’in fıkha dair olan bilgisi o kadar derindir ki babası kendisine fetvâ sormaya gelen halkı Said’e yönlendirmiştir. Hatta Said, uykuda ise kendisi fetvâ vermeyip Said’in uyanmasını beklediği de rivayet edilir. Belh’te ve Horasan bölgesinde bir dönem fetvâ verme sorumluluğu Ebû Said’e verilmiştir. Halk arasında şefkat, merhamet ve adaletle hükmetmiştir. Kaynaklarda günümüze ulaşmayan “*el-İhtiyârât fi l-fıkh*” adında bir eserin Ebû Said’a ait olduğu bildirilmektedir. Buhara’da kısa bir dönem kadılık yapan Ebû Said, Belh’e döndükten sonra vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir. Doğum ve vefat tarihleri ise kesin olarak bilinmemekle³¹⁸ birlikte kaynaklarda hicri 220 yılında vefat ettiğine dair bir bilgi yer almaktadır.³¹⁹

³¹⁵ el-Mekki, (ö. 568/1172) *Menakıbu Ebî Hanîfe*, I, s. 317-318; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 180; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 52,62.

³¹⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, X, 542; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-mudîyye*, II, 171; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 52; 62.

³¹⁷ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 106.

³¹⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 185.

³¹⁹ Azizüddin Vekil Pupalzai Dürranî, *Darü’-kuda der Afganistan (az avail-i ahd-i islam ta ahd-i cumhuriyet)* Kabil: Devlet matbaası, 1369, s. 31.

Vefat tarihi kesin olarak bilinmeyen Afganistan Hanefî fakihlerini, her grubun kendi içerisinde en sonda vermeyi düşündük. Fakat Ebû Said, Halef b. Eyybun oğlu olduğu için onun burada verilmesini uygun gördük. Çünkü vefat tarihi kesin olarak bilinmese de babasının vefat tarihi bilindiğinden o dönemlerde yaşadığı bilinmektedir. Ayrıca kesin olmamakla birlikte Said'in vefat tarihi bir yerde hicri 220 olarak geçmektedir.³²⁰

21. Şeddâd b. Hakîm (ö. 213/828)

Şeddâd b. Hakîmin künyesi Ebû Osman'dır. Belh Hanefî Meşayihî ve fakihi olan Şaddad b. Hâkim, aynı zamanda bir muhaddistir. Belh valisi ile hep çekişme ve tartışma içinde yaşayan Şeddad b. Hâkim altı ay gibi kısa bir süreliğine Belh'te kadılık yapmıştır. Rivayete göre Şeddad, kadılık görevine isteksiz olarak getirilmiş ve görevi kabul etmemesi halinde kendisine öldürülebileceği söylenmiştir. Bunun üzerine görevi mecbur kabul eden Şeddad, kısa süre sonra kadılık görevini bırakıp Bağda'ta kaçmıştır.³²¹ Şeddad b. Hâkim, Ebû Yûsuf ve İmam Züfer'in ilminden istifade etmiş ve rivayette bulunmuştur.³²² Kendisi İmam Tahavî'nin hocasıdır. Horasan bölgesinde zahitliği ile tanınan Şeddad b. Hâkim'in geceleri hiç uyumadığı, bugünün öğlen abdestiyle yarının öğlen namazını kıldığı ve altmış yıl boyunca hep oruç tuttuğu rivayet edilmektedir.³²³ Vefat tarihi olarak kaynaklarda genellikle hicri 213-220 tarihileri arası gösterilmektedir. Bağdat'tan vali tarafından tekrar Belh'e getirilen Şeddad, b. Hakîm, 79 (bir rivayete göre 89) yaşında Belh'te vefat etmiştir.³²⁴ Türbesi'nin Belh'te "Telî" adı verilen bir yerde olduğu söylenir. O dönemlerde türbesi, duaların kabul olması için halk tatarından ziyaret edilen meşhur bir ziyaretgâh olmuşsa da günümüze kadar ulaşamamıştır.

Hadis ilmine vakıf olup on bin hadis ezberlemiş olan Şeddâd b. Hakîm, İmam Züfer gibi büyük zatlardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Muhammed b. Seleme gibi birçok Belh'li âlim rivayet etmiştir. Şeddâd b. Hakîm'in kişiliği, zühdü, takvası ve fakihliği ile ilgi kendisi hakkında çok sayıda rivayet aktarılmıştır. Bir

³²⁰ Pupalzai Dürranî, *Darü'-kuda der Afganistan*, s. 31.

³²¹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 185,188.

³²² Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 47-48; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 63,87.

³²³ Mekki, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, I, s. 318; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 187.

³²⁴ Leknevî, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed (ö. 1304/1886), *el-Fevaidü'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, (nşr. Muhammed Bedreddin Ebu Firas en-Na'sânî) Kahire: Mataatü's-saade, 1324, s. 83; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 185-186; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 63,87.

rivayete göre Ahmed b. Hanbel, Şeddad b. Hakîm ile Helef b. Eyyub hakkında “bu iki şahısın sıdkı ve salih kişilerden olduğu hakkında bütün şehir ahalisi ittifak etmiştir.” demiştir.³²⁵ Halef b. Yusuf ve Şeddâd b. Hakîm ilmi ve zühdü sebebiyle Horasan bölgesinde dönemin en önde gelen meşhur fakihlerinden sayılıyorlardı. Şeddad b. Hâkim’in her hangi bir eser telif edip etmediği ise kaynaklarda zikredilmemiştir.

22. Mekkî b. İbrahim (ö. 215/830)

Tam adı, Mekkî b. İbrahim b. Beşir el-Belhî’dir. Künyesi Ebû-Seken,³²⁶ lakabı ise es-Sadûk’tur. Belh’in meşhur muhaddis ve fakihlerinden biridir. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Birçok kez ilmî seyahatlerde bulunan Mekkî, b. İbrahim, hicri 215³²⁷ yılında 90 yaşında vefat etmiştir.³²⁸ Belh meşayihinden olan Mekkî b. İbrahim, Ebû Hanife’nin ilmî sohbetlerine katılarak fıkıh dersi almış aynı zamanda ondan hadis rivayet etmiştir.³²⁹ Tâbiîn büyükleriyle görüşerek onlardan hadis dinlemiş olan Mekkî b. İbrahim, İmam Malik ve Nafi’den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel ve Buharî gibi birçok büyük âlim rivayette bulunmuştur.³³⁰ Dârekutnî, hadis ilmi konusunda Mekki b. İbrahim’in güvenilir olduğunu söylemiştir. Ebû Muti’ de babasından naklen onun hakkında şöyle demiştir: “Mekki b. İbrahimi’n yanında çok sayıda hadis var idi o, tâbiîn büyüklerinden 13 kişiyle görüşmüş ve onlardan hadis rivayet etmiştir.”³³¹

23. İsam b. Yusuf (ö. 210/825)

Adı İsam b. Yusuf Ebû Ahmet el-Belhî’dir. Künyesi Ebû İsmet’tir. İbrahim ve Muhammed adında iki kardeşi vardır. Kendisi gibi iki kardeşi de Belh meşayihî ve fakihlerindendir. Zahitliği ve takvası yanında fakihliği ile tanınan İsam b. Yusuf, Belhli müçtehit fakihlerden sayılmaktadır. İsam b. Yusuf ve kardeşi İbrahim, kurduğu ilim halkaları ve yetiştirdikleri öğrencileri ile Hanefî düşüncenin tanınması ve yerleşmesinde etkili olmuşlardır.³³² Abdullah b. Mübarek ve Süfyan Sevri gibi büyük

³²⁵ Hakkında yapılan farklı rivayetler için bk: Kureşi, *el-Cahir’l-mudiyye*, I, 344; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 185-195.

³²⁶ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 50.

³²⁷ Vefat tarihi olarak hicri 225 de verilmiştir. Bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 202.

³²⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 553; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 63; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 202.

³²⁹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 63,87; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 203.

³³⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, IX, 550; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 63.

³³¹ Geniş bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 203-206

³³² Soner Duman, “Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması”, *Bilimname*, sy, 45, 2021/2, s. 19.

âlimlerden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliğiyle ilgili fazla bilgi olmayan İsam b. Yusuf'un alçak gönüllü olduğu ve her gün sabah nazından sonra sokağa çıkıp caddeleri temizlediği söylenir. Hâtem el-Esem'in ders arkadaşı olan İsam b. Yusuf Belh'te 84 yaşında vefat etmiştir. Şuan türbesi belli olmamakla birlikte kabrinin Belh'te Nevbahar Kapısı'nda olduğu söylenir.³³³

24. İbrahim b. Yusuf (ö. 215/830)

Adı, İbrahim b. Yusuf b. Meymun el- Bahili el- Belhîdir. Künyesi Ebû İshak olan İbrahim, yukarıda bahsi geçen İsam b. Yusuf'un büyük kardeşidir. Belh'li müçtehit âlimlerin büyüklerinden ve en meşhurlarından olan İbrahim b. Yusuf, İmam Ebû Yusuf'un sohbetlerinden faydalanmıştır. İbrahim b. Yûsuf, kardeşiyle birlikte kurdukları ders halkalarıyla Hanefiliğin yayılmasında önemli paya sahiptir. İbrahim b. Yusuf, kendisini irca görüşü nedeniyle İmam Mâlik'e şikâyet eden Kuteybe b. Müslim el-Belhî'yi Belh şehrinden çıkartmıştır.³³⁴ Bu olay, İbrahim b. Yûsuf ve kardeşi İsam b. Yûsuf'un Belh şehrindeki nüfuzları hakkında fikir vermektedir. Ayrıca bu olaydan hareketle bu bölgede onların temsil ettikleri Hanefî düşüncenin de çok güçlü olduğu sonucu çıkarılabilir. Süfyan Sevri gibi zatlardan hadis rivayetinde bulunan Ebû İshak'ın, İmam Malik'ten de sadece bir hadis yani içki ile ilgili كل خمر مسكر وكل مسكر حرام hadisini rivayet ettiği ifade edilir.³³⁵ Yahya b. İsa, döneminin şeyhi konumunda bulunan Ebû İshak hakkında “O Horasan âlimlerinin önde gelenlerindendir” demiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Ebû İshak'ın hicri 139 yılında doğduğu ve 100 sene yaşadığı söylenmektedir. Fakat Belh'te vefat eden Ebû İshak'ın vefat tarihi hicri 215 olarak kaydedilmiştir.³³⁶ Hicri 139 yılında doğup yüz sene yaşadığını düşünürsek hicri 239 yılında vefat etmiş olması gerekir. Böyle olursa abisi ile arasında 30 yıl gibi uzun bir zaman dilimi olacağından doğum tarihiyle ilgili verilen bilginin hatalı olma ihtimali yüksektir.

İbrahim b. Yusuf'un, “*el-Muhtsar fi'l-Fıkh*” adında bir eser yazdığı ve bu eseriyle civar beldelerde şöhret kazandığı ifade edilmektedir. Kaynaklarda sadece ismi geçen ve özelliği ile ilgi her hangi bir bilgi olmayan bu eser günümüze ulaşmamıştır.³³⁷

³³³ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 87; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 347; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VI, 282. Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 48-49.

³³⁴ Duman, “Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması”, s. 19.

³³⁵ Habib, *a.g.e.*, s. 49-50; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh Belh*, I, 88.

³³⁶ Leknevi, *el-Fevâid*, s. 11-12; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 214.

³³⁷ Leknevi, *a.g.e.*, s. 168; İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Belh*, s. 62.

25. Ahmed b. Hüseyin (ö.217/832)

Ahmed b. Hüseyin b. Mahmud b. Yahya b. Zeyd b. Ömer'in Soyu Abdülmuttalib'e dayanan Ahmed b. Hüseyin'in lakabı Hoca Ahu Cuş'tur. Zâhit bir kişiliğe sahip olan Ahmed b. Hüseyin Belh fakihlerindendir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan bu zatın hicri 217 yılında Belh'te vefat ettiği ve kabrinin bu günkü Mezar-i Şerif adıyla bilinen yerde olup Ahmed b. Kamac adındaki bir Belh emirinin türbesinin yanında olduğu söylenmektedir.³³⁸

26. Ebû'l-Ala (ö. 222/837)

Ebû'l-Ala b. Hüsrev el-Belhî. Belh meşayihindendir. Hafız ve aynı zamanda fikhî konulara dair çeşitli görüşlerinin olduğu belirtilmektedir. Eserlerde sadece adı geçen Ebû'l-Ala'nın hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında fazla bilgi yoktur.³³⁹ Brockelmann, Abdullah Huseyin b. Muhammed. b. Hüsrev el-Belhi adında birisini Hanefî fakihleri içinde zikretmektedir. Fakat bu zatın vefat tarihi hicri 522 olarak kaydedilmiştir.³⁴⁰

27. Leys b. Mafur (ö. 226/841)

Tam adı, Leys b. Mafur b. Müsâver'dir. Künyesi Ebû Yahya'dır. Abdullah b. Remmah'tan sonra Belh kadılığına getirilmiş olan Leys b. Müsâver, Belh şehrinin on birinci kadısıdır. Muhammed b. Ezher, İbn Ebî Yakup'tan rivayette bulunarak söz konusu dönem ve yönetimle ilgili Leys b. Müsâver'in kadılık yaptığı dönemde kargaşa günlerinin başladığını ve mezâlim dışında kadıların bulunmadığını belirtmektedir.³⁴¹ Leys b. Müsâvir, en çok Mu'tezile ile mücadelede ön plana çıkmıştır. Mihne döneminde halku'l-Kurân düşüncesini küfür olarak tanımlamış ve mihne politikalarına karşı duruş sergilemiştir.³⁴² Leys b. Müsâver, Ahmed b. Hanbel'in yakın dostlarından. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir. "Ben kâdı Leys b. Müsâver'den başka hiçbir kâdı'nın yemeğini yemedim. Çünkü Leys b. Müsâver, hep helalından kazanır ve o, ümmetin dostudur." Döneminde Belh kadılık görevini layıkıyla yöneten ve övgüye mahzar olan Leys b. Müsâver, kadılık görevindeyken "en

³³⁸ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 68.

³³⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 261. (no: 142); el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 93.

³⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Brockelmann, Carl, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, (çev. es-Seyyid Yakub Bekir ve Ramazan Abdüttevab) 2. bs. Kahire: Dâru'l-maârif, 1983, VI, 294; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 218.

³⁴¹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 208-209

³⁴² Duman, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması", s. 19.

kötü iş, şeriata muhalif olandır; en iyi iş de şeriata riayet etmektir” diyerek yaptığı görevi hakkıyla yerine getirmeye gayret ettiğini açıklamaya çalışmıştır. Kaynaklarda ilmî kişiliği yönünde pek fazla bilgi olmayan Leys b. Müsâver, hicri 226 yılında Belh’te vefat etmiştir.³⁴³

28. Hâtem b. İ’nvan (ö. 237/852)

Adı, Hatem b. İ’nvan el-Esem el-Belhî’dir. Künyesi, Ebû Abdurrahman’dır. Horasan meşayihinden ve Belh’in önde gelen Hanefî fakihlerindendir. Ebû Abdurrahman, Ahmed Hazrevî el-Belhî’nin hocası olup Şakikî Belhî’nin müritlerindendir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında fazla bilgi olmayan Ebû Abdurrahman’ın, Belh’in Cevizcân’a yakın köylerinden bir köyde vefat ettiği söylenir.³⁴⁴

29. Kuteybe b. Sa’id (ö. 240/855)

Adı, Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarif es-Sekafî el-Bağlanî’dir. Künyesi ise Ebû Recâ olarak bilinir. Asıl adının Yahya olup lakabı Kuteybe olduğu da söylenmektedir. Hicri 150 yılında Belh’te dünyaya gelmiştir. Bağlan şehrinde vefat ettiği için Bağlanî nisbesiyle de anılmaktadır. Rivayete göre Kuteybe, ilk başta re’y ve kıyas taraftarı iken daha sonra gördüğü bir rüya sebebiyle hadis ilmi ile meşgul olması gerektiği kanaatine varmıştır. Kuteybe, İlmî seyahat için Bağdat, Mısır, Mekte, Medine ve Şam gibi ülkeleri dolaşmıştır. Bu seyahatleri sırasında İmam Malik, Hammad b. Zeyd ve Süfyan b. Uyeyne gibi büyük âlimlerden hadis dersi almıştır. Kendisinden de Yaha b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi büyük zatlar hadis dinlemiştir. Daha çok hadisçiliğiyle meşhur olan ve Kütüb-i Sitte’de birçok hadisi bulunan hadis hafızı Kuteybe b. Said, Şaban ayında Bağlan’da³⁴⁵ vefat etmiştir.³⁴⁶

30. Ebû Hâmid (ö.240/854)

Adı, Ebû Hâmid Ahmed b. Hadrevih el-Belhî’dir. Belh Hanefî fahihlerinden olup aynı zamanda Horasan meşayihî içinde yer alan Ebû Hâmid, Horasan’ın meşhur fıkıh âlimlerinden sayılmaktadır. Fetvâ konusunda iyi olduğu söylenen Ebû Hâmid,

³⁴³ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, 208-209; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 51-52.

³⁴⁴ Habib, *a.g.e.*, s. 44-45.

³⁴⁵ Bağlan şehri, şuan Afganistan’ın bir ilidir.

³⁴⁶ Kamil Çakın, “Kuteybe b. Said”, *DİA*, XXVI, 491-492; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, XI, 14; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 50-51.

kendi döneminde şöhreti yüksek ve takdir edilen âlimlerdendir. Kaynaklarda hayatı hakkında pek bilgi yoktur.³⁴⁷

31. Muhammed b. Mâlik (ö. 244/ 858)

Tam adı, Muhammed b. Mâlik b. Bekir b. Bekkâr b. Kays b. Haris b. Hişam el-Belhî'dir. Belh meşeyayihinden olup Belh'in ileri gelen fıkıh âlimlerinden birisidir. Muhammed b. Seleme, Muhammed b. Mâlik'in fikhî konularda çok iyi olduğunu söylemektedir. Muhammed b. Mâlik, sağlam senetlerle Hz. Ömer'den “كرمكم تقواكم” hadisini rivayet etmiştir. Ona göre bu hadisin anlamı yani bu hadis ile anlatılmak istenen, “kalp ve nefse hâkim olmaktır.” Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan Muhammed b. Mâlik, 62 yaşında Belh'te vefat etmiş ve “Dervaze-i Nevbahar” denilen yere defnedilmiştir. Muhammed b. Mâlik vefat ettiğinde o dönemde Belh'in emiri olan Davud Abbas, onun namazını kıldırmış ve defnedileceği yere kadar cenazesini taşımıştır.³⁴⁸

32. Ahmed b. Yakup (ö.247/861)

Künyesi Ebû Salih olan Ahmed b. Yakup, meşhur Yakup el-Kâri'nin oğludur. Belh'te olduğu gibi Araplar coğrafyasında da büyüklüğü ve şöhreti ile tanınmıştır. Ahmed b. Yakup, fakih olmakla beraber kendi dönemde diğer ilimler konusunda da halk arasında tanınan bir zattır. Ahmed b. Yakup, 84 yaşında Belh'te vefat etmiş ve babasının yanına defnedilmiştir.³⁴⁹

33. Mahmeş el-Balhî (ö. 259/873)

Adı, Muhammed b. Yezîd b. Abdullah en-Nisaburî Ebû Abdillâh el-Belhî'dir. Daha çok Mahmeş lakabıyla bilinmektedir. İsam b. Yusuf gibi âlimlerden hadis dersi almış olan Mahmaş, Ebû Hanefe'nin Nişabur'daki ashabının şeyhi olup kendi döneminde Hanefî âlimleri içerisinde önde gelenlerden birisidir.³⁵⁰

34. Nusayr b. Yahya (ö. 268/882)

Tam adı Nusayr b. Yahya b. Muhammed b. Şüca' el-Belhî'dir. Künyesi Ebû Bekir'dir. Nusayr b. Yahya, Belh kadısı Ebû Mutî'den küçük yaşlardayken ders almıştır. Daha sonra Hocası Ebû Süleyman el-Cûzcânî'den fıkıh tahsil etmiştir.

³⁴⁷ İman, *el-Hayâtü 'l-ilmîyye fî Belh*, s. 240; Kehhale, *Mucemü 'l-müellifin*, 1, 134.

³⁴⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 246-248; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 56.

³⁴⁹ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 57.

³⁵⁰ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 67, 88; Kureşî, *el-Cevâhiru 'l-mudîyye*, II, 144.

Nevâzil ve vakiât gibi konularda derin bilgiye sahip olan ve Ebûl-Kasım Es-Saffar ve Ali el-Kârî gibi büyük zatlara hocalık yapan Nusayr b. Yahya, Belh Hanefî meşayihî, fakihî ve muhaddislerindendir. Fıkıh ve hadis ilmi yanında aynı zamanda tefsirle de ilgilenmiştir. Ebû'l-Leys es-Semerkindî bazı ayetlerin tefsirinde Nusayr b. Yahya'nın sözüne ve rivayetlerine yer vermiştir. Nusayr b. Yahya, hicri 268 yılında Belh'te vefat etmiştir. Kabrinin meşhur Nevbahâr kapısının dışarı kısmında olduğu söylenir.³⁵¹

35. Ebû Bekir Şazan el-Belhî (ö. 268/882)

Kaynaklarda Ebû Bekir'in hayatı ve ilmi hakkında fazla bilgi yoktur. Belh meşayihinden olup Belh'in önde gelen Hanefî fakihlerinden olduğu söylenir. Ebû Bekir, aynı zamanda hadis rivayetleri sebebiyle Belh muhaddisleri grubunda da yer almaktadır. Hz. Ayşe kanalıyla Resullah'tan (s.a.v.) hadis rivayetinde bulunduğu söylenir.³⁵²

36. Muhammed b. Ubeyd (ö. 275/889)

Adı, Muhammed b. Ubeyd b. İsâ b. İbrahim'dir. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi olmayan ve sadece bir tane kaynakta ismine rastladığımız Muhammed b. Ubeyd'in, Belh Hanefî fakihlerinden olup Belh meşayihinden olduğu kaydedilmiştir. Künyesi ise Ebû Cafer el-Mütenecci'dir. Zahit ve âbid bir zat olan Muhammed b. Ubeyd'in, aynı zamanda sûfî bir zat olduğunu da söylemek mümkündür. Çünkü ona halk arasında mutasavvıflara ait “sahib-i keramet” ve “harik'ü-âdât” sıfatları verilmiştir. İlmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan Muhammed b. Ubeyd, Belh'te vefat etmiştir.³⁵³

37. Muhammed b. Ukayl (ö. 278/891)

Adı Muhammed b. Ukayl b. el-Ezher el-Belhî olan bu fakihin künyesi Ebû Abdullah'tır. Bölgede zahitliği ile tanınan Muhammed b. Ukayl, meşhur Belh Hanefî fakihî ve muhaddislerindendir. Annesinin adı Talha olduğundan dolayı kendisine Muhammed b. Talha da denmektedir. Yani kendisinden gelen bazı rivayetlerde annesine nispetle onun için (حدثنا محمد بن طلحة) “Muhammed b. Talha nakletmiştir.” Şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Günümüze ulaşmış ulaşmadığı kesin olarak

³⁵¹ Leknevi, *el-Fevâid*, s. 221; el-Kefevî, *Ketâib*, I. 532; Kureşî *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 200; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 53,89; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 257; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 68; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 200.

³⁵² el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 67,89; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 259.

³⁵³ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 57.

bilinmeyen *Kitabü's-sahih*, *Kitabü'd-dakâik* ve *Şemâil-i salihîn*³⁵⁴ adlı bazı eserler, Muhammed b. Ukayl'in tasnif ettiği eserlerdendir. Vefat tarihi kaynaklarda hicri 278, 310 ve 316 olmak üzere farklı şekillerde verilmiştir.³⁵⁵ Ahmed adında bir kardeşi vardır. Ahmed de Muhammed gibi hadis alanında güvenilir hadis âlimlerinden olup hicri 326 yılında vefat etmiştir. İki kardeşin de nerde vefat ettiği kaydedilmemiştir.³⁵⁶

38. Muhammed b. Seleme (ö. 279/892)

Muhammed b. Seleme el-Belhî'nin, künyesi Ebû Abdullah'tır. Belh meşayihinden olan Muhammed b. Seleme, Hanefî fakihlerinin önde gelenlerindendir. O, Şeddâd b. Hâkim ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencilerinden olup onlardan fıkıh dersi almıştır. Kendisinden de Ebû Bekir el-İşkâf gibi meşhur Hanfi fakihler ders almışlardır.³⁵⁷ Vaiz Safiyüddin, Muhammed b. Seleme'nin Şeddâd b. Hâkim ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencilerinden olduğunu, Basra'ya gidip hadis okuduğunu ve bu seyahati sonucunda da Ebû Hanife'nin kurduğu ilim sohbetine yetiştiğini rivayet etmektedir.³⁵⁸ İlim öğrenmeyi bir ihtiyaç olarak gören Muhammed b. Seleme, ilim talep etme konusunda "her kim ki ilim öğrenmeyi alışveriş (ticaret) yapar gibi ihtiyaç olan şeylerden saymayıp da ona sebat göstermez ise o ilim ona bir fayda vermez. Kişi, fıkıh ilmini öğrenmeyi kendine bir vazife bilmelidir ki asıl olan da budur." demiştir.³⁵⁹ Yine "Ey âlimler eğer dünyayı isterseniz yiyecek ekmek bile bulamazsınız, eğer ahireti isterseniz hem dünyayı hem de ahireti bulursunuz." demiştir. Fıkıh alanında muhakkik olarak bilinen Muhammed b. Seleme, hadis öğrenmek için bir süreliğine Basra'da kalmış ve İmam Züfer'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Muhammed b. Seleme, 87 yaşında hicri 279 yılında Belh'te vefat etmiştir.³⁶⁰

39. Ebû Bekir el-Varrâk (ö. 294/907)

Adı, Muhammed b. Ömer Ebû Bekir el-Varrâk et-Tirmizi'dir. Belh fakihlerinden olup Belh'in İyaz veya İyas adında bir köyünde yaşamıştır. Takva sahibi, hekim ve muhakkik olan Ebû Bekir, fakihiği yanında hadis rivayetinde de bulunmuştur. Belh'te yaşadığı sırada hastalığı sebebiyle Tirmiz'e götürülürken yolda

³⁵⁴ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 107.

³⁵⁵ Habib, *a.g.e.*, s. 62; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 69,89; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 279.

³⁵⁶ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 279.

³⁵⁷ Leknevi, *el-Fevâid*, s. 168; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 89

³⁵⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 257 (dipnot kısmında)

³⁵⁹ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 260.

³⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 260.

vefat etmiş ve Tirmizî’de defnedilmiştir. Vaiz-i Belhî, Ebû Bekir’in meşhur olan kabrini birkaç kez ziyaret edip bazı eserlerini de mutalaa ettiğini belirtmektedir. Kaynaklarda, Ebû Bekir el-Varrâk’a ait olduğu söylenen “*el-Âlim vel-muteallim*”, “*el-Fürûk*”, “*vel-İ’tik*” “*vel-Fikâk*” ve “*ved-Derecât*” adlı bazı eserlerin ismi geçmektedir.³⁶¹ Günümüze ulaşmayıp sadece ismine rastladığımız bu eserlerin kaynaklarda özellikleri ve içeriği hakkında bilgi yoktur.

Îman, bnt Suûd, “*el-Hayâtü’l-ilmîyye fî Belh*” adlı çalışmasında Ebû Bekir el-Varrâk ile aynı ismi taşıyan ve aynı eserlere sahip olan bir âlimden bahsetmiş ve bu âlimi Şafîî fakihî olarak göstermiştir. Ayrıca vefat tarihini de yukarıda zikri geçen Hanefî fakihî Ebû Bekir el-Varrâk’ın vefat tarihinden farklı olarak hicri 280 olarak kaydetmiştir.³⁶² Kanaatimizce burada bir karışıklık olmuş olmalıdır. Her iki âlimin aynı kişiler olma ihtimali yüksektir. Zira yukarıda bahsi geçen Ebû Bekir el-Varrâk, “*Meşâyihu Belh*” ile “*Fezail-i Belh*” adlı eserlerde Hanefî fakihî ve meşayihî olarak gösterilmiş ve “*el-Âlim vel-muteallim*” adlı eser de ona atfedilmiştir. Îman bnt Suûd’un bu âlimin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi vermesine ve vefat tarihlerinin farklı olduğuna bakıldığında ise bunların, ayrı kişiler olduğu da söylenebilir. Fakat Îman bnt Suûd’un çalışması, Belh ile ilgilidir ve o dönemde Belh’te Şafîî fakihîten söz etmek pek mümkün değildir. Belh âlimlerini anlatırken belki “Hanefî” yerine “Şafîî” de yazmış olabilir.

Bazı fikhî konuları içermesi sebebiyle ele aldığımız “*el-Âlim vel-muteallim*” adlı eser, Rıfat Fevzi Abdülmuttalib ve Ali Abdülbasit Mezid tarafından tahkik ve tahrir edilmiş ve 2001 yılında Kahirde basılmıştır. İslam dini eğitim ve öğretimine dair olan bu eserde Müslümanın davranışları, Allah ile kulun irtibatı, insanın yaratılışı ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ve evliyaların sıfatları yanında fıkıhla ilgili olarak da abdest ve namaz gibi konular yer almaktadır.³⁶³

40. Şihab b. Mamer (ö. 296/909)

Şihab b. Mamer, Belh Hanefî meşayihinden olup fakih zahit ve takva sahibi bir zattır. Kaynaklarda hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında fazla bilgi yoktur. Şihab b.

³⁶¹ Muhammed, Mümin, *Ceride-i Belh* (tashih: Mail Herevî), 1357, s. 71; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 261-263; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 68,89.

³⁶² Detaylı bilgi için bkz. Îman, *el-Hayâtü’l-ilmîyye fî Belh*, s. 240.

³⁶³ Bkz. Îman, *el-Hayâtü’l-ilmîyye fî Belh*, s. 240; Ebû Bekir Muhammed b. Ömer Tirmizî Belhî, *Kitab’ül-âlim ve’l-müteallim*, (thk: Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbasit Mezid,) Kahire: Mektebüt’l-hancı, 2001.

Mamer, ömrünün sonlarına doğru bir kişi ile olan alacak verecek yüzünden Belh kadısı ve aynı zamanda Hanefî fakihî olan Leys b. Mafur tarafından zindana atılmış ve 74 yaşında zindanda iken vefat etmiştir.³⁶⁴

41. Nasr b. İbrahim (ö.303/915)

Adı, Nasr b. İbrahim b. Yusuf'tur. Belh Hanefî fakihî ve meşayihindendir. “Meşâyihu Belh” adlı eserde sadece ismi geçen Nasr b. İbrahim’in hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Eserde Nasr b. İbrahim’in hicri 303 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir.³⁶⁵

42. Ebû Nasr Belhî (ö.305/917)

Tam adı, Muhammed b. Muhammed b. Selam el-Belhî'dir. Belh meşayihinden olan Ebû Nasr, Ebû Hafs el-Kebîr'in çağdaşı olup dönemin en iyi Hanefî fakihlerinden birisidir.³⁶⁶ Ebû Nasr, toplum arasında en cesur ve ağır başlı âlim olarak bilinmektedir. Şöyle ki, Ebû Nasr'ın olduğu mecliste o izin vermeden kimsenin konuşmaya ve soru sormaya cesaret edemediği rivayet edilmektedir.³⁶⁷ Ebû Nasr'ın fakihliği ile ilgili de şöyle bir rivayet geçmektedir. Ebû Hazm'a zamanın yani dönemin en fazilet sahibi âlimi kimdir diye soru sorulduğunda bunun üzerine Ebû Hazm, “Ebû Cafer Tahavi'dir.” diye cevap verdikten sonra “en fakihî de Ebû Nasr'dır.” diye eklemiştir.³⁶⁸

43. Muhammed b. Huzeyme (ö. 314/926)

Adı, Muhammed b. Huzeyme Ebû Abdullah el-Kallasî el-Belhî'dir. Belh meşayihinden olup Hanefî mezhebi içinde görüşü tercih edilen âlimlerden birisidir. Kendi döneminde Belh'in seçkin âlimleri içinde yer alan Muhammed b. Huzeyme'nin, günümüze ulaşmayan “*el-İhtiyarat fî'l-Mezhep*” adlı bir kitap yazdığı söylenir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Muhammed b. Huzeyme, hicri 314 yılında vefat etmiştir.³⁶⁹

44. Ebû'l-Kasım el-Belhî (ö. 319/931)

Tam adı, Ebû Cafer Ahmed b. Abdullah b. Ebû'l-Kasım el-Belhî el-Kâdî'dir. Belh Hanefî fakihî olan Ebû'l-Kasım, “*el-İbâne fî redd-i men şennea' alâ Ebi Hanîfe*”

³⁶⁴ Habibî, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 50-51.

³⁶⁵ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 89.

³⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 144; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 273-274.

³⁶⁷ Bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 273/274.

³⁶⁸ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 273/278.

³⁶⁹ Leknevi, *el-Fevâid*, s. 168; Kureşî, *a.g.e.*, II, 53; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh Belh*, I, 90.

adlı esere sahip olan değerli bir fakihdir.³⁷⁰ Ebû'l-Kasım el-Belhî'in bu eserden başka "*Tecridü'l-cedel*" ve Katip Çelebi'nin zikrettiği "*Fetâvâ Ebi'l-Kasım*" adlı bir eser daha yazdığı kaydedilmiştir.³⁷¹ Bu iki eserin günümüze ulaşmış olup ulaşmadığını kesin olarak tespit edemedik. Kaynaklarda da buna dair herhangi bir bilgi yoktur.

Kaynaklarda Ebû'l-Kasım el-Belhî ile aynı adı taşıyan ve vefat tarihleri de aynı olan diğer bir âlim zikredilmektedir. Bu âlimin tam ismi Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Belhî el-Kâbî'dir. Daha çok kelamcı olarak bilinen bu zat Mutezili âlimlerden olup K'abiyye fırkasının reisidir. Yukarıda zikrettiğimiz *Tecridü'l-cedel* adlı eser, kaynaklarda her iki âlime ait olarak gösterilmektedir. Yani bu iki âlimin birleştiği nokta vefat tarihlerinin aynı olması ile "*Tecridü'l-cedel*" adlı eserin her ikisine de ait olarak gösterilmesidir. Ayrıştığı nokta ise birinin Hanefî fakih, diğerinin Mutezili kelamcısı olmasıdır. Şu kadar var ki Mutezile kelamcısı olarak bilinen Ebü'l-Kasım'ın fıkıhta Hanefî olduğu da söylenmektedir.³⁷² Ayrıca bu zat Hanefî alimleri içerisinde zamanın Hanefî fakih olarak da nitelendirilmiştir.³⁷³ Kelamcı olan Ebü'l-Kasım ile ilgili doktora tezi hazırlanmış ve aynı zamanda bu zata DİA maddesinde yer verilmiştir.³⁷⁴

Vefat tarihlerinin aynı olmasından ve kelamcı olan Ebü'l-Kasım'ın fıkıhta Hanefî olmasından hareketle bu iki âlimin aynı şahıslar olabileceği düşünülse de bazı noktalardan hareketle bunların farklı şahıslar olduğunu söylemek de mümkündür. Örneğin, kaynaklarda "*el-İbâne fî redd-i men şennea' alâ Ebi Hanîfe*" ile "*Fetâvâ Ebi'l-Kasım*" adlı iki eserin sadece fakih Ebü'l-Kasım'a ait olarak zikredilirken buna karşılık "*Kitâbu'l-makâlât*" "*Uyûnu'l-mesâil ve'l-Cevâbât*" ve "*Kitâbu tefsîru'l-kebîr li'l-Kur'ân*" adlı ve daha birçok eserin ise sadece kelamcı Ebü'l-Kasım'a ait olarak zikredilmesi bu zatların farklı şahıslar olduğunu göstermektedir. Ayrıca kaynaklarda fakih Ebü'l-Kasım'a "kâdî" denirken diğerine bu lakap verilmemiştir.

³⁷⁰ İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh*, s. 242; Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zunûn*, II, 1219;

³⁷¹ Leknevî, *el-Fevâid*, s. 14, Tamimî, *Tabakat'üs-seniyye*, s. 109; Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zunûn*, II, 1219.

³⁷² Babanzâde, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, I/444; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/388; Adil Bebek, "Kâ'bî" DİA, XXIV, 27.

³⁷³ Kureşî, *Cevâhir*, II, 296.

³⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. Adil Bebek, "Kâ'bî" DİA, XXIV, 27; Zeynep Hümeysra Koç, *Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî'de Bilgi*, (YL tezi) Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2021.

Yine Kelamcı Ebû'l-Kasım'ın talebeleri olarak gösterilen âlimler arasında Hanefî fakihî diyebileceğimiz herhangi bir fakih zikredilmemiştir.³⁷⁵

45. Muhammed b. Fadl (ö. 319/931)

Adı, Muhammed b. Fadl el-Belhîdir. Künyesi, Ebû Abdullah'tır. Belh Hanefî âlimlerinin önde gelenlerinden birisidir. Belh'te yaşamış ve yetişmiş olsa da Semerkant'ta vefat ettiği söylenir. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bazı yerlerde Muhammed b. Fadl b. Ahmed b. Muhammed b. Cafer b. Salih ile karıştırılmaktadır.³⁷⁶

46. Ebû'l-Kasım es-Saffar (ö. 326/938)

Adı, Ahmed b. İsmet olan Ebû'l-Kasım es-Saffar, Belh'in meşhur Hanefî fıkıh âlimlerindendir. Hocası Nusayr b. Yahyâ'dan fıkıh ders almıştır. Ebû Ca'fer el-Hinduvânî ile Ebû Hamid Ahmed b. el-Huseyn el-Mervezî (ö. 376/986), kendisinden ders alan öğrencilerindendir. Ebûl-Kasım, fikhî konularda yani fetvâ konusunda güvenilir ve kendisine has görüşleriyle bilinen bir fakihtir. Diğer bir ifadeyle kendi içtihadıyla fetvâ verebilen müctehit fakihlerden sayılmaktadır. Nitekim kendisinin, yaklaşık bin meselede kendi içtihadına dayanıp Ebû Hanife'den farklı fetvâ verdiğini belirttiği rivayet edilmektedir. Ebû'l-Kasım, döneminin durumunu anlatmak için "Ulemanın fesadı, mal peşinde olup hırsına yenik düşmesinden; hükümdârın fesadı zulmünden; fakirin fesadı kibrinden ve bütün müminlerin fesadı ise ilmi terk etmelerindendir." demiştir. Ebû'l-Kasım'ın, Hinduvânî tarafından rivayet edilen kendisine ait "*Kitâbü'l-muhtelif*" adlı bir eseri vardır.³⁷⁷ Kaynaklarda "*Usul'üt-Tevhid*" ve "*el-Mültakit fi'l-fetavî*" adlı günümüze ulaşmayan diğer eserlerinden de bahsedilmektedir.³⁷⁸

Kaynakların çoğu Ebûl-Kasım'ın vefat tarihini "Ebû Bekir el-İskaf'ın da vefat ettiği yıl olan 336 şeklinde verir. el-Kureşî ise onun hicri 326 yılında Şevval ayında 87 yaşında vefat ettiğini kaydeder. Yine el-Leknevi de onun vefat tarihini 336 olarak verdikten sonra vefatının 326 olduğuna dair Ali el-Kari'den de nakilde bulunmaktadır.

³⁷⁵ Kelamcı Ebû'l-Kasım ile ilgi detaylı bilgi için bkz. Adil Bebek, "Kâ'bî", *DİA*, XXIV, 27; Hümeysra Koç, *Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî'de Bilgi*, AÜ, SBE, Ankara: 2021.

³⁷⁶ Her iki âlim ile ilgili detaylı bilgi için bk. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 280, 323; Kureşî, *Cevâhir*, II, 111; İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye*, s. 241.

³⁷⁷ Leknevi, *el-Fevâid*, s. 26; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, I, 78; Temimî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 454; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 63; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 69,90.

³⁷⁸ İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Belh*, s. 242.

Vefatıyla ilgili farklı tarihler verilen Ebû'l-Kasım'ın, nerde vefat ettiği ise bilinmemektedir.³⁷⁹

47. Ebû Bekir b. Saî'd el-Belhî (ö. 328/843)

Adı, Muhammed'dir. Fakat daha çok Ebû Bekir künyesiyle meşhurdur. Ebû Bekir el-A'maş veya sadece Saî'd da denmektedir. Tam adı, Muhammed b. Ebû Sa'id Ebû Bekr el-A'maş el-Belhî'dir. Belh Hanefî fakihlerinden olan Ebû Bekir, hocası Ebû Bekir el-İskâf'tan fıkıh tahsili yapmıştır. Kendisi de Ebû Cafer el-Hinduvanî'nin hocasıdır.³⁸⁰ Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Ebû Bekir el-Belhî, 53 veya 55 yaşlarında Belh'te vefat etmiştir. Kabrinin, Belh'in batısında Şeyh Ebû Nasr b. Selam'ın türbesinin bulunduğu meşhur "Darvâze-i Bahtî" adı verilen yerde olduğu söylenir.³⁸¹

Kaynaklara baktığımızda Ebû Bekir el-Belhî'nin siyaset-i şeriyye diye adlandırılan alana ilişkin bazı görüşlerine rastlamaktayız. Örneğin; Ebû Bekir, belli bir maslahata binaen şehrin su ihtiyacını temin eden su kanallarının kazılması veya onların onarımının yapılması konusunda tüm halkın devlet başkanı tarafından bu işe zorlanamayacağından söz etmektedir. Ona göre, devlet başkanı tarafından zorla çalıştırılmak doğru değildir. Gönüllü bir şekilde bu görevde yer alan kişiler ise yaptıkları işten dolayı sevap kazanacaklardır.³⁸² Aslında bu tür işler, tüm halkı ilgilendirdiği için bütün bölge halkının bunu gönüllü bir şekilde yapması gerekir. Fakat görüldüğü gibi fakih Ebû Bekir, kendi döneminin şartlarını göz önüne almış ve halka ağır vergiler koyarak zenginleşen devletin bu tür işleri bizzat kendisinin yapması gerektiğini işaret etmiştir.

Rivayete göre Ebû Bekir el-Belhî ile o dönemde devlette çalışan bir şahıs arasında köylerden sebepsiz yere mal talep etmesi konusunda bir münâkaşe cereyan etmiş ve o şahsın "Ey Ebû Bekir, devlete karşı gelerek emirlerini çiğneme" demesi üzerine Ebû Bekir el-Belhî de "Sen de Allah'a karşı çıkıp emirlerini çiğniyorsun" diyerek karşılık vermiştir. Bunun gibi birçok Belh'li fakih, bir haksızlık gördüklerinde

³⁷⁹ Leknevî, *el-Fevâid*, s. 26; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, I, 78; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 69,90.

³⁸⁰ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 291-294

³⁸¹ Leknevî, *el-Fevâid*, 1324; el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 160; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 291-294; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 64.

³⁸² Şeyh Nizâmüddîn, *el-Fetâvâ el-Hindiyye*, 1. bsk, Beyrut: Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1421/2000, V, 473.

devlet adamlarının vermiş olduğu emre rağmen o emre yani hilafet çalışanlarına zaman zaman karşı çıkarak onlarla tartışabilmektedirler.³⁸³

Diğer bir husus da halifenin Kureyş'ten olması meselesi ile ilgilidir. Ebû Bekir el-Belhî'ye göre şayet Müslüman halk Kureyş dışından veya Arap olmayan bir şahıs üzerinde ittifak ederlerse bu kişinin halife olması caizdir.³⁸⁴ İslam coğrafyasının genişlemesi, Araplar dışında birçok etnik grup ve yapıların İslam'ı kabul etmesi, coğrafi, sosyal ve kültürel şartların değişmesi ve benzeri sebeplerin fakihleri böyle bir düşünceye sevkettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Horasan'ın Belh bölgesinde yaşayan fakihlerin zaman ve mekân şartlarını dikkate alarak bu tür meselelerde farklı karara varmış olmaları ihtimali vardır. Çünkü Belh bölgesinde yaşayanların çoğunun Arap asıllı olmaması da fukahayı böyle bir karar almaya zorlamış olması mümkündür.

48. Ebû Bekir el-İskaf (ö. 333/944)

Adı, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İskaf el-Belhî'dir. Belh Hanefî meyaşihinden olup kendi döneminde Belh'in ender âlimlerinden sayılmıştır. Rivayete göre Ebû Bekir el-İskaf, küçük yaşlarında Fakih Abdullah Falas³⁸⁵ adlı bir şahıstan ilim öğrenmiş ve feraiz konularından başlayarak fıkıhla meşgul olmuştur. Ebû Bekir el-İskaf, daha sonra Ebû Süleymân el-Cûzcânî ve Muhammed b. Seleme gibi büyük zatlardan fıkıh dersi almıştır. Böylece Belh'te birçok ünlü fakihin yetişmesine vesile olmuştur. Öğrencisi olan Ebû Bekir Sai'd el-A'meş ile Ebû Cafer el-Hinduvânî bunlardan bazılarıdır. Yukarıda bahsi geçen Ebû Bekir Sai'd, ondan rivayette bulunduğunu belirtmektedir. Ebû Bekir el-İskaf, hicri 333 yılında bir diğer rivayete göre 336 yılında Belh'te vefat etmiş ve Nevbahar adı verilen yere defnedilmiştir.³⁸⁶ Türbesi o dönemlerde her kesçe bilinen meşhur bir ziyaretgâh olmuştur.³⁸⁷

³⁸³ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 291-294

³⁸⁴ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, II, 708.

³⁸⁵ Bu şahsın kim olduğu hakkında bilgi yoktur. *Fezâil-i Belh* adlı eserde sadece ismine yer verilmiştir. Bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 296.

³⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 28, 239; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 160; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 296; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91.

³⁸⁷ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 273/278

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi olamayan Ebû Bekr el-İskafî'nin “*Şerhu'l-Camii'l-kebîr li'ş-Şeybânî fî furûi'l-Hanefî*” adlı eserin sahibi olduğu bilinmektedir.³⁸⁸ Bu eser günümüze ulaşmamıştır.

Ebû Bekr el-İskafî'nin maslahat konusunda bazı görüşleri kaynaklarda mevcuttur. Örneğin; Müslüman devlet başkanı kendi halkının yararını gözeterek kamusal bir işi yaptığında bu yaptığı iş için halktan herhangi bir ücret ve vergi talep edemez. Çünkü Ebû Bekir el-İskafî'ye göre yönetici konumunda bulunan şahıs yani devlet, kamunun maslahatı söz konusu olan işleri yapmakla yükümlüdür.³⁸⁹

Bir diğer husus da veliaht tayin etme meselesidir. Genel kabule göre veliaht yoluyla ile tayin etmek caiz görülmüştür. Tarihi boyunca da birçok devlet başkanı veliaht olarak başa gelmiştir. Belh fakihlerinden Ebû Bekir el-İskafî'ye göre ise, halifenin kendisinden sonra iş başına gelmesi için birisini veliaht olarak seçtikten sonra halifenin, veliahinden önce vefat etmesi durumunda halkın veliahta itaat etme zorunluluğu yoktur.³⁹⁰

49. Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)

Tam adı, Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'dir. Nerede ve hangi tarihte doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte nisbesinden hareketle bu günkü Özbekistan'ın Semerkant şehrinde doğmuş olması muhtemeldir. Bazı müelliflerin, Semerkandî nispetinden sonra el-Belhî nisbetini eklemesi onun Belh'te dünyaya gelmiş olabileceğini de göstermektedir.³⁹¹ Ebû'l-Leys'in isminde “Semerkandî” nisbesinin geçmesi onun Belh'te değil de Semerkant bölgesinde yetiştiği izlenimini verip yanıltmamalıdır.³⁹² Zira Ebû'l-Leys, Belh'te tahsil görmüş ve orada yetişmiştir. Belh bölgesinin fikhî birikimi, onun görüşleri etrafında şekillenmiştir. Özellikle “*Nevâzil*” adlı eserinde Belh meşayihlerinin görüşlerinin ağırlıkta olması onun Belh bölgesinde oranın kültüründe yetiştiğini göstermektedir. Belh Hanefî mezhebinin önde gelen fakihleri arasında yer alan Ebû'l-Leys, ilim tahsili için Semerkant, Belh ve Buhara dışındaa Bağdat'a

³⁸⁸ İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh*, s. 240; Kehhale, *Mucemü'l-Müellifin*, 1, 134; Leknevî, *a.g.e.*, s. 160; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 296; el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 91.

³⁸⁹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, II, 699.

³⁹⁰ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, II, 702.

³⁹¹ *Meşâyihu Belh* müellifi olan el-Müderriş, Ebû Leys'e Belh meşayihî içinde yer vermektedir. Bkz. el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 163.

³⁹² Zaten Semerkant'ta doğduğu da kesin değildir. Semerkant'ta çokça bulunmuş olması bu nisbeyle anılmasına sebep olmuş olabilir.

gitmiştir. Ebü'l-Leys es-Semrkandî'nin, ölüm tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Vefat tarihiyle ilgili 373/983,³⁹³ 375/985,³⁹⁴ 376/986 ve 393/1003³⁹⁵ tarihleri mevcuttur. Birçok kaynakta vefat tarihi olarak hicri 373 ile 393 arasında değişen farklı tarihler verilse de Ebü'l-Leys'in 11. Cemâziyelevvel hicri 373 (21 Ekim 983) tarihinde vefat ettiği kabul edilir. Diyanet Vakfı Ansiklopedisinde de hicri 373 tarihi esas alınmıştır.³⁹⁶

İlmî silsilesi ve hocalarına gelince, Ebü'l-Leys'in fıkıh dersi aldığı ustadı "Küçük Ebû Hanife" lakabı ile şöhret bulan Ebû Cafer el-Hinduvânî'dir.³⁹⁷ Ebü'l-Leys'in fıkıh ilmîndeki silsilesi, hocası Ebû Cafer el-Hinduvânî'den itibaren iki ayrı yolla Ebû Hanife'ye ulaşmaktadır.

Ebü'l-Leys'in ilim halkası, Ebu Hanife'ye iki tarikten ulaşmaktadır. Birincisi: Ebu Yusuf vasıtasıyla ulaşan tarikidir ki bunlar sırasıyla, Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö.362/973), Ebü'l-Kasım es-Saffâr (ö.336/947), Nusayr b. Yahya el-Belhî (ö.268/879), İbn Semâa (ö.233/847), Ebû Yusuf (ö.182/798) ve Ebû Hanife'dir.³⁹⁸ Buna Ebu Yusuf tariki denir.

İkincisi: İmam Muhammed Şeybânî vasıtasıyla ulaşan ilim halkasıdır: Bunlar da sırasıyla, Ebû Bekir el-A'meş (ö.340/951), Ebû Bekir el-İskâf, Muhammed b. Seleme (ö.278/891), Ebû Süleyman el-Cüzcânî (ö.200/815), İmam Muhammed (ö.189/805) ve Ebu Hanife'dir. Buna İmam Muhammed tariki denir.

Ebü'l-Leys'in Hinduvânî'nin dışında, Muhammed b. Fadl el-Buhârî'den hadis rivayetinde bulunduğu nakledilmektedir. Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin ifadesine göre, Ebü'l-Leys Bağdat'a gelerek Ebû Nasr Muhammed b. Sehl b. İbrahim en-Nisâburî'den de hadis nakletmiştir.³⁹⁹

³⁹³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 544; Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 563, 568; Brockalman, *GAL.*, I, 196; Bilmen, *Tabakat*, I, 391; Sezgin, *GAS*, I, 145; II, 278;

³⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XIV, 3. a.mlf., *Tarihu'l-İslam*, XXVI, 583; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 234,

³⁹⁵ İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 79; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Kehlâle, *Mucemu'l-müellifîn*, XIII, 91.

³⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. İshak Yazıcı, "Semerkandî Ebü'l-Leys" *DİA*, XXXVI, 473.

³⁹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 192; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 63; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 179.

³⁹⁸ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220;

³⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, XIII, 301; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XVI, 323;

Semerkindî'nin en meşhur talebeleri “*Tenbîhü'l-gâfilîn*” isimli eserini rivayet eden Ebû Bekir Muhammed b. Abdurrahman et-Tirmîzî,⁴⁰⁰ ile diğer eserlerini rivayet eden ve bununla meşhur olan Lokman b. Hakîm el-Fergânaî'dir.⁴⁰¹

İlmî gişiliği: Ebü'l-Leys'in ilk tahsilini babasından yaptığı söylenir. Fakih ve aynı zamanda müfessir olan Ebü'l-Leys'in, fıkıh alanındaki asıl hocası ise küçük Ebû Hanife diye bilinen Belh'li fakih el-Hinduvânî'dir.⁴⁰² Semerkant Kadısı Halîl b. Ahmed es-Sicî, Ebû Bekir Muhammed b. Saîd ve Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Buhârî de diğer hocaları arasında yer almaktadır. Lokmân b. Hakîm ve Abdurrahman et-Tirmizî ise yetiştirdiği en meşhur öğrencilerindendir. Ebü'l-Leys, fıkıhın yanı sıra tefsir, hadis ve kelam ilmi ile de uğraşmıştır. Bağdat'a gittiğinde hadis tahsili yapmış ve orada Muhammed b. Sehl en-Nîsâbü'rî'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ali b. Ahmed er-Rezzaz hadis naklinde bulunmuştur.⁴⁰³

Ebü'l-Leys, sadece ilmi nakleden ve onu öğreten bir kimse değildir. Farlı görüşler ve yeni kaideler koyarak, kendi asrında ve bütün asırlarda kullanılabilecek bazı yeni ıstılahlar geliştirmiştir.⁴⁰⁴ Bu zat, özellikle vaaz ve ilmihal türündeki eserleriyle İslâm dünyasında şöhret bulmuştur. Telif ettiği veya kendisine izâfe edilen eserler, Endülüs'ten Endonezya'ya kadar yayılmış ve asırlar boyunca İslâm dünyasının birçok bölgesinde Müslüman toplumların dinî hayatlarını ve İslam anlayışlarını etkilemiştir. Eserleri farklı dillere çevrilen Ebü'l-Leys, şöhretinin yayıldığı bölgelerde büyük bir şahsiyet olarak kabul edilmiş ve öldükten sonra kendisi için türbeler inşa edilmiştir.

Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Ebû Hanîfe ve talebeleri tarafından kaleme alınan kelâm metinlerinin aktarılmasında ve Hanefiliğin hâkim olduğu coğrafyalarda benimsenmesinde önemli role sahiptir. Onun akâide dair görüşleri genel olarak Mâtürîdî çizgisinde ilerlemektedir. Nüzûl sebepleri, kıraat farklılıkları ve nesih konuları üzerinde önemle durduğu tefsirinde İsrâiliyyât'a çokça yer veren Ebü'l-Leys, işârî tefsir alanında ilk eser veren âlimlerden birisidir. Fıkıh alanında ise Hanefî fakihleri arasında “meselede müctehit” kabul edilen bu değerli fakih, Hanefî

⁴⁰⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 487; Zehebî, *Siyeru a'lam*, XVI, 323;

⁴⁰¹ Kureşî, *Cevâhiru'l-mudiyye*, II, 718.

⁴⁰² Kutluboga, *Tacu't-Teracim*, s. 275.

⁴⁰³ Yazıcı, “Semerkandî Ebü'l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 437.

⁴⁰⁴ Kaya, *Hanefî mezhebinde literatürün doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitabü'n-Nevâzil'i*, (YL Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996, s. 77.

mezhebinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş ve ilk Hanefî muhtasarlarından birini kaleme alarak Hanefî fıkıh sistematüğini geliştirmiştir. Ayrıca hilâfa dair çalışmaları ile da Hanefî hilâf literatürünün temelini oluşturmuştur. Kısacası fıkıh sahasında özellikle Orta Asya’da Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerinin aktarılmasında kilit rol oynayan Ebü’l-Leys es-Semrkandî’ye “nâdirü’r-rivâye” hakkında en önemli tedvin çalışmalarını gerçekleştiren fakih diyebiliriz. Mezhep imamlarından sonraki fakihlerin görüşlerini bir araya getiren nevâzil literatürünün Hanefî mezhebi tarihindeki ilk örneği de yine Ebü’l-Leys’e aittir.⁴⁰⁵

Ebü’l-Leys es-Semerkandî, “zahirür-rivaye”, “nadirür-rivaye” ve “vakiât” görüşlerini, üç ayrı eserde toplayarak söz konusu bu üç türün her biri için ayrı ayrı eser yazmıştır. Örneğin, *Hizanetül-fıkıh* adlı eseri, zahirür-rivaye görüşlerin özeti; *Uyunül-mesail*’i, nâdirür-rivâye görüşlerin derlemesi şeklinde olup *en-Nevâzil*’i ise vakiât eserlerin ilki ve günümüze ulaşan ilk Hanefî fetvâ koleksiyonudur. *en-Nevâzil*’de kendisi de dâhil isimlerini açıkça belirttiği on fakihin görüşlerini derlemiştir. Bu on fakihin sekizi Belh’lidir.⁴⁰⁶ Dolayısıyla bu eserin III. ve IV. yüzyıl Belh ulemasının fetvâlarını derlediği söylenebilir. III. ve IV. yüzyılda yaşamış birçok Hanefî fakihin görüşleri onun Nevâzil adlı eseriyle sonraki nesillere aktarılmıştır. Şöhretinden olsak gerek ki Ebü’l-Leys’e telif etmediği bazı eserler de nispet edilmiştir.

50. Hoca Abdalbaki (ö. 373/983)

Adı, Abdalbaki b. Abdullah Palas Puş’tur. Belh’li fakihlerin büyüklerinden olan Hoca Abdalbaki’in hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi yoktur. Kaynaklarda Belh’te vefat ettiği ve kabrinin Belh şehri ile bu günkü Mezar-i Şerif şehri arasında bir bölgede olduğu kaydedilmiştir. Fakihlik yönü bulunan bu zatın Hoca isminden hareketle daha çok sufi olması muhtemeldir. Zira özellikle Belh mutasavvıfları, halk arasında “Hoca” lakabıyla anılmaktadır.⁴⁰⁷

51. Ahmed b. Sehl (ö. 340/952)

Adı, Ebû Hâmid el-Fakih el-Belhî’dir. Belh meşayihindendir. Ahmed b. Sehl, Muhammed b. Fazl el-Belhî ve Semerkant kadısı olan Ebû Abdullah Muhammed b. Eslem gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de torunu Abdullah ile

⁴⁰⁵ Detaylı bilgi için bkz. Kaya, *Ebü’l-Leys es- Semerkantî’nin Kitabü’n-Nevâzil*’i, s. 77.

⁴⁰⁶ Bkz. Ebü’l-Leys, *en-Nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 935, vr. 1; Bedir. *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul İsam yayınları 2014. s. 61-63.

⁴⁰⁷ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 67.

fakih olan Muhammed b. Şah es-Semerkandî rivayette bulunmuştur. Belh asıllı olmakla birlikte daha çok Semerkand'da ikamet eden Ahmed b. Sehl'in nerde vefat ettiği bilinmemekle birlikte hicri 340 yılında Ramazan ayında vefat ettiği söylenir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur.⁴⁰⁸

52. Ali b. Ahmed el-Farisî (ö. 355/966)

Sadece Meşâyihu Belh adlı eserde sadece ismine yer verilen ve Belh Hanefî meşayihî ve fakihlerinden olduğu belirtilen el-Farisî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur.⁴⁰⁹

53. Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973)

Tam adı, Ebû Cafer Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ömer olan el-Hinduvânî el-Belhî'dir. Belh'te doğduğu için Belhî; Belh'teki "Bâb-ı Hinduvân" ⁴¹⁰ adlı bir mahalleden olduğu için de Hinduvânî nıbesiyle anılmaktadır. Belh Hanefî meşayihinden olup Ebû Bekir el-A'meş ve Ebû Bekir el-İşkâf gibi ünlü âlimlerden fıkıh dersi almıştır.⁴¹¹ Hinduvânî'nin fıkıh ilmindeki silsilesi, bu iki hocasından başlayarak Muhammed b. Seleme, Ebû Süleyman el-Cûzcânî ve İmam Muhammed vasıtası ile Ebû Hanîfe'ye ulaşmaktadır. Hinduvânî'nin diğer hocaları arasında Muhammed b. Akıl el-Belhî ve Ali b. Ahmed el-Fârisî gibi âlimler de bulunmaktadır.⁴¹²

Ebû'l-Kasım es-Saffâr'dan ders alıp onun "Kitâbü'l-muhtelif"ini" rivayet eden Hinduvânî, birçok talebe yetiştirmiştir. Semerkandî ve Ebû İshak İbrâhim b. Müslim el-Buhârî gibi büyük âlimlerin de aralarında bulunduğu 40 öğrencisinin ichtihad edebilecek dereceye ulaştığı ve çoğunun kadılık yaptığı bilinmektedir.⁴¹³ Belh'ten ne zaman ayrıldığı bilinmeyen Hinduvânî 62 yaşında cuma günü Zilhicce ayında hicri 362 tarihinde Buhara'da vefat etmiştir. Cenazesi Belh'e götürülerek Dervaze-i

⁴⁰⁸ Temimî, *et-Tabakâtu's-seniyye*, I, 359; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91; Kureşî, *Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 69.

⁴⁰⁹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91.

⁴¹⁰ Hindistan'dan getirilen köle ve cariyelerin konakladığı bir yer olan "Babü Hinduvân" Belh'te bir mahallenin adıdır. Hinduvân kalesi de Emevî komutanlarından Nasr b. Seyyâr el-Kinânî'nin, Belh'te askerî amaçla yaptırdığı geniş bir kaledir. Bu kaleye on binden fazla asker yerleşebilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299.)

⁴¹¹ Zehebî, *Siyer*, XII, 209; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 68; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 71,91; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299-301; Mehmet Erdoğan "Hinduvânî", *DİA*, XVIII, 118;

⁴¹² el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91; Erdoğan "Hinduvânî", *DİA*, XVIII, 118; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299-301

⁴¹³ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 301; Erdoğan "Hinduvânî" *DİA*, XVIII, 118.

Hinduvân'da defnedilmiş türbe yapılmıştır. Türbesi o dönemlerde özellikle Belh halkı tatarından bir ziyaretgâh olarak kullanılmış ve çok rağbet görmüştür.⁴¹⁴

İlmi kişiliğine gelince, Hinduvânî'nin çok zeki, ince anlayış ve kavrayış sahibi olup çözümü zor olan meseleleri halletmesinden dolayı kendisine “Küçük Ebû Hanife” lakabı verilmiştir. Belh âlimleri içinde hafızası en kuvvetli ve en zeki olan fakihlerdendir.⁴¹⁵ Nitekim Hinduvânî'nin kendisi, Ebû Hanife'nin bütün görüşleri ve Ebû Yûsuf'un el-Emâlî'si ile İmam Muhammed Şeybânî'in Nevâdir ve Ziyâdât'ı tamamen yanıp unutulsa bile bunların hepsini bir harf bile hata yapmadan hâfızasından yazacak kadar Hanefî fıkhrına vâkıf olduğunu söylemiştir.⁴¹⁶ Hinduvânî'nin mezhep konusunda taassuba düşmediği, bazen Ebû Hanife'nin görüşlerini tenkit edip mezhep içindeki farklı kanaatleri benimsediği, yeri geldiğinde diğer mezheplerin görüşlerine de yöneldiği ve bazen de müstakil içtihatlarında bulunduğu görülmektedir. Örneğin; Ebû Hanife'ye ve Hanefî mezhebinde benimsenen genel görüşe, cünûp bir kimsenin fatihayı dua niyetiyle okumasında bir sakınca olmadığı yönündedir. Fakat Hinduvânî'nin, onlardan farklı görüş beyan ederek “Ebû Hanîfe'den bu konuda böyle bir hüküm gelmiş olsa bile ben buna fetvâ vermem” dediği bilinmektedir.⁴¹⁷ Hinduvânî'nin bazı görüşleri, günümüze ulaşan *el-Mebsût*, *el-Hidâye* ve *Reddû'l-muhtâr* gibi temel Hanefî fıkıh kitaplarında yer edinmiştir.⁴¹⁸

Belh müfessirleri içinde yer alan yani fakih olmakla birlikte aynı zamanda tefsir ve hadis ilimlerine de vâkıf olan Hinduvânî, hadis rivayetinde de bulunmuştur.⁴¹⁹ Öğrencisi Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Nevâzil adlı eserinde çeşitli ayet ve hadislerin tefsirleriyle ilgili onun görüşlerine yer vermektedir. Bazı kaynaklarda sadece isminden bahsedilen “*el-Fevâ'idü'l-fıkhiyye*” ile “*Keşfü'l-gavâmir fî furûi'l-fıkıh ve Şerhu edebi'l-kâdî*” adlı bazı eserler Hinduvânî'ye ait olarak gösterilmiştir. Fakat bu eserler günümüze ulaşmamıştır.⁴²⁰

⁴¹⁴ Zehebî, *Siyer*, XII, 209; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 68; İbn Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 264; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299.

⁴¹⁵ Hanif-i Belhî, Muhammed Hanif, *Mefâhir-i Belh*, (yy), 1372, s. 70.

⁴¹⁶ Erdoğan “Hinduvânî”, *DİA*, XVIII, 118; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299.

⁴¹⁷ Burhanpurlu Şeyh Nizam, vdğ., *Fetâvâ'l-alemgiriyye (el-Fetâvâ'l-Hindiyye)*, Bulak: Matbaatü'l-kübra'l-emiriyye, 1310. V, 317.

⁴¹⁸ Erdoğan “Hinduvânî”, *DİA*, XVIII, 118.

⁴¹⁹ Rivayetleri için bkz. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299-310

⁴²⁰ Erdoğan “Hinduvânî”, *DİA*, XVIII, 118.

54. Ubeydullah b. Ebû Bakir (ö.370/980)

Adı Ubeydullah b. Ebû Bakir b. Ebû Sa'îd Ebûl-Kasım olan bu fakihin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi edinemedik. el-Hinduvânî'nin takdir edip övdüğü Belh âlimleri arasında yer alan Ubeydullah b. Ebû Bekir'in, hicri 370 yılında Belh'te vefat ettiği bilinmektedir.⁴²¹

55. Yunus b. Tâhir en-Nusayrî (ö. 411/1020)

Adı, Yunus b. Tahir b. Muhammed. b. Yunus en-Nusayrî'dir. Künyesi Ebû'l-Kâsım'dır. "Hayuk" ve sonardan Urgenç (Urta Genç)⁴²² olarak bilinen bölgeye mensup olduğu söylenir. Ancak Ebû'l-Kâsım'ın Belh asıllı ve Belh sakinlerinden olduğu yönündeki rivayet daha kuvvetlidir.⁴²³ Hayatı hakkında fazla bilgi kaydedilmemiş olan Ebû'l-Kâsım, takva sahibi ve sultan karşısında bile olsa yolundan şaşmayan adil bir zat olarak bilinmektedir. Nitekim Ebû'l-Kâsım, bir gün Sultan Mahmud Gaznevî, bir meselede fetvâ isteyince diğer insanlar gibi sırasını beklemesi gerektiğini söylemiştir.⁴²⁴ Ebû'l-Kâsım, Belh'te ilk Şeyhu'l-İslam unvanını alan Hanefî fıkıh âlimidir. Birçok esere sahip olduğu söylenir. Günümüze ulaşmayan "*Kitabü'l-behce*" adlı eser Ebû'l-Kâsım'ın telif ettiği eserlerdendir.⁴²⁵ Pek çok rivayeti bulunan Ebû'l-Kâsım hicri 411 tarihinde Belh'te vefat etmiştir. Cenazesi, Belh'te "Nuh Günbed"⁴²⁶ (Dokuz ev) ismi verilen yapıtın karşısında "Penç Reş" adındaki bir mezarlığa defnedilmiştir. Günümüze ulaşamayan türbesi, ö dönemlerde halk tarafından bir ziyaretgâh olarak kullanılmıştır. Çünkü halk arasında Ebû'l-Kâsım'ın türbesine gidip yapılan duaların kabul olduğu ve istek ve ihtiyaçların yerine geldiği inancı var idi.⁴²⁷

56. Muhammed b. Fadl (ö. 413/1022)

Adı, Muhammed b. Fadl b. Ahmed b. Muhammed b. Cafer b. Salih'tır. Künyesi Ebû Bekir b. Emirek er-Ruas el-Belhî'dir. Muhammed b. Fadl, kendisine eser

⁴²¹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 92.

⁴²² Urta Genç, şuan Belh'in bir köyüdür. Bkz. Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 78. (Haşiye kısmında).

⁴²³ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 319,321.

⁴²⁴ Bkz. Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 321.

⁴²⁵ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 92.

⁴²⁶ Belh'in 3 km güneyinde yer alan "Nuh Günbed" veya "Haci Piyâde" adı verilen bu yapıt, eski zamanlardan kalma muazzam bir yapıttır. Önceleri "Mabed-i Nevbahar" veya "Âteşkede-i Nevbahar" isimleriyle anılan bu yer Budizm ve Zerdüşterin mabedi halindeydi. Daha sonra Belh'te İslam'ın yayılmasıyla birlikte mescide dönüştürülmüş ve Sâmânî ve Gazneliler zamanından kalma bir eserdir. Şuan çok az bir kısmı yani sadece sütun/ayakları kalabilmiştir. Bkz. *Fezâil-i Belh*, s. 320.

⁴²⁷ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 319.

atfedilerek “Sahibü’t-tefsirü’l-kebir” diye de bilinmektedir. İlmî kişiliğinde tefsirciliği öne çıkmaktadır. Dönemin özellikle tefsir konusunda önde gelen âlimlerinden olan Muhammed b. Fadl’ın, tefsir alanında “*Kitabü’l-kebirü’l-mebсут*”⁴²⁸ adlı bir eseri vardır. Daha çok “*Camiu’l-ulûm*” diye bilinen bu eser günümüze ulaşmamıştır. Hadis alanında kaleme aldığı “*Kitab-u kerâmetü’l-mü’minin*”, ile Mezhepler konusunda Sultan Mahmud Gaznevî’ye yazdığı “*Kitabü’d-diyâne*” ve *Kitabü’l-itikâd-i ehl-i Sünne ve Cemâat*’ adlı diğer eserlere de sahiptir. Eserinin hiç birisi günümüze ulaşmamıştır. Muhammed b. Fadl, “ilmin akıldan daha faziletli olduğunu ve şayet birisi aklın ilimden daha faziletli olduğunu iddia ederse onun ancak mutezile olabileceğini” ifade etmiştir.⁴²⁹ Fıkıh ve tefsir alanında söz sahibi olan Muhammed b. Fadl, hadis alanında bazı rivayetler yapmıştır. Bir müddet Belh kadılığı yapan Muhammed b. Fadl, Belh’te vefat etmiş ve cenazesi de Belh’teki Dervâze-i-Bahtî denen yere defnedilmiştir.⁴³⁰

57. Ebû Şuca’ el-Bistâmî, (doğum tarihi, hicri 475)

Adı, Ömer b. Muhammed b. Abdullah Ebû Şuca’ el-Bistâmî el-Balhî’dir. Dedeleri İran bölgesindeki Bistâm şehrinden olduğu için el-Bistâmî nisbesiyle anılmaktadır. Belh’te doğup yetişen el-Bistâmî, fakih ve aynı zamanda edip, katip, şair, hafız ve muhaddistir. Belh’te vefat eden el-Bistâmînin vefat tarihi değil de doğum tarihi hicri 475 olarak verilmiştir.⁴³¹ Vefat tarihi yerine yanlışlıkla doğum tarihi yazılmış olabileceğinden hareketle bu âlimi burada vermek istedik. Ebu Şuca’nın vefat tarihi ile ilgili araştırma yaparken Ebu Şuca ile aynı adı taşıyan bir şahısın, başka bir kaynakta Şafiî fakihi olarak kaydedildiğine rastladık. Bu âlimin de vefat tarihi bilinmemekle beraber Bistâm bölgesinde hicri 485 yılında doğduğu kaydedilmiştir. Daha sonra Belh’e yerleştiği için Belhî nisbesiyle anılmıştır.⁴³² Muhtemelen bu iki âlim aynı kişiler de olabilir.

⁴²⁸ Bu kitabın özelliği ile ilgili bkz. *Fezâil-i Belh*, s. 324)

⁴²⁹ İbnü’l-Cevzî, Cemalüddin Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, (ö. 597/1200) *el-Müntezam fî tarihi’l-ümemi ve’l-mülûk*, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata), 1. bs. Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1992, XI, 116; Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Mudîyye*, II, 111; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 324; İman, *el-Hayâtü’l-ilmîyye fî Belh*, s. 241.

⁴³⁰ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 323.

⁴³¹ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh Belh*, I, 96.

⁴³² Çelebi, *Keşfuz zunun* 48; Ömer Rızâ Kehhâle, (ö. 1905-1987), *Mu’cemü’l-müellifin*, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1993./1414, VII, 313; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffaz*, IV, 1318; Detaylı bilgi için bkz. ehlisunnetbuyukleri.com

58. Halil eş-Şecerî (ö. 481/1028)

Adı, Halil b. Ahmed b. İsmail eş-Şecerî'dir. el-Kâdî diye de bilinir. Belh'in Şeyhülislamıdır. Belh'in 58. Şeyhülislamı olan eş-Şeceri, ilim tahsili için farklı beldelere seyahatler yapmıştır. Fakihliği yanında hadis rivayetinde de bulunmuştur. Kendisinden de Ebû Abdullah el-Farisî gibi âlimeler hadis rivayet etmiştir.⁴³³ Belh'te onun adına "Medrese-i Haliliyye" adında bir medrese yapılmıştır. Ancak söz konusu medresenin sadece kaynaklarda ismi geçmekte olup mimarisi ve özellikleri hakkında bilgi yoktur. Birçok medrese gibi bu medrese de muhtemelen Moğollar'ın Belh'e yapmış oldukları saldırıda yıkılmış olabilir.⁴³⁴

59. el-Bedahşî el-Belhî (ö. 505/1111)

Adı, Ali b. el-Hasan b. Muhammed es-Sikelkendî el-Bedahşî el-Belhî'dir. Daha çok Belhî olarak bilinir. Burhan el-Belhî'den fıkıh ders almıştır. İlim tahsili için Arap coğrafyalarına giden el-Bedahşî, Dımaşk'a yerleşmiştir. Dımaşk'ta bulunduğu sürede hadis ilmi ile de uğraşan el-Bedahşî'den es-Semânî gibi âlimler hadis rivayetinde bulunmuştur. İslamî ilmlerin yayılması konusunda gayret gösteren el-Bedahşî, zahit bir kişiliğe sahip olup iyi bir fakihdir. Ömrünün son zamanlarını Dımaşk'ta geçiren el-Bedahşî hicri 505 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Başka bir rivayete göre ise 547 yılında Halep'te vefat etmiştir.⁴³⁵

60. Kâdî Hüseyin (ö. 506/1112)

Adı, Hüseyin b. Mahmud'dur. Belh Hanefî meşayihî ve müçtehit fakihlerindendir. Nerede doğduğu kesin olarak bilinmeyen Kâdî Hüseyin, Talakan (İran) asıllı olup Belh'te yetişmiştir. Kısa bir müddet Belh kadılığı da yaptığı için kendisine Kâdî lakabı verilmiştir. Kâdî Hüseyin, döneminde insanların kendisini örnek aldığı, dinine sıkı bağlı ve âdaletli bir kâdî olmuştur. Kâdî Hasan ve Kâdî Ömer adında, kendisi gibi âlim ve fakih olan iki kardeşinin olduğu söylenir. Kâdî Hüseyin, abisi Hasan ile aynı yılda Belh'te vefat etmiştir.⁴³⁶ Belh kadılığı görevini yapmasına rağmen bu fakihin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur.

⁴³³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 234; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 93.

⁴³⁴ Dr. Kurban Ali İsmaili, *Fanızdah medrese-i naşinahta der Horasan*, Kabil: Tarih ve temeddüni-i slam, s. 69-70.

⁴³⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 360; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 74,93.

⁴³⁶ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 72-73.

61. Ömer el-Belhî (ö. 511/1117)

Adı, Muhammed b. Ömer b. Ali el-Menarü'l-Aziz el-Belhîdir. Şakiki Belhî'nin ailesine mensup olup onun torunlarından. Âlim ve eğitimli bir aileden gelen Muhammed b. Ömer, müfessir, muhaddis ve aynı zamanda iyi bir vaizdir. Belh kadılığını da yapan Muhammed b. Ömer'ın vaaz meclislerine ve ilim sohbetlerine Belh'in önde gelen âlimleri ve Belh emirleri de katılmışlardır. Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Muhammed b. Ömer'ın hicri 511 yılında Belh'te vefat ettiği söylenir.⁴³⁷

62. Ebi'l-Kesîr el-Belhî (ö. 511/1117)

Adı, Muhammed b. Ebi Muhammed b. Ebi'l-Kasîr el-Balhîdir. Belh meşayihinden olup fakihliği ile tanınan ve aynı zamanda kâdîlkudât olan bir zattır. Fıkıh ilminde olduğu gibi hadis, ilmü'n-nazar ve fetvâ konusunda da meşhurdur. Fetvâlarına itimat edilen Ebi'l-Kasîr'in, hayatı hakkında yeterince bilgi olmadığı gibi nerede vefat ettiği de kaydedilmemiştir.⁴³⁸

63. Halef b. Ahmed (ö. 515/1121)

Halef b. Ahmed'in asıl adının Aziz Belhî olduğu da söylenir. Künyesi Ebü'l-Kasım'dır. Belh Hanefî meşayih ve fakihi olan Ebül-Kasım, ilim tahsili için Belh dışında Irak ve Bağdat'a bulunmuştur. Ebü'l-Kasım Hanefî mezhebine sıkı bağlı olup Ebû Hanife'ye aşırı saygısından ötürü bazı zamanlarda onun kabrinin başında ders verdiği söylenir. Horasan ve aynı zamanda Irak'ın rey ehlinde ve müçtehitlerinden olan Ebül-Kasım, hicir 515 yılında vefat etmiştir. Nerede vefat ettiği ve fıkha dair eser verip vermediği ise bilinmemektedir.⁴³⁹

64. Ebû Cafer ez-Zalî (ö. 517/1123)

Adı, Muhammed b. Muhammed b. Hasan Ebû Cafer ez-Zalî'dir. Belh'in Şeyhülislamlarından olup fakih bir zattır. Kendi döneminde fıkıhta yani fetvâ ve nevâzil konularında hiç kimsenin onun kadar olmadığı söylenir. Döneminin en iyi fakihi olan Ebû Cafer ez-Zalî aynı zamanda hadis rivayetinde de bulunmuştur. Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Ebû Cafer'in, hicri 511 yılında Belh'te vefat ettiği söylenir.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 73.

⁴³⁸ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 73,94.

⁴³⁹ Habib, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁴⁰ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 73,94.

Buraya kadar biyografisini verdiğimiz Afganistan Hanefî fakihleri vefat tarihi kesin olarak bilinen fakihlerdir. Ama vefat tarihleri kesin olarak bilinmeyen Afganistanlı Hanefî fakihler de vardır. Bu fakihlerin vefat tarihleri kesin olarak bilinmese de ders aldığı hocaları ve bazı öğrencilerinin vefat tarihleri bilinmektedir. Yani bu fakihlerin en azından hangi asırda ve nerede yaşadıkları bilinmektedir. Dolayısıyla hocaları ve talebeleri ile aynı dönemde yaşamış olmaları sebebiyle bu fakihleri buraya almayı ve kendileri hakkında bilgi vermeyi uygun gördük.

65. Muhammed b. Yûsuf (ö.y.)

Adı, Muhammed b. Yûsuf b. Meymûn b. Kudâme Ebû Ali el-Bahilî el-Fakîh el-Belhî'dir. Yukarıda söz edilen İsmâ ve İbrahim'in kardeşidir. Kaynaklarda sadece ismi geçen bu fakihin vefat tarihi dahil hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur.⁴⁴¹ Kardeşlerinin vefat tarihleri bilindiği ve Muhammed b. Yûsuf'un da onlarla hemen hemen aynı yaşta olduğu için biyografisini buraya almayı uygun gördük.

66. Kazzar el-Belhî (ö.y.)

Muhammed b. Ahmed b. Ali Ebû Bekir el-Kazzar, Belh âlimlerinden olup vefat tarihi bilinmemektedir. Ancak aktarılan bilgilere göre Ebû'l-Fetih Velvalici'nin akranlarından olduğu ve ona fıkıh dersi verdiği söylenmektedir.⁴⁴² Velvalici hicri 540 yılında vefat ettiğine göre ona ders veren Ebû Bekir el-Kazzar'ın da bu yıllardan önce vefat etmiş olması muhtemeldir.

67. Abdul Hadî (ö.y.)

Adı, Abdul Hadî b. Ebû Nasr es-Sanî'dir. Belh'in Şeyhülislamı'ndan olup Belh'in büyük müderrislerindendir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği ile ilgili fazla bilgi olmayan Abdul Hadî'nin vefat tarihi bilinmese de hicri 450 yılında hayatta olduğu belirtilmiştir.⁴⁴³ Bu yüzden

68. Yesâr b. Kirdân el-Belhî (ö.y.)

Künyesi Ebû Bekir olan Yesâr b. Kirdân el-Belhî, Belh meşayihinden olup takvasıyla bilinen Belh fakihlerindendir. Eserlerde sadece Belh'li bir fakih olduğu belirtilen Yesar'ın, hayatı ve ilmî kişiliği hakkında hiç bir bilgi olmadığı gibi ölüm

⁴⁴¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, II, 148.

⁴⁴² el-Müderris, *Meşâyihu Belh*, I, 92

⁴⁴³ el-Müderris, *a.g.e.*, I, 92

tarihi de bilinmemektedir. Hayatı, ilmî kişiliği ve ölüm-doğum tarihleri belli olmayan Yesâr b. Kirdân gibi birçok Belh’li fakihin eserlerde sadece ismi zikredilmekle yetinilmiştir.⁴⁴⁴

69. Şihabuddin b. Süleyman (ö.y.)

Şihabuddin b. Süleyman el-Belhî, Belh’in büyük Hanefî fıkıh âlimlerindendir. Vefat tarihi bilinmediği gibi hayatı ve ilmi kişiliği hakkında da pek bilgi yoktur. Halk arasında sahib-i keramât olarak bilinen Şihabuddin b. Süleyman, kıyamet alâmetlerini sayarken kıyamet yaklaştığında kalam, mantık ve cedel gibi dünyevî ilimlerinin çok olacağını buna karşılık fıkıh ve hadis uhrevî ilimlerin ise azalacağını ifade etmiştir. Fıkıh ilmini okuyanların da dünya için yani sadece para için okuyacak olmalarını belirtmiştir. Şihabuddin b. Süleyman kabrinin Belh’te olduğu söylendiğine göre orda vefat etmiş olmalıdır.⁴⁴⁵

B. Herat Şehri ve Burada Yetişen Fakihler

Herat, Horasan’ın dört büyük şehrinden biridir. Afganistan’ın batısında Herirud Irmağı’nın kıyısında İran sınırında yer almaktadır. Adı eski kitaplarda “Heravia” veya “Arya-Aria” şeklinde geçmektedir.⁴⁴⁶ Horasan’ın Nişabur, Merv ve Belh gibi en önemli şehirlerinden biri olan eski Herat şehrinin kimler tarafından kurulduğu ise kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda kuruluşuyla ilgi farklı rivayetler mevcut olup Herat’ın tarihi geçmişi milattan önce 800 yıllarına dayanmaktadır. MÖ. 330 yılında bu coğrafyaya gelen Büyük İskender’in bu bölgede “Aria” adıyla bilinen bir şehir inşa ettiği söylenmektedir. İskender’den sonra Sâsânîler’in ve İslam fethine yakın bir zamanda da Efdalitlerin (Akhunlar) hâkimiyeti altında kalan Herat’ta bundan sonra Türk akımları devam etmiştir.⁴⁴⁷ Herat şehri Afganistan’ın İran sınırında yer alıp ticaret yolu üzerinde bulunduğundan coğrafi ve önemli stratejik konumundan dolayı sürekli el değiştiren ticari ve askeri bir merkez idi.

⁴⁴⁴ Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 57.

⁴⁴⁵ Şihabuddin b. Süleyman, için bk. Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 68-70.

⁴⁴⁶ Gubar, *Coğrafyayı tarih-i Afganistan*, s. 64; Gubar, *Afganistan dar Mesir-i Tarih*, I, 64,252;

⁴⁴⁷ Uslu, “Herat”, *DİA* XVII, 215; Gubar, *Afganistan dar Mesir-i Tarih*, I, 150; Basir Ahmed Devlet Âbâdî, *Şinas Name-i Afganistan*, Kum: Veli Tuğrafi Şehid, 1. Bs. 1371, s. 136; (bk, İbn Battûta, *Seyahatname*, III, 44.)

Herat şehri ilk defa Hz. Osman zamanında hicri 31 tarihinde fethedilmiştir. Yani bu şehir, Basra Valisi Abdullah İbn Amir'in gönderdiği ordunun Horasan'ı fethettikten sonra Herat hâkimiyle para karşılığında anlaşması sonucunda Müslümanların eline geçmiştir.⁴⁴⁸ Böylece sulh yoluyla ele geçirilen Herat şehri bundan sonra Araplar arasında yani Emeviler döneminde meydana gelen iç savaşlara ve Abbâsîler'in kurulmasıyla ortaya çıkan karışıklıklar esnasında Arap kabileleri arasındaki çatışmalara sahne olmuştur. Dolayısıyla şehirde huzursuzluk artmış ve sürekli vali değişikliği yaşanmıştır. Bu belirsiz ve karışıklık durum Herat halkının azgınlık çıkarıp isyan etmesine sebebiyet vermiştir. Bunun sonucunda Peygamberlik iddiasında bulunan Üstadsis adındaki bir şahsın Heratlılarla birlikte isyana başladığı rivayet edilmektedir.⁴⁴⁹ Herat, İran sınırında yer alıp ticaret yolu üzerinde olduğundan bazen el değiştiren önemli bir merkezdir. Herat şehri, Hindistan ve Çin'e giden yol üzerinde yer alıp bir ticaret merkezidir.

Abbaâsîler döneminde Horasan valisi Gassân b. Abbâd tarafından Sâmanî emiri İlyâs b. Esed'in, idaresine verilen Herat şehri, Tahirî ve Saffarîler'den sonra 909'de Sâmanîler'in elinde kalmıştır. Sâmanîler'in, Gazneli Sebük Teğin'i Horasan'a vali olarak göndermesiyle de bölgede Müslüman pers hâkimiyeti sona ermiş ve şehirde Müslüman Türkler'in (Gazneliler) hâkimiyeti başlamıştır.⁴⁵⁰

Sürekli savaşlara sahne olan şehir, Gazneli hükümdarı Sultan Mesud'dan sonra 1040'ta Selçukluların hâkimiyetine⁴⁵¹ 1157 yılında Sultan Sancer'in ölümünden sonra da Oğuzlar'ın hâkimiyetine girmiştir. Bunlar şehirde kendi liderleri adına hutbe okutmaya başlamıştır. 1175'te Gurlular'ın, 1208'de Hârizmşahlar'ın eline geçen Herat şehri 1220 tarihinde Moğollar'ın saldırısına uğramıştır. Bu saldırıda bölge halkının bir çoğu kılıçtan geçirilmiş ve sağ kalanlar da Doğu Türkistan'a ve Çin'e sürgün edilerek şehir harabeye çevrilmiştir. Daha sonra Moğollar'ın tayin ettiği Kert Hanedan'ının⁴⁵² (1255-1381) elinde kalmıştır. Bu dönemde Merv ve Belh'in Moğollar tarafından tahrip edilmesi sonucu ticaret yollarının Herat'a yönelmesiyle birlikte şehrin değeri artmış

⁴⁴⁸ Belazuri, *Fütühül-Büldan*, s. 465.

⁴⁴⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, s. 118

⁴⁵⁰ Gubar, *Afganistan dar mesir-i Tarih*, I, 64,252.

⁴⁵¹ Saray, "Afganistan", *DİA*, I, 404.

⁴⁵² Herat'a oluştan mahalli bir devlettir. Hanedan adını Tacik kökenli ve İran menşeli Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir Kert'ten almaktadır. 1255-1381 yılları arasında Herat'ta hüküm süren bir hanedandır. (Dairet'ül-Maarif, *Danış name-i büzüük İslâmî*, II, 457; İqtıdar Husain Sıddiqi, "Kert", *DİA*, XXV, 297.)

ve ticari ve kültürel açıdan biraz canlanmıştır. Kert emirlerinden Fahreddin ve Gıyâseddin'in şehirde birçok cami ve medrese yaptırdığı söylenmektedir.⁴⁵³ 1381'de Timurun; 1507'de Özbeklerin; 1516'da ise Safevî hükümdarı Şah İsmail'in ve ondan sonra da Babürlüler'in eline geçen Herat, en son 1747 tarihinde Afgan asıllı Ahmed Şah Dürrânî tarafından Afganistan topraklarına katılmıştır.⁴⁵⁴ İranlılar'ın üzerinde hak iddia ettikleri Herat'ın 1863'te Paris Barış Konferansı'nda kabul edilen bir kararla Afganistan'a ait olduğu belirlenmiştir.

Horasan coğrafyasında İslam'ın kabul edilmesinden sonra ilim merkezi haline gelen kentlerden biri de Herat şehridir. Herat'ta İslam fethinden sonra birçok cami ve medresenin inşa edildiğinden söz edilmektedir. Farklı zamanlarda değişik hükümdarlar tarafından inşası tamamlanan ve halen ayakta kalabilen günümüze ulaşan "Herat Cuma Camii", en eski ve en meşhur yapıtlardan biridir.⁴⁵⁵ Bunların yanında günümüze ulaşmamakla birlikte "Gevher Şad Begim Medresesi" ile "Hüseyin Baykara Medreseleri" de Herat'taki en eski binalardandır. Önceki dönemlerde ilim merkezi olma açısından özellikle de İslamî ilimlerle ilgili fıkıh ilmi ve buna bağlı olarak yetiştirdiği fukaha açısından Belh gibi şehirlerin seviyesine ulaşamamış olan Herat, en parlak dönemini Timurlular zamanında yaşamıştır.⁴⁵⁶ Ancak Herat'ta daha önceki dönemlerde de "Medrese-i Fahreddin Muhammed b. Ömer Razî" ile "Medrese-i Nizamiyye-i Herat" gibi bazı medreselerin inşa edildiği bilinmektedir.⁴⁵⁷ Daha önce de belirttiğimiz gibi Afganistan coğrafyasında hüküm süren bütün devletlerin, Hanefî mezhebini esas alıp resmî mezhep uygulamasına ve halkının da sıkı bir Hanefî mezhebi mensubu olmasına bağlı olarak Herat'taki medreselerde birçok Hanefî fıkıh âlimi yetişmiştir. Bu âlimler Herat'a nispet edilerek "Harevî" nisbesiyle anılmaktadır. Herat bölgesinde öneli hizmetlerde bulunan Mâlik b. Süleyman el-Hanefî (ö. 160/777), Şehrin ilk Herat asıllı kadısıdır.⁴⁵⁸ Bu zat Herat ve civarında önemli dinî hizmetlerde bulunmuştur.

⁴⁵³ Maarif, *Danış name*, II, 457; İqtıdar Husain Sıddiqi, "Kert", *DİA*, XXV, 297.)

⁴⁵⁴ Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, 215; Herevî Muinüddin (ö. 915/15099), *Ravzatü'l-cennat fi evsafı medineti Herat*, (trc, Sıddıka Kültürbaşı, İstanbul, 1946. s. 234.

⁴⁵⁵ Kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen ve ilk yapımı XI. Yüzyıllarda olan Herat Cami, Harezimşah veziri Şemseddin Mesud ve Gurlu hükümdarı Sultan Gıyaseddin olmak üzere çeşitli emirler tarafından yeniden yapılmıştır. bkz. Selçuk Mulayın "Herat Cuma Camii", *DİA*, XVII, 218.

⁴⁵⁶ Bkz. Abdul Hâkim Tabibî, *Tarih-i Herat der asr-ı Timûriyân*, 1. bs., Tahrân: İntişarât-ı hirmend, 1368.

⁴⁵⁷ İsmaili, *Fanızdah medrese-i naşinahta der Horasan*, s. 69.

⁴⁵⁸ Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, 215;

Afganistan'ın büyük ve her zaman önemli şehirlerinden biri olan Herat bölgesi bir ilim havzası haline gelmiştir. Şehir halkının Hanefî mezhebine mensup olması sebebiyle bölgede o günden bu güne birçok Hanefî fakihi yetişmiştir. Belh şehrinin aksine Herat şehrinde Hanefî âlimler dışında bazı Şafîî âlimler de yetişmiştir. Bu başlık altında hakkında bilgi edinebildiğimiz hicri 520 senesi öncesinde Herat'ta yetişmiş ve Herat'a mensup Hanefî fakihlerin biyografisini ve varsa eserlerini ele alacağız. Herat'ta yetişen fakihler de bölgeye nispet edilere herevî nisbesiyle diye anılmaktadır.

1. İbrahim b. Tehmân el-Herevî (ö.163/779)

Adı, İbrahim b. Tehmân olup Başânî el-Herevî Mekkî, denir. İbrahim b. Tehmân Herat'ın Başân köyünde doğmuştur. Doğduğu köye nispetle kendisine Herevî, Başânî denmiştir. Ömrünün sonuna dek Mekke'de kaldığı için Mekkî nisbesiyle de anılmaktadır. Herat'lı Hanefî fakihlerinden olan ve Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan el-Herevî, Cehmiyye mezhebine karşı ciddi bir mücadele vermiştir. Fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinde dönemin önde gelen âlimlerden birisi olan el-Herevî, Abdullah b. Mübarek ve Kenane b. Cebele el-Herevî gibi âlimlere ders hocalığı yapmıştır. Hirci 163 yılında vefat eden el-Herevî, ilk eğitimini Herat'ta gördükten sonra Mekke'ye gitmiş ve vefatına kadar orada kalmıştır.⁴⁵⁹

2. Ebû Cafer Fırat (ö. 236/851)

Adı, Ebû Cafer Fırat b. Ebû Cafer el-Fakîh el-Kunduzî el-Herevî'dir. Herat bölgesine mensup olması sebebiyle el-Herevî nisbesiyle anılan Ebû Cafer Fırat'a el-Kunduzî de denir. Afganistan'da bir ilin adı kunduz olduğundan "Kunduzî" nisbesi muhtemelen oradan gelmiş olmalıdır. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan Ebû Cafer Fırat'ın, Ebû Yûsuf'tan fıkıh dersi aldığı söylenmektedir. Aynı zamanda Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'den rivayetlerde bulunmuştur.⁴⁶⁰

3. Kadı Ebû Mansur (ö. 410/1019)

Adı, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Hüseyin el-Ezdî el-Herevî eş-Şafîî'dir. Kâdı-yı Herat diye de bilinir. Kâdı Ebû Mansur, Herat Şafîî'lerinin fakihi,

⁴⁵⁹ Tünkî, Mahmud Hasan (ö. 1366/1947 civarında), *Mu'cemu'l-musannifin*, Beyrut: Matbaatu zengu garaf tabbare, 1926, III, 196-197; Habibi, *Tarih-i Afganistan ba'd ez İslâm*, İran: İntişârât-ı efsûn, 2002, s. 802.

⁴⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 405; Furkani, "Afganistan Hanefî Âlimleri", s. 344.

muhammaddi ve şeyhidir. Aynı zamanda şairdir. Gazneliler döneminde nerede görev yaptığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Herat'ın bir kentinde otuz yıl kadar uzun bir süre kadılık yaptığı söylenmektedir. Sultan Mahmut, ona çok değer verip saygı göstermiştir. Rivayete göre, Fatimî halifesi, Fatimî mezhebine girmesi için O'na mektup yazmıştır. Fakat Fatimî elçisi Sultan Mahmud'un emriyle yakalanarak öldürülmüştür. Sultan Mahmud, bu ulağın atını Kâdı Ebû Mansur'a göndererek "Bugüne kadar mulhidlerin reisi bu ata bindi, bugünden itibaren muvahhidlerin reisi ona binecektir." diye yazmıştır. Meşhur sûfi Şeyh Abdullah-ı Ensârî onun öğrencilerindendir. Kâdı Mansur, hicri 410 yılında Herat'ta vefat etmiştir.⁴⁶¹ Vefat tarihi başka bir yerde hicri 440 olarak da verilmiştir.⁴⁶²

Gazneliler dönemde Herat'ta yayılma fırsatı bulamamış olsa da Şafîî âlimlerin varlığı görülmektedir. Kadı Ebû Mansur'un Şafîî olmasına rağmen Hanefîler'in hâkim olduğu bir bölgede bu kadar uzun süre kadılık yapmasının arkasında Şafîîler'e biraz daha ılımlı yaklaşan Sultan Mahmud'un desteği olmuş olabilir.

4. Ebû Ahmed (ö. 440/1048)

Adı, Ebû Ahmed Mansur b. Muhammed el-Ezdi el-Herevî'dir. *Tarihu'l-edebi'l-Arabî* adlı eserde fıkıh âlimleri arasında sadece isminden bahsedilmektedir. Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Bir dönem Herat şehrinin kadısı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Ebû Ahmed, halife Kadir Billah'ın şairlerinden birisidir.⁴⁶³ Ebû Ahmed'in, bazı kaynaklarda vefat tarihi farklı olarak verilmiştir. Fakat onun hem şair hemde Herat kadısı olmasından hareketle yukarıda zikri geçen Kâdı Mansur ile Ebû Ahmed Mansur'un aynı kişiler olması muhtemeldir. Bu yüzden yukarıda zikri geçen Kâdı Ebû Manusur'u Şafîî fakihî olarak zikredilmesine rağmen burada hayatı hakkında bilgi vermek istedik.

5. Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089)

Adı, Ebu İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî'dir. Hicri 396 yılında Herat'ta eski bir kale olan Kuhendiz bölgesinde doğmuş ve burada

⁴⁶¹ Zehebî, *Siyer-u alâm*, XXII, 274; ayrıca bkz. Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, IX, 157; Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-kübra*. (thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv) Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebî, 1964/1383, IV, 31.

⁴⁶² Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-kübra*, IV, 32

⁴⁶³ Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, (çev. Abdulhâlim en-Neccâr), 5. bs. Kahire: Dârü'l-maârif, 1983, II, 122.

yaşamıştır. Hâce Abdullah, “Pîr-i Herât, pîr-i tarîkat, şeyhülislâm, şeyhü'l-Horasân, şeyhüşşüyûh, nâsırü's-sünne,” gibi unvanlarla anılmaktadır. Hâce Abdullah'ın soyu sahâbeden Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye ulaşmaktadır. Hocası Kâdı Mansur'dan Şafî mezhebinin usûl ve fîrû'unu öğrenmiş ve fıkıh ile ilgilenmişse de o, daha çok muhaddis ve özellikle de sûfiliği ile öne çıkmaktadır. Aynı zamanda Herat bölgesinin en meşhur mutasavvıf ve vaizlerindendir. Tefsir ilmi ile de uğraşan Hâce Abdullah'ın hayatı mezhep mücadelesiyle, tenkitlerle, diğer mezhepler tarafından sultana şikâyetlerle ve bazen de sürgünle geçmiştir. İlim tahsili için Nişabur ve Bağdat'a giden Hâce Abdullah, fıkha dair olmasa da tasavvuf ve kelam alanında çeşitli konularda kıymetli eserler bırakmıştır. Hâce Abdullah, hicri 481 yılında 22 Zilhicce ayında Herat'ta vefat etmiştir.⁴⁶⁴ Daha çok mutasavvıf olarak bilinen Hâce Abdullah, DİA maddesine konu olmuş ve hakkında eserler yazılmıştır.

6. İdris el-Kenânî (ö. 443/1052)

Tam adı, Ebü'l-Kasım el-Fadl b. Yahya b. Sâid b. Yesâr b. Yahya b. Muhammed b. İdrîs el-Kenânî'dir. Herat'a mensup Hanefî fıkıh âlimlerindendir. Kaynaklarda el-Kenânî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Herat'ta yaşayıp bir süreliğine Herat kadılığı yaptığı belirtilmiştir.⁴⁶⁵

7. el-Kadî el-Herevî (ö. 455/1063)

Adı, Mensur b. İsmail b. Ahmed b. el-Muzaffer el-Kadî el-Herevî'dir. Eserlerde sadece ismi geçen el-Herevî, Herat kadılığı ve hatipliği gibi önemli görevlerde bulunan Hanefî fıkıh âlimlerindendir. Kadılık ve hatiplik yapmasına rağmen hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında fazla bilgi yoktur.⁴⁶⁶

8. Ebû Sa'd el-Kadî el-Herevî (ö. 518/1125)

Adı, Muhammed b. Nasr b. Mansûr Ebû Sa'd el-Kadî el-Herevî el-Bişkânî'dir. Hicri 458 yılında Herat'ın Bişkân köyünde doğmuştur. Bu köye nispetle kendisine Bişkânî denmiştir. Herat Hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden birisi olan Ebû Sa'd el-Herevî, aynı zamanda muhaddis ve ediptir. Ebû Abdullah el-Balhî, kendisinden hadis rivayet eden öğrencilerindendir. Ebû Sa'd el-Herevî ilim tahsili için Dimaşk'a

⁴⁶⁴ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, “Herevî Hâce Abdullah”, *DİA*, XVII, 222,226; Ali Güzelyüz, “Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, sy: 9, 2006, s. 123-131

⁴⁶⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 140; Furkani, “Afganistan Hanefî Âlimleri”, s. 344

⁴⁶⁶ Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XXX, 390; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 182.

gitmiş ve orada vaizlik yapmıştır. Daha sonra Bağdat'a giden Ebû Sa'd, Abbâsî halifesi el-Müstazhir Billâh döneminde hicri 502 yılında Bağdat'ta kadılık görevine getirilmiştir. "Akda'l-Kudât" (en iyi kadı) lakabıyla anılan Ebû Sa'd el-Herevî, Bağdat dışında birçok bölgede kadılık yapmıştır. Siyasi yönetimde aktif olarak görev alan Ebû Sa'd, hicri 518 yılında Hemedân şehrinde Batınîler tarafından şehit edilmiştir. Ebû Sa'd el-Herevî'nin, Hanefî fakihi olmasına rağmen Abdul Vahab es-Sübki, Şafîî tabakat eseri olan *Tabakatü's-Şafîiye* adlı eserinde ona yer vermiştir. Fakat es-Sübki'nin kendisi Zehebî'nin, tarih kitabında Ebû Sa'd el-Herevî'nin Hanefî olduğunu belirttiğini de ayrıca kaydetmiştir.⁴⁶⁷

9. Ebû Zeyd (ö. 466/1074)

Tam adı, Ebû Zeyd Muhammed b. İbrahim b. Esed el-Kâdî el-Herevîdir. Herat şehrinde yaşamış Hanefî fıkıh âlimi olan Ebû Zeyd, bir müddet Herat'ta kadılık yapmıştır. Bu yüzden "el-Kâdî" lakabıyla de anılmıştır. Herat'ta kadılık yapmış ve müftülüğü gibi önemli görevlerde bulunan Ebû Zeyd, Ebi Mansur el-Ezdî'den rivayette bulunmuştur. Döneminde Herat'ın önemli fakîhlerinden birisi olan Ebû Zeyd el-Herevî, hicri 466 yılında Herat'ta ahirete irtihal etmiştir.⁴⁶⁸

10. Ebû'l-Âla (ö.494/1101)

Tam adı, Ebû'l-Âla Sai'd b. Seyyâr b. Yahya b. Muhammed b. İdris el-Kenânî el-Herevî'dir. Hicri 405 yılında Herat'ta doğmuştur. Hanefî fakihi olan Ebû'l-Âla, Kâdilkudât mertebesine ulaşmış ve "Cemâlü'l-İslâm" lakabıyla anılan önemli bir fıkıh âlimidir. Fakihliği yanında hadis rivayetinde de bulunan Ebû'l-Âla'dan Muhammed b. Tahir ve Hafide Nasr b. Seyyar b. Sâ'id gibi birçok âlim hadis rivayet etmişlerdir. Yaklaşık 90 sene yaşayan Ebû'l-Âla, 494 yılında Recep ayında vefat etmiştir.⁴⁶⁹

11. Rabia' b. Esed (ö.y)

Adı, Rabia' b. Esed b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî el-Herevîdir. Kısaca Ebû Sai'd de denir. Kaynaklarda sadece ismi geçen Rabia' b. Esed'in vefat tarihi dahil hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Rabia' b. Esed, Kerh şehrinde

⁴⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 156,195; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, XXXV, 428; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 137-138; Sübki, *Tabakatü's-Şafîiyyeti'l-kübra*, II, 135.

⁴⁶⁸ Bişr Muhahammed b. Ahmed b. Hammad eddulabî (ö. 310/919), *el-Küna ve'l-Esma*, Suudî: Camiat-ü Ümmü'l-Kurâ, 1424, I. 1147, Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 8. (no 1138); Zehebî, *Tarih*, XXXI, 214; Furkani, *Afganistan Hanefî Âlimleri*, s. 344.

⁴⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 182; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, IV, 11-12

kadılık görevi yaptığı için “Kadı-yı Kerh” olarak da bilinmektedir. Rabia’ b. Esed, İbn Ebi Şureyh’ten hadis rivayetinde bulunmuştur.⁴⁷⁰

C. Gazne Şehri ve Burada Yetişen Fakihler

Horasan’ın en büyük şehirlerinden biri olan Gazne şehrinin tarihi geçmişi milâttan öncesine dayanmaktadır. Günümüzde Afganistan’ın bir ili olup başkent kabilin 150 km. güneybatısında yer almaktadır. İslam öncesi tarihi karanlık olan bu şehrin adı, İslâmî kaynaklarında Gazne ve Gaznîn şeklinde geçmektedir. Ulemâ nezdinde daha çok Gaznîn olarak bilinir.⁴⁷¹ İran menşeli imparatorlukların toprakları içinde yer alan Gazne’de Baktria Krallığı, Sakalar, Akhunlar (Eftalitler) ve Sâsânîler gibi çeşitli hanedanlar hüküm sürmüşlerdir.⁴⁷²

Gazne şehri, X. yüzyılda Sâmânîler’in hâkimiyeti altında kalmıştır. Sâmânîler’in Türk komutanı olan Alp Teğîn, miladi 963 yılında Gazne’yi ele geçirmiş⁴⁷³ ve ileride “Gazneli Devleti” diye anılacak olan devletin temellerini burada atmıştır. Gazne şehri, kültür ve medeniyet alanında en parlak dönemini Gazneliler zamanında özellikle Sultan Mahmud Gaznevi döneminde yaşamıştır. Sultan Mahmud, İslâm’ı yayma amacıyla civar bölgelere ve Hindistan’a birçok fetih hareketi yapmıştır. Bunların en önemlisi, 1025 yılındaki “Somnat” (Sûmenât) seferidir. Kazandığı bu zaferin yankıları tüm İslâm âlemine yayılmış ve Sultan Mahmud’un sünî İslâm dünyasının kahramanı olarak tanınmasını sağlamıştır. Bundan dolayı Abbâsî halifesi de ona “Sultan” lakabı vermiştir. Sultan Mahmud Gaznevi döneminde şehirde birçok cami ve medrese yapılmıştır. “Arûs-i Felek Cami” ile “Medrese-i Derbistân”, “Medrese-i Sultan Mahmud Gaznevî” ve “Medrese-i Hoca Emirek” bunlardandır.⁴⁷⁴ Ayrıca Sultan Mahmud zamanında kurulduğu bilinen ancak günümüze ulaşmadığı için mimari özellikleri bilinmeyen “Beyhakıyye”, “Saîdiyye”, “Ebû Sa’d el- Esterâbâdî” ve “Ebû İshâk el-İsferâyînî” adlı dört medreseden de bahsedilmektedir.⁴⁷⁵ Beyhakî ve El-Utbî gibi dönemin meşhur İslam tarihçileri “Kitab’ül-yeminî” adlı eserleri ile bu

⁴⁷⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Mudîyye*, II, 199. (no, 587)

⁴⁷¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî,(ö. 626/1229), *Mu’cemü’l-büldan*, Beyrut: Dâru sadir, 1957. s. 201; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, (ö. 380/1000), *Ahsenü’t-tekâsım fî ma’rifeti’l-ekâlim*, II. s. 296.

⁴⁷² Enver Konukçu, “Gazne”, *DİA*, XIII, 479-480.

⁴⁷³ Alp Teğîn’in Gazne’yi ele geçirdiği sırada bölgeye yıllar önce gelip orada yaşayan Türkler vardır.

⁴⁷⁴ İsmailî, *Fanızdah Medrese-i naşinahta der Horasan*, tarih ve temeddüni-i slam, s. 66, 70-71.

⁴⁷⁵ Naci Ma’ruf, *Medaris kable’n-Nizamiyye*, Bağdâd: Matbuatü’l-mecmai’l-ilmiyyi’l-Iraki, 1973. s. 11; Altun, “Gazneliler”, *DAİ*, XIII, 485..

çağı (963-1186 yılları arası) ebedileştirmişlerdir. Sultan Mahmud ve Sultan Mesud gibi Gazneli emirlerinin türbeleri de Gazne şehrinde yer almaktadır.⁴⁷⁶

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra Gazneliler'in zayıflaması sonucu bölgede Selçuklu nüfuzu artmıştır. Gazneliler'in son dönemlerinde Gurlular'dan Alâeddin Hüseyin, Gazneliler tarafından öldürülen iki kardeşinin intikamını bahane ederek Gazne'yi ele geçirmiş ve şehri yakıp yıkmıştır. Bu yüzden Alâeddin Hüseyin'e "Cihansûz" (dünyayı yakan) lakabı verilerek bu olaya da "Cihansuz Hadisesi" denmiştir. XIII. yüzyılın başlarında Hârizmşahlar'ın hâkimiyetine giren Gazne şehri, çok geçmeden 1221 yılında Moğol Ögeday Hanın eline geçmiş ve "Cihansûz Hadisesi'nden" sonra en büyük tahribata maruz kalmıştır. Bu süreçte diğer şehirleri gibi Gazne şehri de dinî yapıtlarıyla birlikte yerle bir edilmiş ve sahip olduğu İslamî eserler yakılmıştır. XIV. yüzyılda Gazne'yi ziyaret eden İbn Battûta, bu coğrafyayı anlatırken Gazne şehrinin harabe olduğundan bahsetmektedir. 1401'de Timurlular'a geçen Gazne, Daha sonra Bâbürlüler'in hâkimiyeti altında kalmıştır. 1738'e kadar Bâbürlüler'de kalan Gazne, İranlı Nâdir Şah tarafından zapt edilmiştir. 1747 yılında Afgan asıllı Ahmed Şah Dürrânî tarafından Afganistan topraklarına katılmıştır.

Gazne şehri, bölgede İslam'ın kabul edilmesinden sonra özellikle de Gazneliler döneminde şehrin başkent yapılmasıyla birlikte ilim merkezi haline gelmiş ve fıkıh ilmi başta olmak üzere İslami ilimler alanında birçok İslam âlimi ve Hanefî fakihî yetişmiştir. Sultan Mahmud'un Şâfî ve Hanefî fakihlerine sarayda kendi huzurunda ilmi münazara yaptırdığı söylene de Gazne halkının Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinmektedir. Sultan Mahmud'un, âlimleri sarayında topladığı ve ilmî münazareler yaptırdığı bilinse de incelemiş olduğumuz tabakât ve tarih eserlerde hicri 520 senesi öncesinde Gazne şehrinde yetişmiş ve yaşamış olan pek fazla Gazneli fıkıh âlimini tespit edemedik. Yani Belh ve Herat şehirlerinde olduğu gibi Gazne'de pek fıkıh âlimi yetişmemiştir. Bunun sebebi ise muhtemelen Gazne şehrinin, İslam'ın ilk yıllarında fazla gelişmemiş olması ve Belh gibi önemli ilim merkezlerinin yanında adından fazla söz ettirmemiş olmasıdır. Gazne şehri, ancak hicri V. asrın sonralarına doğru başkent olmasından sonra gelişmeye başlamıştır. Daha önceleri Belh ve Herat gibi önemli ilim merkezlerinin gölgesinde kalmıştır. Gazne'ye mensup âlimler "Gaznevî" nisbesiyle anılmaktadır.

⁴⁷⁶ Konukçu, "Gazne", *DAİ*, XIII, 480; Altun, "Gazneliler", *DAİ*, XIII, 485.

1. Mahmûd-ı Gaznevî (ö. 421/1030)

İsmi, Ebû'l-Kasım Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille Kehfû'l-İslâm Nizâmü'd-dîn Gazî Mahmûd b. Sebük Tegin'dir. Gazneli hükümdarı olan Sultan Mahmûd Gaznevî, hem bir sultan hem de fıkıh tahsili görmüş bir Hanefî âlimidir. Önceleri Hanefî iken daha sonra Şafîî olduğu da söylenmektedir. Bu yüzden O, hem Hanefî hem de Şafîî tabakât kitaplarında yer almıştır. Muhtemelen sarayda Hanefî ve Şafîî âlimlerini birlikte münazara ettirdiğinden onun mezhebiyle ilgili böyle bir ifade yer almaktadır. Fıkıh ve hadise dair bazı eserler yazdığı kaydedilmiştir. Sultan Mahmud'un, Hanefî fikhına dair 60 bin civarında meseleyi içeren ve kendi döneminde Gazne'de meşhur olan “*et-Tefrîd fi'l-furû*” adlı eseri, bunlardan biridir.⁴⁷⁷ Eserleri günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda adı Mahmûd-ı Gaznevî şeklinde geçmektedir.

2. Abdürrab el-Gaznevî (ö. 500/1107)

Adı, Abdürrab b. Mansûr b. İsmail b. İbrahim Ebû'l-Meâlî el-Gaznevî'dir. Gazneli Hanefî fıkıh âlimlerinin önde gelenlerindendir. Eserlerde Abdürrab el-Gaznevî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi verilmemiştir. Abdürrab el-Gaznevî, Hanefî furû kitabı olan Kudûrî'nin el-Muhtasarı'nı iki cilt halinde şerh ederek ona “*Mültemesü'l-ihvân*” adını veren önemli bir fakihtir. Bu eser günümüze ulaşmamış olsa da dönemin en önemli eserlerindendir. Bu zatın ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hicri beş yüz yılları civarında vefat ettiği kaydedilmiştir.⁴⁷⁸

Görüldüğü gibi kaynaklarda hicri 520 yılı öncesinde yaşamış ve Gazne'ye mensup Hanefî fıkıh âlimi olarak adı geçen iki tane fakih tespit edebildik. Yani klasik tabakât eserlerine baktığımızda “Gaznevî” nisbesiyle anılan ve özellikle söz konusu dönemde yaşamış fakihlerin yok denecek kadar az olduğunu gördük.

D. Kâbil ve Burada Yetişen Fakihler

Bu günkü Afganistan'ın başşehri olan Kabil şehri, Kabil nehrinin kıyısında Hindukuş dağlarının güneyinde kurulmuş olan ve M.Ö 1500 yıllarında varlığı bilinen

⁴⁷⁷ Bkz. Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, 2. bs., 1983, VI, 286; Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan (ö. 681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru sadır, 1977/1397, V, 174-181, (no: 713); Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 438; Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyye*, V, 314-327; İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Belh*, s. 243.

⁴⁷⁸ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 194; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, s. 70; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, III, 373, (no, 764); İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi Belh*, s. 244.

eski bir şehirdir. Kabil şehri, her dönemde Hayber Geçidi'ni kontrolü altında tutmasından dolayı stratejik öneme sahip olmuştur. Eski Hind ve Çin kaynaklarında Batlamus'un coğrafyasında "Kubha" "Kabul" ve "Kabolitaların Kaboura şehri" adıyla geçmektedir. Burada yaşayan halka da "Kabolita" denmektedir.⁴⁷⁹ Arap kaynaklarında ise Kabil şehri dünyanın en kuzeyindeki ülke anlamında geçmektedir. Tarihçilerin verdiği bilgilere göre Kabil bölgesinde M.Ö 250 yıllarında Yunanlar hüküm sürmüştür. Bu bölgelerde Yunanlar'dan kalma sikkelere rastlanmaktadır. Yunanlar'dan sonra İslam'ın zuhuruna kadar çeşitli devletlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. VII. yüzyılın başlarında Kabil bölgesinde birçok Budist manastırı ve çok sayıda rahibin olduğu söylenir. Yedinci yüzyılın ortalarından itibaren bazı Türk kabileleri söz konusu bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Ancak bölgede hâkim durumda olan Kuşanlar, Müslümanlara karşı şehri korumak amacıyla kaleler yaptırmıştır. Kuşanlar'ın ve bunların ardından gelen Kabilşahiler'in yıkılmasından sonra bölgede Türkşahiler dönemi başlamıştır.⁴⁸⁰

Müslümanlar⁴⁸¹ ilk defa Muaviye zamanında hicri 44 tarihinde Sicistan valisi Abdurrahman b. Samüre komutasında Kabile kadar ilerlermişlerdir. Fakat Müslümanlar bölgedeki Türkşahileri haraca bağlasalar da bu bölgede tam hâkimiyet kuramamışlardır.⁴⁸² Müslümanların, Kabil civarında tam hâkimiyet kurmaları Türkşahiler'in Müslüman olmasından sonraki Saffârililer dönemine denk gelmektedir. Bölgenin genel olarak İslamlaşması ise Sâ mânîler'le başlamış ve Gazneli Mahmud döneminde tamamlanmıştır. Araplar'ın Kabil civarına geldikleri ilk dönemlerden itibaren bölgede hâkim olan Budizm, yerini Hinduizm'e bırakmış ve Hundular, Gazneliler döneminde Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır. Gazneliler ve Gurlular zamanında idari bölgeden biri olan Kabil şehri, o dönemde Belh ve Gazne gibi önemli merkezlerin yanında fazla gelişmemiştir. Üstelik Moğollar'ın saldırısıyla da harabeye dönmüştür. Afganistan bölgesini gezen İbn Battuta, eski Kabil şehrinde hiçbir eser kalmadığını ve sanki bir köy görünümüne haline geldiğini kaydetmiştir.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Gubar, *Coğrafyayı tarih-i Afganistan*, s. 28; Ustad Sabbah, *Der mevridi Kabil çi midanim*, s. 15; Sedat Mehemt, *Büyük Selçuklu Dönemi İslam Hukuku* (YL tezi), U.Ü.SBE. TİB., Bursa 2014. s. 25.

⁴⁸⁰ Gubar, *Coğrafyayı tarih-i Afganistan*, s. 30-33.

⁴⁸¹ Bunlar, Mekke ve Medine Müslümanları yani Müslüman Araplardır.

⁴⁸² Belazuri, *Fütühül-büldan*, s. 455; Ahmet Kavas, "Kâbil", *DİA*, XXIV, 28-29.

⁴⁸³ Ustad Sabbah, *Der mevridi kabil çi midanim*, s. 16.

Timurlular döneminde su kanallarının açılmasıyla biraz canlanan Kabil şehri, 910 yılında Babür'ün eline geçmiş ve bu dönem şehrin tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Sultan Babür, Kabil'i başşehir yaparak şehri bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Böylece Kabil şehri, bu dönemde Herat, Tebriz, Bağdat ve Buhara'dan gelen kervanların uğradığı ve Çin ve İran'dan getirilen malların satıldığı uğrak ve büyük bir pazar haline gelmiştir.

Babürlüler'den sonra Kabil, 1738 yılında Afşarlı Nadir Şah'ın hâkimiyetine geçmiştir. 1747 yılına geldiğinde Sakozay soyundan olan Afgan asıllı Ahmed Şah Dürranî, Kabil'i hâkimiyeti altına almıştır. Daha sonra 1819 yılında Barakzay soyundan olan Dost Muhammed'in şehri ele geçirmesiyle de iki kabile arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Çok geçmeden de İngiliz-Afgan savaşı başlamış ve 1839'de İngilizler Kabil'i ele geçirip yaklaşık 70 bin kişiyi katletmişlerdir. Şehir, Emanullah Han'ın dedesi olan Abdurrahman Han'ın 1880 yılında tahta geçmesiyle ilk defa Afganistan'da bir bütünlük sağlanmış ve 1919 tarihinde de Emanullah Han, ülkenin bağımsızlığını ilan etmiştir. Emanullah Han, Kabil şehrine “Darü'l-Aman”⁴⁸⁴ adında yeni bir merkez kurmuştur. Bu merkeze yeni gelen hükümdara nispetle “Darülhabibullah” veya “Darülfünun” adı verilmişse de günümüzde “Yeni Kabil” denmektedir. Burada günümüzde Kabil Üniversitesi ve Cami-i İdgâh gibi yapıtlar yer almaktadır. Kabil'in tarihi eserleri arasında Babürlüler döneminde Babür'ün adına yapılan “Bağ-ı Babür” ile “Mescid-i Pul-i Hişti” gelmektedir. Kabil'de 1900 yıllarından sonra yani XX. yüzyılın başlarında ilk açılan okullar ise Harbiye, Habibiyye, ve Mekteb-i Mahruse adlı kız mektepleri ile yabancılar tarafından açılan Emanıyye Lisesi, Gazi Lisesi ve Meslekî liselerdir. Bu okulların yanında 1925 yılında muallimleri Türkiye'den gelen harbiye mektepleri ve tıp fakülteleri de açılmıştır. Böylece 1933 yılında Kabil Üniversitesi'nin temelleri atılmıştır.⁴⁸⁵ Ancak Kabil Üniversitesi 1992-2001 yılları arasında Taliban Döneminde kapatılmıştır. 2001 yılında Amerika'ya yapılan terör saldırısı olayından sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin ağır bombardımanına maruz kalan Kabil şehri bir kez daha harabeye dönmüştür. Taliban döneminde harabe halinde kalan Kabil şehri, günümüzde başkent olup aynı

⁴⁸⁴ Dârü'l-Aman, günümüzde Kabil'in bir mahallesinin adı olup halk arasında “Darlaman” olarak anılmakta ve varlığını sürdürmektedir.

⁴⁸⁵ Gubar, *Afganistan dar Mesir-i Tarih*, Kabil, 1384, I, 20; Ahmet Kavas, “Kâbil” *DİA*, XXIV, 28-29.

zamanda Pakistan’la sınır olmasından dolayı Afganistan’ın en önemli ticaret ve ilmî merkezi olmuştur. Şehrin geneli Sünnî Hanefî olup az miktarda Şîîler de yaşamaktadır.

Günümüzde başkent olup ilmî ve ticarî açıdan en önde gelen merkezlerden biri olan Kabil, eski Müslüman Türk devletleri döneminde Belh gibi önemli ilim ve ticarî merkezlerin yanında pek gelişmemiştir. Bunun sebebi Kabil’in dağlık bir bölge olmasından dolayı o dönemlerde oraya ulaşımın zor olması sebebiyle olabilir. Buna rağmen İslam dinine hizmet için Kabil’e gelen veya Kabil’den diğer İslam beldelerine ilim tahsili için seyahat eden fıkıh âlimleri mevcuttur. Bu fakihler Kabil’e mensup olmalarından dolayı “Kabulî” niblesiyle anılmaktadır. Kabil’e mensup olan hicri 520 senesi öncesi yaşamış üç tane fakih tespit edebildik.

1. Ebû Abdullah Mekhul (ö.112/730)

Adı, Ebû Abdullah Mekhul b. Şehrab el-Hüzelî eş-Şâmî ed-Dımaşkî el-Kabulî’dir. Kabil asıllı olup Kabil’de doğduğu için Kabulî nisbesiyle; Dımaşk’ta vefat ettiği için de Dımaşkî nisbesiyle anılmaktadır. Tâbiîn fakihlerinden olan Ebû Abdullah, “Şam İmamı” ve “Hafızu’l-hadis” lakaplarla da anılmaktadır. Kabil’in fethi sırasında esir düşen Ebû Abdullah, Komutan Abdurrahman b. Semüre (ö.50/670) tarafından Kabil’den Basra’ya götürülmüş⁴⁸⁶ ve daha sonra serbest kalmıştır. Serbest kaldıktan sonra ilim öğrenmeye başlayan Ebû Abdullah, ilk önce fıkıh ilmi tahsil etmiştir. Fıkıhın yanısıra hadis öğrenmek için Irak ve Medine’ye gitmiştir. Böylece ilmî seyahatlerine devam eden Ebû Abdullah, en son gittiği Dımaşk’ta vefat etmiştir.⁴⁸⁷

Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan Ebû Abdullah ile ilgili bilgilere baktığımızda Ebû Abdullah’ı esir alıp Basra’ya götüren komutan Abdurrahman b. Semüre ile aralarında 62 yaş farkın olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla esir alındığında küçük yaşlarda olan Ebu Abdullah, götürüldüğü Basra’da ilim tahsili görmüştür.

2. Ebû Abdullah Nafi’ (ö. 120/735)

Ebû Abdullah Nafi’, Kabil asıllı olup Kabil’de doğup büyümüştür. Bu zat da Kabil’in Abdurrahman b. Semüre tarafından fethedildiğinde esir olarak Basra’ya

⁴⁸⁶ Abdurrahman b. Semüre’nin Kabil esirlerinden bazı gençleri Basra’ya götürdüğü ve bu esirlerin Basra’da Kabil binalarına benzer şekilde bir cami yaptıkları kaydedilmiştir. Bkz. Belazuri, *Fütühül-Büldan*, s. 456.

⁴⁸⁷ İbn Hallikan, *Vefayâtü’l-a’yân*, II, 280-281; *Târih-i Sîstân*, (tash. Muhammed Taki Bahar), Tahran: İntişarat-ı mu’î’n, 1381 s. 115-116; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, I, 82; Zirikli, *el-A’lâm*, VII, 284.

götürülenler gençler arasında yer almaktadır. Köle olarak götürülen Ebû Abdullah Nafi', Abdullah b. Ömer'in mevalilerinden olmuştur. Daha sonra ilim tahsil etmeye başlayan ve böylece kendisini geliştirerek Medine'de meşhur fakih ve hadisçi tabiîn imamlarından birisi olmuştur. Ebû Abdullah Nafi' Kabil asıllı olduğundan Kabil fakihleri içinde gösterilmektedir. Ancak onun Kâbil'e dönüp dönmediği bilinmediği gibi hangi mezhebe mensup olduğu da kaydedilmemiştir.⁴⁸⁸ Vefat tarihi Ebû Hanife'nin vefat tarihinden 30 yıl önce olduğuna ve Medine'de yaşayıp orada ilim tahsil ettiğine bakılırsa ve ayrıca kaynaklarda Ebû Hanife ile görüşüp görüşmediği de yer almadığına göre Nâfi'nin Hanefî bir fakih olduğunu kesin olarak söylemek zordur. Fakat rey ehlinde olan Abdullah b. Ömer'in mevalilerinden olması sebebiyle Ebû Abdullah Nafi'nin de rey ekolüne mensup olduğunu söyleyebiliriz.

3. Ali b. Mücahit b. Müslim (ö. 180/795)

Adı, Ali b. Mücahit b. Müslim b. Raf'i el-Kabulî'dir. Kabil'de doğduğu için Kabil'e nispetle kendisine el-Kabulî denmiştir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan Mücahit el-Kabulî'nin, Kabil şehrinin Müslüman Araplar tarafından fethedildiği esnasında esir düşerek Kays oğullarından Hakîm b. Cebele'ye köle olarak verildiği söylenmektedir. Kölelikten azâd olduktan sonra kendini ilme adayan Kabulî, ilim tahsili için Bağdat'a gitmiş ve Ebû Hanife'nin ders halkasına katılarak ondan fıkıh öğrenmiştir. Kabulî, İbrahim b. İsmail el-Ansârî, Cerrah b. Dahhak el-Kindî, Cerir b. Abdülhamid, Süfyân es-Sevrî, ve Muhammed b. İshak b. Yesâr gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel ve Ebû Musa İshak b. İbrahim el-Herevî gibi pek çok Horasanlı âlim rivayette bulunmuştur. Günümüze ulaşmamakla birlikte Siyer ve Mağazî konularında eser telif ettiği söylenen Mücahit el-Kabulî, Rey'de kadılık görevi yapmış ve Hanefî mezhebinin yayılmasında etkili olmuştur. Ömrünün son zamanlarını Kabil dışında geçiren Kabulî'nin nerde vefat ettiği bilinmemekle birlikte hicri 180'den sonra vefat ettiği belirtilmiştir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, V, 99; *Târih-i Sîstân*, (tash. Muhammed Taki Bahar), s. 115-116.

⁴⁸⁹ İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852.1449), *Tehzibu't-tehzib*, Dâiretu'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Hid, 1. bs., 1326, VII, s 377; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 592; Mahmûd Hasan Tünki (ö. 1366/1947), *Mu'cemü'l-musannifin*, (haz. Sıddik Kemal Mekki) Beyrut: Matbaatu Zengu Garaf Tabbare, 1926. II, 74; Furkani, "Afganistan Hanefî Âlimleri", s. 348.

E. Cûzcân ve Burada Yetişen Fakihler

Ceyhun nehri ile Murgab nehri arasında yer alan Cûzcân, eski bir eyalet olup Belh'in batısında ve bu günkü Faryab ilinin bir ilçesi olan Andkhoy'un doğusunda yer almaktadır.⁴⁹⁰ Cûzcân şehri, önemli coğrafi komundan dolayı her zaman göçebe milletlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Belh'in bir kasabası durumunda olup Toharistan'a bağlı olan Cûzcân ilk defa Ahnef b. Kays'in komutanlarından Akra b. Habis et-Temimî tarafından Hz. Osman döneminde hicri 32 yılında fethedilmiştir. Cûzcân'ın fethinden sonra Ahnef b. Kays buradan Belh'e yürümüştür.⁴⁹¹

Cûzcân, Türkler'in ve Arapları'n yaptı savaşlar dışında çeşitli mezhep mensupları arasında çıkan iç çatışmalardan da etkilenmiştir. Emevîler döneminde olduğu gibi Emevîler'den sonra Abbâsîler döneminde de bölgede iç savaşlar olmuştur. Nitekim Abbâsî Halifesi olan Mehdî döneminde Yûsuf el-Berm adlı âsi bir Hâricî'nin bazı şehirlerle birlikte Cûzcân'ı zaptettiği söylenmektedir. Cûzcân şehri, hicri III. ve IV. yüzyıllarda İran menşeli Ferîgûnîler'in (Fireyğun) hâkimiyeti altında kalmıştır. İlk hükümdarı Ahmed b. Fireyğun olan Feriygûnîler, Sâ mânîler döneminde Cûzcân'da hüküm süren bir hanedandır.⁴⁹² Bu dönemde özellikle Ebû'l-Hâris döneminde Cûzcân şehri, iktisadî, ilmî ve kültürel açıdan diğer şehirler seviyesine ulaşmıştır. Nitekim ilk coğrafya kitabı olan "*Hudûdü'l-âlem*" adlı eser, Feriygûnîler'in emiri olan Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ahmed b. Feriyğun'ı teşvik etmek için onun adına kaleme alınmış bir eserdir. Cûzcân'a nispet edilen Ebû Süleyman el-Cûzcânî, Ebû İshak el-Cûzcânî, Ebû Bekir el-Cûzcânî ve Ebû Ali el-Cûzcânî gibi ünlü şahıslar Cûzcân'da yetişmiştir. Bu hanedanın hâkimiyetine miladi 1010 yılında Gazneli Mahmud tarafından son verilmiş ve Cûzcân şehri Gazneli topraklarına katılmıştır.⁴⁹³

Afganistan'ın diğer kentleri gibi Moğol saldırısına maruz kalan, daha sonra da Timur tarafından istilâ edilen ve yeniçağda da Özbekler'in eline geçen Cûzcân, günümüzde Afganistan'ın bir vilayeti olup merkezi ise Şibirgan'dır. Nüfusunun çoğunu Özbekler ile Türkmenler oluşturmaktadır. Mezhepsel bakımdan ise halkın büyük çoğunluğu Sünnî Hanefî olup az sayıda Hazara milleti dediğimiz Şiîler de vardır. Cûzcân, Belh'e çok yakın olup ona bağlı bir kasaba durumunda olmasından

⁴⁹⁰ Devlet Âbâdî, *Şinas name-i Afganistan*, s. 52. Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", *DİA*, VIII, 96-97.

⁴⁹¹ Belâzûrî, *Fütühül-büldan*, s. 468; ayrıca bkz. *Hudûdü'l-âlem*.

⁴⁹² Dairet'ül-Maarif, *Danış name-i büsrük İslâmî*, II, 443; Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", *DİA*, VIII, 96-97.

⁴⁹³ Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", *DİA*, VIII, 96-97; Dairet'ül-Maarif, *a.g.e.*, II, 443.

dolayı Belh'in gölgesinde kalmış bir kenttir. Belh'in yanında İlmî yönden fazla gelişmemiş olan bu bölgeye mensup hicri 520 senesi öncesinde yaşamış olan 4 tane fakih tespit edebildik. Cûzcân yetişen bu fakihler "Cûzcânî" nisbesiyle anılmaktadır.

1. Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816)

Adı, Musa b. Süleymân olan Ebû Süleyman el-Cûzcânî, Belh'e komşu bir vilayet olan Cûzcân şehrindeydir. Tahsil yapmak için Bağdat'a gitmiş ve orada yetişmiştir. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in sohbetlerine katılarak fıkıh tahsil etmiş ve hocalarından Hanefî mezhebinin temel kitaplarını rivayet etmiştir. İmam Muhammed'in "el-Asl" adlı eserinin nüshaları içinde en güvenilir olanı Cûzcânî'nin rivayet ettiği nüshadır.⁴⁹⁴ Cûzcânî, İmam Muhammed'in kitaplarını Bağdat'tan Horasan'a taşıyan şahıstır. Ebû'l-Kasım Saffar (ö. 326/938), onun hakkında "fıkıh ilminde en iyi olan ilk kişi Ebû Hanife ve son kişi ise Cûzcânî'dir." demiştir.⁴⁹⁵ Cûzcânî'in Ebû Bekir el-Cûzcânî, Muhammed b. Seleme, Nusayr b. Yahyâ, Ziyad b. Abdurrahman, Zeyd b. Usume gibi birçok ünlü öğrencileri vardır.⁴⁹⁶ Cûzcânî, Abdullah b. Mübarek ve Amr b. Cümey'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden de Ebû Hatim er-Razi, Bişr b. Musa el-Esedî gibi âlimler rivayet etmişlerdir. Re'y yönü kuvvetli olup bu alanda çok iyi olan Cûzcânî aynı zamanda takva sahibi bir fakihdir. Cûzcânî, kendisinin çok sinirli bir kişi olduğunu bu yüzden kadılık yapmasının uygun olmayacağını belirterek Halife M'emun'un kadılık teklifini kabul etmemiştir.⁴⁹⁷ Cûzcânî, Kur'an'ın mahlûk olduğu konusuyla ilgili mahlûk görüşüne karşı çıkmış ve bu görüşte olanları da tekfir etmiştir. Hatta delili ve neden söylediği bilinmemekle birlikte Cûzcânî'nin "Kur'an mahlûk değildir" diyen bir kişinin karısının boş olacağını söylediği de rivayet edilmektedir.⁴⁹⁸

Eserlerine gelince, İbn Nedim, Cûzcânî'nin herhangi bir eserinin bulunmadığını ve sadece İmam Muhammed'in kitaplarını rivayet ettiğini

⁴⁹⁴ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 211-212; Şener, "Cuzcani, Ebû Suleyman", *DİA*, VIII, 98; Habib, *Haftad Meşâyih-i Belh*, s. 52.

⁴⁹⁵ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 214

⁴⁹⁶ Şener, "Cuzcani, Ebû Suleyman", *DİA*, VIII, 98; Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", s. 176.

⁴⁹⁷ Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, 5. bs. III, 257; Burada vefat tarihiyle ilgili "hicri 280'den sonra vefat etmiştir" ifadesi yer almaktadır

⁴⁹⁸ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 213; Kureşi, *el-Cevâhir*, III, s 518; Şener, "Cuzcani, Ebû Suleyman", *DİA*, VIII, 98.

belirtmektedir. Buna karşılık bazı kaynaklarda ise *Kütübüs-salat*, *Kitabür-rehn*, *Nevadiru'l-fetâvâ* ve *es-Siyeru's-sağir* adlı bazı eserleri olduğu kaydedilmiştir.⁴⁹⁹

Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin hicri 200 yılında veya daha sonraki bir tarihte vefat ettiği söylenmektedir. Kefevî'ye göre, Cûzcânî'nin akranı ve aynı zamanda ders arkadaşı olan Mu'alla b. Mansur, Cûzcânî'den sonra 3 ile 10 yıl arası yaşamış olup hicri 211 yılında vefat etmiştir. Buna göre Cûzcânî'nin, 201 ile 208 yılları arasında vefat etmiş olması gerekir.⁵⁰⁰ DİA maddesinde ise vefat tarihi olarak hicri 200 yılı esas alınmıştır. Vaiz Sefiyyüddin, Cûzcânî'in kabrinin Faryab şehrinde olduğunu ve kendisinin bizzat ziyaret ettiğini ifade etmektedir.⁵⁰¹

2. Ebû Bekir el-Cûzcânî el-Bağdâdî (ö. III/IX. yüzyıl)

Adı, Ebû Bekir Ahmed b. İshâk el-Cûzcânî el-Bağdâdî'dir. Hayatı ile ilgili kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Cûzcânî nisbesiyle anıldığına göre Cûzcânî'de doğduğu söylenebilir. İlim tahsili için Bağdat'ta gitmiş ve orada yerleştiği için Bağdâdî diye de anılmaktadır. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kendisiyle birlikte Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin derslerine katılan ve aynı zamanda kendisinin de öğrencisi ve akranı olan Ebû Nasr el-İyâzî'nini hicri 260 yılından sonra vefat ettiğine göre Ebû Bekir Cûzcânî'nin de bu tarihlerde yani de üçüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra vefat ettiği söylenebilir.⁵⁰² Ebû Nasr el-İyâzî ve ehl-i Sünnet kelâm mektebinin kurucularından olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) Cûzcânî'nin en meşhur öğrencilerindendir. İslâmî ilimlerin birçoğuyla ilgilenen İshâk el-Cûzcânî'nin daha çok fıkıh ve kelâm ilimlerinde vukuf sahibi olduğu nakledilmektedir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî gibi talebelerinin kelâm ilminde derinleşmesi de onun bu ilimdeki yerini göstermektedir. Cûzcânî'nin birçok eser yazdığı belirtilirse de kaynaklarda sadece üç tanesinin adı zikredilmiş ve bunlar da fıkha dair olmayıp akaitle ilgilidir. Bunlar, *el-Fark ve't-temyîz*, *Kitâbü't-tevhîd* ve *Kitâbü't-tevbe* adlı eserlerdir.⁵⁰³ Fıkha dair eserleri ise bilinmemektedir. Ebû Bekir el-Cûzcânî, İslam Ansiklopedisine (DİA) konu olmuş vefat tarihi de hicri III. yüzyıl olarak verilmiştir.

⁴⁹⁹ Leknevi, *el-Fevâid*, s. 216; Şener, "Cuzcani, Ebû Suleyman", *DİA*, VIII, 98.

⁵⁰⁰ Şener, "Cuzcani, Ebû Suleyman", *DİA*, VIII, 98; Leknevi, *el-Fevâid*, s. 216; Çeker, "Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2012, s. 176.

⁵⁰¹ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 213.

⁵⁰² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, I, 144; Metin Yurdagür "Cûzcânî Ebû Bekir", *DİA*, VIII, 97.

⁵⁰³ Yurdagür "Cûzcânî Ebû Bekir", *DİA*, VIII, 97.

3. Ebû'l-Alâ el-Cüzcânî (ö.y.)

Adı, Ebû'l-Alâ el-Cüzcânî Ebû Abdurrahman b. Ebû'l-Leys el-Buharî'dir. Bu zat, Ebû'l-Kasım İshak b. Muhammed'in arkadaşı ve Ebû Mansur el-Matürîdî'nin akranlarındandır. Ebû'l-Alâ el-Cüzcânî, Matürîdî'den kelam ve fıkıh ilmini tahsil etmiştir. Kaynaklarda hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi olmayan Ebû'l-Alâ el-Cüzcânî'nin Cüzcân ve bir müddet Buhara'da yaşadığı bilinmektedir.⁵⁰⁴ Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Matürîdî'nin akranı olduğuna göre Ebû'l-Alâ'nın hicri IV. yüzyılın başlarında vefat ettiği söylenebilir.

4. Ahmed b. İshak (ö.y.)

Adı, Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Sabih el-Cüzcânî'dir. Cüzcânî Hanefî fakihî olup hayatı ve ilmî kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Eserlerde sadece ismi geçmektedir. Kendisine ait “*el-Fark*” “*ve't-Temyiz*” ve “*Kitabü't-tevbe*” adlı bazı eserlerin olduğu belirtilmektedir. Bunlar günümüze ulaşmamıştır. İbn Kutluboğa, Ebû Bekir'in, fıkıhla ilgili usul ve fûrû ilmi konusunda çok iyi olduğunu belirttikten sonra bütün islamî ilimler konusunda da ileri seviyede olduğunu kaydetmiştir.⁵⁰⁵

Görüldüğü gibi hicri 520 senesi öncesi Cüzcân bölgesinde yaşamış tespit edebildiğimiz dört Hanefî fakihinden fıkıh alanıyla ilgili günümüze ulaşan eser yoktur.

⁵⁰⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, II, 261, (no: 145).

⁵⁰⁵ İbn Kutluboğa, *Tacü't-teracim*, 35; Leknevî, *el-Fevâid*, s. 14; Tamimî, *Tabakat'üs-seniyye*, s. 81; İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh*, s. 240.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA YETİŞEN FAKİHLERİN HUKUK ANLAYIŞI VE ESERLERİ

I. HUKUKUN YAPISI VE ÖZELLİĞİ

Afganistan fukahası, her ne kadar Hanefî mezhebine mensup olup Hanefî çizgi üzere hareket etseler de yaşadıkları coğrafyanın sosyal ve kültürel şartları gereği bazı uygulamalarında Irak Hanefiliğinden ayrıldıkları ve farklı görüşler belirttikleri görülmektedir. Yani söz konusu bölgedeki fakihler, yaşadıkları bölgenin şartlarını Irak bölgesindeki olaylardan farklı olarak değerlendirmiş ve dolayısıyla yeri geldiğinde hem usul hem de fûrû alanlarında Iraklı fukahaya muhalif içtihatla bulunabilmişlerdir. Bu yüzden Belh Hanefî ekolü yarı bağımsız bir ekol olarak görülebilmektedir. Aynı şekilde Horasanlı muhaddis ve fakihlerin hadis ilmine dair bazı kavramları da yaygın kullanışından farklı şekilde kullandıkları da olmuştur. Meselâ merfû hadisin karşılığı olarak haber, mevkuf hadisin karşılığında da eser terimini tercih ettikleri bilinmektedir.

Nasları yolumlara tarzları da Irak Hanefilerinkinden farklıdır. Mesela nasları aşırı yoruma tabi tutmak yerine lafzı ve zahiri anlamını esas almayı tercih etmektedirler. Bunun örneklerini aşağıda Afganistan fakihlerinin ehl-i re'y ve ehl-i hadis içindeki konumunu başlığı altında vereceğiz.

A. Hukukun Kökeni ve Kaynağı İle İlgili Nazariyeler

İslam hukukun daha iyi anlaşılması için burada genel hukukla ilgili bazı ayrımlara kısaca değinmekte fayda gördük. Hukuk, insanların birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünüdür. Bu kuralların/normların nasıl ve nereden elde edildiği konusu da hukukun köken ve kaynağı meselesini oluşturmaktadır. Köken ve kaynak kelimeleri çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılabilir de bunlar, hukuk kelimesiyle birlikte kullanıldığında özellikle İslam hukuku söz konusu olduğunda aralarında belirgin bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır. Hukukun kaynağından kasıt

onu doğuran kurallardır.⁵⁰⁶ İslam hukukunda ise Kur'an ve Hadisler, fıkha dair yazılan bazı eserler vs. İşte bunlar hukukun yazılı bilgi kaynaklarını oluşturmaktadır.⁵⁰⁷

Hukukun kökeni ve kaynağı ile ilgili kısaca anlatmaya çalıştığımız şeyler, genel olarak İslam hukuku dışında kalan diğer hukuk akımları ile ilgilidir. Köken konusunun daha iyi anlaşılması için bu tür bilgiler önem arz etmektedir. Binaen aleyh İslâm Hukukunun kökeni de bu tür metodolojik bakış açısından hareketle incelenebilir.

İslam hukukunda köken ve kaynak ayrımı yapılacak olursa, İslam hukuku, İslam dininden elde edilmiş kurallar bütünüdür. İslam'ın bir din olması nedeniyle mutlak olarak hukuku vazetme yetkisi de şâri'in (Allah) iradesindedir. Hak ve sorumlulukları belirleyen adâlet sahibi Allah'tır. Bu anlamda aklın müstakil olarak hüküm koyma yetkisi yoktur. Dolayısıyla mutlak anlamda hukukun kökeni Allah'ın iradesidir. İslam hukukunda hukukun kökeni meselesini, kelim ilminin konusu olan hüsn-kubh (iyi-kötü) kavramları oluşturmaktadır. Yani hukukun kökeni tartışmasını, eşya ve fiillerdeki iyi ve kötünün belirlenmesinde aklın rolünün tartışılması oluşturmaktadır. Aklın rolü konusunda ise Mutezile, Eşari ve Mâturîdî olmak üzere üç farklı görüş ortaya çıkmıştır.

Mutezile'ye göre akıl, vahiyin bildirimi olmasa dahi insan fiillerindeki iyi ve kötüyü kavrayabilir. Çünkü iyi ve kötü fiillerin kendilerinde vardır. Vahiy, fiillerin akılla bilinebilecek olan özelliklerini ortaya çıkarır. Akıl, şâri'in hükmünü açıklamadığı meselelerin hükmünü açıklayan bir araç ve kaynaktır. Diğer bir ifadeyle akıl, fiillerdeki iyi ve kötülüğü zorunlu olarak bilir ve dolayısıyla hükmün kaynağıdır. Bu düşüceye göre, İslam hukukun kökeninin, iyi ve yararlı olanı yapma, kötü ve zararlı olandan kaçınma prensibi olduğu söylenebilir. Şar'ın iradesinin, vahiy ya da akl-ı selim aracılığıyla iyi şeyleri emretme, kötü şeyleri yasaklama şeklindeki yönelimiyle hukuk kuralları doğmaktadır. Bu görüşe göre, İslam hukukunun kökeni, salt nakil olduğu söylenemez.⁵⁰⁸ Çünkü onlara göre akıl, bazı şeylerin iyi ve kötülüğünü zorunlu olarak bilse de bazılarını sadece vahiy yoluyla bilebilir. Örneğin, akıl ile iyi ve

⁵⁰⁶ Tevhit Ayegin, "İslâm Hukukunun Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, sy. 4, 2005, s. 100; Muammer Vural, "Pozitif Hukuk ile İslam Hukuku Arasında Menşe Ve Organik Kaynak Açısından Bir Mukayese", *Ekey Akademi Dergisi*, sy. 15, 2011, s. 204.

⁵⁰⁷ Vural, a.g.m., s. 210; Altıntaş, *Hukukun Kökeniyle İlgili Teorilere Genel Bir Bakış*, s. 223.

⁵⁰⁸ Altıntaş, a.g.e., s. 234-235.

kötülüğü kavranamayan namaz, oruç ve hac gibi fiillerden sorumlu olmak için bunların vahiy yoluyla bildirilmiş olması gerekir.⁵⁰⁹

Eşariler'e göre akıl, fiillerdeki iyi ve kötüyü kavrayamaz. Çünkü fiillerin kendilerinde iyi ve kötülük yoktur. İyi ve kötü ancak dinin bildirmesiyle bilinebilir. Dinin emrettiği şey iyi; yasakladığı şey ise kötüdür. Bu gruptakiler, vahiy gelmeden önce akla hiçbir yetki tanımamaktadırlar.

Mutezile ile Eşariler arasında orta bir yol izleyen Mâturîdîler ise fiillerin büyük kısmında aklın anlayabileceği hüsün ve kubuhun mevcut olduğunu iddia etmektedirler. Yani Aklın iyi ve kötü nitelendirmeleri aslıdır. Hakkında şer'î bir hüküm gelmemiş olsa dahi akıl, fiillerin iyi veya kötü olduğuna hüküm verebilir ve dolayısıyla akıl hüküm kaynağıdır. Allah, aklın iyi dediği şeylerden özü itibariyle iyi olanların bir kısmını emretmiş ve kötü olanlardan bir kısmını da yasaklamıştır. Dolayısıyla aklın iyi ve kötü dediği bazı şeyler, vahye dayalı hükümler ile çelişmez. Ancak aklın fiillerdeki iyi ve kötüyü kavraması dini hükümlerin o yönde gelmesini zorunlu kılamaz. Hüküm koyma yetkisi tamamen şâri'a aittir. Aklın, dinî bir delile dayanmaksızın tek başına vücut ve hürmet gibi fikhî hükümler koyma yetkisi yoktur. Dolayısıyla akıl, fiillerin iyi ve kötü olduğuna hüküm vermede yetkin olsa da sorumluluk vahyin belirlemeleri sonucunda oluşmaktadır.⁵¹⁰

Hulasa Mu'tezile, insan fiillerindeki hüsün ve kubuhun akılla bilinebileceğini, Eşarîler bilenemeyeceğini iddia ederken Mâturîdîler ise akılla fiildeki bu nitelikler kavransa bile aklî belirlemelerin, sorumluluğun dayanağı olamayacağını ve sorumluluğun sadece vahyin belirlemesiyle olacağını savunmuşlardır. Bütün bu tartışma ve nazariyelerden hareketle aklın, İslam hukuku için bir köken değil, yardımcı bir kaynak olduğu söylenebilir.

İslam hukuku beşerî hukuklara göre bazı temel farklar ve özellikler taşımaktadır. Örneğin fıkıh, kaynağı itibariyle ilahî olup vahye dayanmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber ve diğer âlimlerin içtihatlarına dayanan fıkıh/hükümler de ilhamını

⁵⁰⁹ Bardakoğlu, "Hüsün ve Kubuh Konusunda Aklın Rolü ve İmam Mâturîdî", *Erciyes ÜİF. Dergisi*, sy. 4 1987, s. 66; Aynegin, "Hüsün-Kubuh Tartışmaları Ve İslam Hukukunun Kökeni Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi*, cilt XVI, sy. 53, 2012, s. 196-197; Zekyiddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 276.

⁵¹⁰ Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 276; Karaman, *Fıkıh Usulü, İslam Hukukunun Kaynakları Metodu ve Felsefesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010, s. 255.

vahiyden almakta ve ona dayanmaktadır.⁵¹¹ Ayrıca İslam hukukunda köken kavramının kullanımı pek yaygın değildir. “İslam hukuku, kaynağı itibarıyla ilahîdir.” sözü, İslam hukukunun kökenini/menşeyini (masdaru’l-hükmü) ifade etmektedir. Kaynak yerine de “edille-i şerîyye” (Şer’î deliller) kelimesi kullanılmaktadır.

Her hukukun kendine özgü kaynağı olduğu gibi İslam hukukunun da kendine özgü birtakım kaynakları vardır. Bu kaynaklar, fıkıh usulünün en önemli konularından biri olup fıkıh usûlü kitaplarında “asl (usûl) “masdar” (masadır) ve “delil” başlıkları altında incelenmektedir.⁵¹² Bunlar, yukarıda da belirttiğimiz gibi “şerî deliller” diye ifade edilir. Şerî deliller de aslî ve talî olmak üzere ikiye ayrılır. Aslî deliller, Kur’an, Sünnet, İcma’ ve Kıyas olmak (edille-i erbaa) üzere dört tanedir. Talî deliller ise, bu dört asıldan birine dayanan ve bunlardan hüküm elde etmede başvurulmuş çeşitli yöntemler/istidlal metotlarıdır. Dolayısıyla şer’î delillerden kasıt, naklî ve aklî delillerdir.⁵¹³ Bu anlamda “şer’î ve amelî hükme götüren şey” diye tanımlayabileceğimiz şer’î delillerden, fikhî hükümlerin elde edildiği bütün deliller anlaşılmalıdır. İşte bu deliller İslam hukukunun (fikhin) kaynaklarıdır.

B. İslam Hukukunun Kaynakları

Konumuz, İslam hukuku çalışmaları olduğundan fikhin kaynaklarından kısaca bahsetmekte fayda vardır. İslam hukukunun kaynakları aslî ve ferî olmak üzere iki çeşittir.

1. Aslî Kaynaklar

a- Kitap (Kur’an-ı Kerim)

İslâm hukukunun ilk ve aslî kaynağı olan Kur’an-ı Kerim, kitap adıyla anılmakta ve genellikle şöyle tanımlanmaktadır. Kitap: “Hz. Muhammed’e (s.a.v.) Arapça olarak indirilmiş, bize kadar mushafın iki kapağı arasında tevatür yoluyla nakledilmiş ve

⁵¹¹ Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 3; Ovacı, Vahap, “İslam Hukukunun Karakteristik Özellikleri”, *Bozok Üniversitesi İF. Dergisi*, cilt, VII, sy. 7, 2015, s. 73.

⁵¹² Ferhat Koca, “İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve Kaynaklar Hiyerarşisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *İlahiyat Fakülteleri I. İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı ve İslam Hukuk Usulünün Problemleri Sempozyumu*, Çorum: 2004, s. 20-35;

⁵¹³ Naklî deliller, şarî’den nakledilen ve oluşumunda müctehidin herhangi bir katkısı olmayan şer’î asıllardır. Bunlar Kur’an ve Sünnettir. Aklî deliller ise nakla dayanmakla birlikte oluşumunda müctehidin katkısının bulunduğu yani müctehidin, dinin amacını gözeterek yeni şer’î hükümler elde etmede başvurdukları İstihsan, istislâh, sedd-i zerâi gibi metotlardır. (bkz. Bardakoğlu “Delil” *DİA*, 138-140.)

Fatiha suresi ile başlayıp Nas suresi ile biten Allah'ın kelimidir.”⁵¹⁴ Kur'an, sistematik bir hukuk kitabı olmasa da insan davranışlarıyla ilgili genel hükümler doğuran bir kitaptır. Başka bir ifadeyle Kur'an, sadece dinî kurallar ve ahlakî ilkeler ile ilgili olmayıp insan davranışlarına ilişkin bütün hükümleri doğuran ve insan hayatının bütün boyutlarıyla ilgili genel ilkeler koyan bir yaşam kitabıdır. Dolayısıyla Kur'an'da yer alan 6000 küsur ayetin 500 civarı fıkıhla doğrudan ilgili olduğu yani ahkâm ayetleri olduğu kabul edilir.

2. Sünnet

Sünnet, sözlükte gidilecek yol ve âdet anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise Sünnet, fıkıhın kaynağı olması hasebiyle Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla Sünnet, İslam hukukunun ikinci temel kaynağıdır. Sünnetin temel kaynak oluşu, Kur'an'da Hz. Peygamber'e itaat etmeyi emreden ve onun örnek alınması gerektiğini vurgulayan ayetlere dayanmaktadır.⁵¹⁵ Dolayısıyla usulcüler, hükmün temel kaynağı olma bakımından Kur'an-i kerimi ve sünneti ifade etmek için “nass” terimini kullanmışlardır. Sünnet konusunda İslam hukukçuları arasındaki görüş ayrılığı sünnetin delil kabul edilmesi konusunda değil, sünnetin kabul şartları ve nasıl anlaşılacağı konusundadır. Yani hukukçular, sünnetin subûtu, hükme delaleti vs. konularda farklı değerlendirmelere sahiptirler. Bu da mezhepler tarafından verilen bazı fikhî hükümlerin hadislere aykırı gibi görünmesine sebep olmuştur.

Fıkıhın ikinci kaynağı olup usulcülerce mütevatir ve mütevatir olmayan şeklinde farklı çeşitlere ayrılan sünnetin bu ayrımlarına girmeden kendisiyle amel etmeyle ilgili olduğundan “ahâh” haber konusuna kısaca değinebiliriz.

Hanefî âlimlerine göre genel olarak haber-i vâhid ile amel edilebilir. Ahâd haber, İsbâ b. Ebân'ın, (ö.221-836) âhâd haberlerin kabulü için ileri sürdüğü şartları taşıyorsa yani Ahâd haber, sabit sünnete, Kur'an'a, icma'ya aykırı olmaması ve umûm-ı belvâ'ya ait bir konuda varit olmaması halinde onunla amel edilir.⁵¹⁶ Bu konuda Afganistan fakihlerinden her hangi bir farklı görüş tespit edememiş olsak da doğu Hanefî âlimleri yani Horasan ve Orta Asya bölgesinde yetişen Serahsî, Debûsî

⁵¹⁴ Abdulhamit Birışık, “Kur'an”, *DİA*, XXVI, 383-388; Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 51.

⁵¹⁵ Nisa 4/59, 80; Maide 5/92; Necm 53/3-4

⁵¹⁶ el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, (ö. 370/981) *el-Fûsûl fi'l-usûl*, (thk. Uceyl Câsim en-Nûşemî), Kuveyt: Vezaretu'l-evkâf ve şuûni'İslamiyye, 1994, III, 113; Yunus Yazıcı, “İsbâ B. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri Ve Hadis-Sünnet İle İlgili Bazı Görüşleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11 sy. 58, 2018, s. 886.

ve Pezdevî gibi âlimlere baktığımızda onların ahâd haberle amel edilebileceği görüşünde olduklarını görmekteyiz.⁵¹⁷ Dolayısıyla Ahdâd haber konusunda Afganistan bölgesi fakihlerinin de diğer doğu Hanefiler ile aynı görüşte olduğu söylenebilir. Hatta nasları yorumlama konusunda Afganistan fakihlerinin diğer Hanefî fakihlerden daha titiz olduğunu görüyoruz. Bu konu Afganistan fakihlerinin ehl-i rey ve ehl-i hadis içindeki yeri başlığı altında kısaca ele alınacaktır.

3. İcmâ

İcmâ, sözlükte birleştirmek, ittifak etmek, azmetmek ve bir konuda fikir birliği etmek gibi anlamlara gelir. Fıkıh terimi olarak ise İcmâ, “Hz. Peygamber’in vefatından sonraki herhangi bir zamanda şerî bir meselenin hükmü üzerinde müçtehitlerin ittifak etmeleri” şeklinde tanımlanmıştır.⁵¹⁸ İcma konusunda da Afganistan fukhasının mezhebe muhalif görüşüne yani diğer Hanefî fukhasından farklı bir yorumuna rastlayamadık. Bütün müçtehitlerin söz konusu meselenin hükmüne dair açıkça görüş belirtmesiyle yapılan ittifaka sarîh icmâ; bazı müçtehitlerin görüşünü açıkladıktan sonra bazılarının sessiz kalması sonucu yapılan ittifaka da sükûtî icmâ denir. İcmâ’ın şeri delil olabilme durumu da bu ayrıma göre değişmektedir. Çoğunluk sarîh icmâ’ı kesin bir delil olarak kabul ederken sükûtî icmâ’ı ise kabul etmezler. Kısacası İslam hukukçularının çoğunluğu icmâ’ı şeri bir delil olarak kabul edip ona Kitap ve Sünnet’ten sonra üçüncü bir delil olarak yer vermişlerdir. İcmâ’ın delil oluşu ayet ve hadislere dayanmaktadır.⁵¹⁹ Bu üç delile aslî delil denmiştir.

4. Kıyas

Kıyas, sözlükte mukayese etmek, ölçmek ve benzetmek gibi anlamlara gelir. Fıkıh terimi olarak ise “hakkında açık bir hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek” anlamına gelen kıyas, “aralarındaki ortak illet ve benzerlik sebebiyle asıldaki hükmü, fer’ de vermektir.” şeklinde tanımlanmıştır.⁵²⁰ Yani Kıyas, Kur’an, Sünnet ve İcmâ’da hükmü açıkça bulunmayan bir meseleye, aralarındaki illet birliği

⁵¹⁷ Debûsî, *Takvîm’ül-edille*, s. 172; Serahsî, *Usûl*, I, 229, 325; Pezdevî, *Usûl*, II, 695; Serkan Demir, “Meşhur Hanefî Fakihlerine ve Muhaddislere Göre Haber Türleri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, cilt: IX, sy. 2, 2011, s. 94, 96.

⁵¹⁸ Bkz. İbrahim Kâfi dönmez, “İcmâ”, *DİA*, XXI, 417-431;

⁵¹⁹ Nisa 4/115; Bakara 2/ 143; Al-i İmran 3/110; Konuyla ilgili hadisler de “Ümmetim dalalet üzerinde birleşmez.” (İbn Mace, Fiten, 8) “Müminlerin güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir.” (Ahmed b. Habnel, el-Müsned, VI, 84) hadisleridir.

⁵²⁰ Geniş bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, “Kıyas”, *DİA*, XXV, 529-539;

sebebiyle söz konusu kaynakların birinde yer alan meselenin hükmünü vermektir. Dolayısıyla kıyas, yeni baştan bir hüküm koymaz ve asıl kaynaklarda var olan hükümü diğer benzer meselelere uygulayarak onun hükmünü açığa çıkarır. Bu yüzden kıyas, fıkıhın aslî delillerinden sayılmayıp ferî delillerinden ve hüküm çıkarma yöntemlerinden sayılmaktadır. Kıyasın şerî bir delil oluşu da nass ve sahabe uygulamalarına dayanmaktadır.⁵²¹

İcma ve kıyasın şerî delil olma konusunda sünnî mezhepler arasında ve Hanefî mezhebi içerisinde kaide değer bir ihtilaf yoktur. Asıl tartışma ve ekollerce farklı şekillerde değerlendirme ve kullanımlar, bu dört delilin dışında kalan ferî deliller ve yöntem deliller (istinbât metotları) denilen istihsan, maslahat, örf, istishab ve fıkıhın ferî delilleri denilen diğer kaynaklarla ilgilidir. Dolayısıyla dört ana delil konusunda Sünnî mezhepler arasında olmadığı gibi Hanefî mezhebi içerisinde de farklı yorum yoktur.

C. Ferî Kaynaklar

1. İstihsan

İstihsan, sözlükte “güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey” anlamındaki hüsün kelimesinden türemiştir ve “bir şeyi güzel ve iyi bulmak” anlamına gelmektedir. Fıkıh usulü terimi olarak ise istihsan, önceki var olan hükümden vazgeçilerek başka yeni bir hüküm verilmesidir. Diğer bir ifadeyle istihsan, müçtehidin bir meselede icmâ, zaruret, örf ve maslahat gibi özel ve daha kuvvetli bir delile dayanarak o meselenin benzerlerinde uygulanan genel kuraldan vazgeçerek hukukun amacına daha uygun olan başka bir hüküm vermesidir.⁵²²

İstihsan delili konusunda Afganistan Hanefî fukahasının, diğer Hanefî fukahadan ayıldığı nokta örf sebebiyle istihsan yapıldığı durumlardadır. Sosyal ve bölgesel şartlara göre oluşup değişen ve dolayısıyla farklı hükümler elde etmeye yarayan İstihsan’ın daha iyi anlaşılabilmesi için istihsan ve çeşitlerinden kısaca bahsetmekte fayda vardır.

⁵²¹ Bkz. Haşr 59/ 2. Ayetinde geçen “*Ey basiret sahipleri ibret alın*” ifadesi ve meşhur Muaz hadisi buna delil olarak gösterilmektedir.

⁵²² Bardakoğlu, “İstihsân”, *DİA*, XXIII, 339-347; Şener, *İslam hukukunun kaynaklarından kıyas istihsan ve istislah*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, (Matbu tez Doktora), 1974. s. 43.

Kur'an ve Sünnet, hukukî meselenin çözümünde öncelikle başvurulması gereken iki ana kaynaktır. Kur'an'da akla, düşünmeye, hak ve adalet düşüncesine sıkça atıfta bulunulup iyi, doğru ve güzele yönelme öğütlendiği gibi sözün güzeline uyulmasını emreden âyetler yer almaktadır.⁵²³ Bunun yanında konuyla ilgili, Müslümanların güzel gördüğünün Allah katında da güzel olduğunu bildiren hadisler de mevcuttur.⁵²⁴ Ancak Kur'an ve Sünnet, hüküm elde edilirken nasıl bir yol izleneceği, yorum faaliyetinin nasıl yapılacağı konusunda herhangi bir açıklama getirmemiş ve bunu muhatabın yetkisine bırakmıştır. Bu da dinin ve hukukun genel ilkelerinin evrensel olduğunu ve bunları güncel olaylara uyarlama faaliyetinin ise dönemlere, bölgelere ve bir takım şartlara bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Binaen aleyh ilk dönemlerden itibaren kaynaklardan hüküm çıkarma yöntemi, fıkıh âlimlerini bayağı meşgul etmiş ve hukukî çözüm arama faaliyetlerinde hem kaynağa bağlı kalma hem de karşılaşılan olaya çözüm ararken onun tabiatına en uygun olanı bulma gayesi birlikte hâkim olmuştur.

İstihsan, aslında hukukun kuralcı yapısından kaynaklanan katılığıнын yumuşatılması anlamını taşıdığından bu anlayış hukuk düşüncesinin özünde vardır ve başlangıçtan itibaren her zaman canlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Bunun örneklerini Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde görmekteyiz. Örneğin; Hz. Peygamber (s.a.v.), önceleri elde mevcut olmayan malın satışını yasaklamıştı.⁵²⁵ Ancak Medineliler'in daha olgunlaşmayan ve elde mevcut olmayan bahçe ürünlerini selem sözleşmesi yaparak bir yıllık teslim vadesiyle peşin para karşılığında sattıklarını görünce bunu tamamen yasaklamamış ve "Selem yoluyla satış yapan, bunu belirli ölçü ve belirli tartıya göre ve belirli bir süre tayin ederek yapsın."⁵²⁶ diyerek muhtemel fiyat artışlarını ve mağduriyetleri önlemek amacıyla bir düzenleme getirmiştir. Aynı şekilde belli malların peşin ve eşit şekilde değiştirilmesi gerektiğini ve aksi halde fazlalık faizi olacağını⁵²⁷ bildiren Hz. Peygamber (s.a.v.), bahçe sahiplerinin isteği üzerine kuru hurmanın yaş hurmayla değiştirilmesine de izin vermiştir.⁵²⁸ Görüldüğü gibi Hz.

⁵²³ el-A'râf 7/145; ez-Zümer 39/17-18.

⁵²⁴ Bkz. Ahmedb Hanbeli, Müsned, I, 379

⁵²⁵ Buhârî, "Büyü", 55; Ebû Dâvûd, "Büyü", 70.

⁵²⁶ Ebû Dâvûd, "Büyü", 57; Nesâî, "Büyü", 63.

⁵²⁷ Müslim, "Müsâkât", 81; Tirmizî, "Büyü", 23.

⁵²⁸ Buhârî, "Müsâkât", 17; Müslim, "Büyü", 61-62.

Peygamber (s.a.v.) bazı şartları dikkate almış ve önceki hükümden vazgeçerek yeni bir hüküm vermiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de bu yöntem aynı şekilde devam ettirilmiştir. Özellikle de Hz. Ömer döneminde genel nitelikli nasları belli bir olaya uygularken dinin genel amacına uygun düşüp düşmediği göz önünde bulundurulduğu ve gerektiğinde genel kuraldan vazgeçilip farklı uygulamalara gidildiği görülmektedir. Örneğin; Müellefe-i kulûb’a zekâtta pay verilmemesi, kıtlık zamanında hırsızlara had cezasının uygulanmaması, tek celsede söylenen üç talâkın üç ayrı talâk sayılması, fetih arazilerinin ganimet olarak paylaştırılmayıp haraç karşılığı bölge halkının elinde bırakılması ve benzeri uygulamalar mevcuttur. Halifeleri bu görüşe sevk eden şey, olayları kendi şartları içinde değerlendirip o anda Müslüman toplum için en uygun ve yararlı görünen çözümü benimseme düşüncesidir.⁵²⁹

İstihsan teriminin ortaya çıkışı yani terimleşmesi ise hicri II. yüzyılda fıkıh ekollerinin belirginleştiği ve tedvin faaliyetinin başladığı dönemdedir. İstihsan’ın fıkıh terminolojisine girmesi de Ebû Hanîfe önderliğindeki Irak hukuk ekolüyle olmuştur. Ancak ilk müctehit Hanefî âlimlerinden günümüze intikal eden eserlerde (Şeybânî’nin *el-Asl*’ı gibi) birçok meselenin çözümü istihsan ile açıklanmışsa da o dönemde Hanefî imamlarının istihsan tanımına rastlanmamaktadır. İstihsan’ın bir usul terimi olarak literatürde yerini alması sonraki nesil Hanefî usulcülerinin gayretleriyle olmuştur. İstihsanla ilgili yapılan ilk tanım da hicri IV. yüzyıl Iraklı Hanefî fakih Ebü’l-Hasan el-Kerhî’ye aittir. Ebü’l-Hasan el-Kerhî, istihsan’ı, “bir meselede daha kuvvetli bir sebebi göz önüne alarak benzeri meselelerde kabul edilen hükmü vermekten vazgeçmektir” şeklinde tarif etmiştir.⁵³⁰

İstihsanın birçok çeşidi vardır. Konumuz ise örfe dayalı istihsandır. Çünkü istihsanın diğer çeşitlerinde Hanefî fakihleri arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Yani Belh Hanefî fakihleri, istihsanın diğer türlerinde Irak Hanefî fakihleri ile aynı görüştedirler. Ancak Belh fukahası, yaşadıkları bölgenin şartları, sosyal ihtiyaçları ve buna bağlı olarak örfleri de farklı olduğundan bunları dikkate alarak örf sebebiyle istihsan konusunda Irak Hanefilerinden ayrılmışlardır. Özellikle özel örfe yaklaşımları

⁵²⁹ Bardakoğlu, “İstihsân”, *DİA*, XXIII, 340.

⁵³⁰ Muharrem Önder, *Hanefî mezhebinde istihsan anlayışı ve uygulaması*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014, s. 375.

onlardan daha farklıdır.⁵³¹ Ancak istihsanın tanımıyla ilgili Belh âlimlerince yapılan herhangi bir tanıma rastlanmaz. İstishan ve hatta bütün şerî delillerle ilgili tanımlar Irak ve Maverâünnehir gibi diğer bölgelerde yetişen usulcüler tarafından yapılmıştır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi Afganistan bölgesinde yetişen fakihler tarafından günümüze ulaşan her hangi bir fıkıh usulü eser yoktur. Binaen aleyh bir usul tanımı da yapılmamıştır. Usul eserlerinde, örfü “amelü’n-nâs” tabiriyle istihsan sebebi olarak gösteren ilk âlim Cessâs’tır. Cessâs da örfü müstakil bir istihsan sebebi olarak göstermemiştir. Bu örnekleri de icmâ sebebiyle istihsan konusunun devamında vermektedir.⁵³²

Örf sebebiyle istihsan, yerleşik kurala aykırı düşen bir uygulamanın insanlar arasında kabul görüp örf haline gelmesi ve bu örfе göre amel edilip genel kuralın dışına çıkılmasıdır. Örneğin, akit yaparken akdin gerekli kılmadığı bir şart ileri sürmek kural olarak geçersizdir. Ancak alıcının, örfе dayanarak meyvenin olgunlaşmasına kadar dalında kalmasını şart koşması câiz görülmüştür. Burada ihtiyaçlar, örf haline gelerek doktrinde yerini almıştır.⁵³³

Belh fukhasından bir diğer örnek de şöyledir. İş akdi yapılırken işçi ücretinin belirlenmesi gerektiği ve ayrıca elde edilecek kârdan hisse şeklinde ücret belirlemenin câiz olmayacağı “Kafîzü’t-tahhân” hadisinden çıkarılan genel bir kuraldır.⁵³⁴ Ancak Belh Hanefî fakihleri, işçinin dokuyacağı kumaşın bir kısmını ücret olarak alabileceğini ve aynı şekilde çobanın da ücret olarak yıl içinde doğacak olan kuzulardan belli bir oranını alması karşılığında mal sahibiyle anlaşabileceğini yaşadıkları bölgenin örfünü dikkate alarak istihsanen câiz görmüşlerdir. Bu görüş Hanefî mezhebi içinde özel örf sebebiyle kıyasın terk edilmesi ve hadisin tahsis edilmesi tartışmasını da beraberinde getirmiştir.⁵³⁵ İstihsanın delil değerine gelince, bütün Hanefiler genel istihsan konusuna olumlu yaklaşırken örf sebebiyle istihsanda ise Hanefiler arasında farklı yaklaşımlar olup Afganistan Hanefileri buna olumlu bakmışlardır.⁵³⁶

⁵³¹ Obaidullah Mohammadullah, “Hanefî Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 34, 2019, s. 227.

⁵³² Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, IV, 247-249

⁵³³ Bardakoğlu, “İstihsân”, *DİA*, XXIII, 343.

⁵³⁴ Şevkânî, *Neylû’l-evtâr*, V, 329

⁵³⁵ İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr*, VI, 58; Bardakoğlu, “İstihsân”, *DİA*, XXIII, 343.

⁵³⁶ Bardakoğlu, “İstihsân”, *DİA*, XXIII, 344.

İhtihsanla ilgili Afganistan Hanefî fukhası tarafından herhangi bir tanım yapılmamış olsa da diğer Hanefîler ile birlikte bazı Horasanlı Hanefî usulcüler tarafından değişik tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlar şöyledir.

Kerhî, istihsanı, “bir meselede daha kuvvetli bir sebebi göz önüne alarak benzeri meselelerde kabul edilen hükmü vermekten vazgeçmektir” şeklinde tarif etmiştir.

Cessâs, istihsanı, “kendisine nisbetle üstünlüğü bulunan bir delil sebebiyle kıyasın terkedilmesi” olarak tanımlamıştır.⁵³⁷

Debûsî ise istihsanı “celî kıyasla çelişen bir çeşit delil” olarak tanıtmıştır.⁵³⁸

Pezdevî, tam bir tanım vermese de istihsanı “bir kıyası bırakıp daha kuvvetli bir kıyası benimsemek” şeklinde ifade etmiştir.⁵³⁹

Serahsî de, istihsan “üzerinde iyice düşünmeden önce hatıra geliveren açık kıyasa aykırı delildir ki, olayın hükmü ve genel kurallardan benzerleri üzerinde iyi düşünüldükten sonra bu aykırı delilin daha kuvvetli olduğu ortaya çıkar ve onunla amel etmek gerekir” şeklinde ifade etmiştir.⁵⁴⁰

Yapılan tanımların birleştiği nokta, fikhî bir meseleye çözüm ararken güçlü bir gerekçeye dayanarak bu meselenin benzerlerine verilen hükümden vazgeçip günün şartlarına daha uygun başka bir hükmün verilmesidir. İstihsanda asıl gerekçe de örf, yarar, zaruret, kolaylık sağlama, sıkıntıyı giderme ve nassların genel prensipleri gibi müctehidin bakış açısına göre değişiklik gösteren sebeplerdir.

2. İstishab

Sözlükte “beraberlik, bir arada bulunma” anlamındaki sohbet kökünden türeyen ve “beraberliği istemek, birlikte olmayı devam ettirmek manasına gelen istishâb, fıkıh usulünde “bir zamanda sabit olan bir durumun aksini gösteren bir delil bulunmadıkça sonrasında da mevcut olduğuna hükmetmek” şeklinde özetlenebilir. İstishab delili konusunda Afganistanlı fakihlerin her hangi bir ifadesine veya tanımına rastlamasak da Orta Asya fakihlerinin genel görüşlerine bakarsak Maverâünnehir

⁵³⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 234.

⁵³⁸ Debûsî, *Takvîmî'l-edille*, 226.

⁵³⁹ Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, IV, 1123-1124.

⁵⁴⁰ Serahsî, *el-Usul*, II, 200.

Hanefî âlimleri, İstishaba daha olumlu bakarken, Horasan ve Iraklı fakihler kısmen olumsuz tavır almaktadırlar.⁵⁴¹

İstishab, hakkında nas bulunmayan meselede hükmün belirlenmesine veya var olan durumun meşruiyetinin delillendirilmesine yarayacak bir istidlâl tarzı olarak ortaya atılmıştır. Kısacası “aslî ibâha ve berâet” ilkesine dayalı istishâbı fakihlerin çoğunluğu kabul etmişlerdir.⁵⁴²

3. Öncekilerin Şeriatı

Şer‘u men kablenâ, sözlükte “bizden öncekilerin şeriatı” anlamına gelir. Fıkıh usulünde ise Hz. Muhammed’den (s.a.v.) önce var olan dinî (ilahî) hükümlerin Müslümanlar için geçerli olup olmayacağını ele alan bölümün adı olup ferî delillerdendir. Bunu şer‘î bir delil olarak kabul etmeyenler olmakla birlikte bazı âlimler tarafından belirli şartlar altında şer‘î bir delil olarak kabul edilmiştir.⁵⁴³

Kaynaklarda Afganistan âlimlerinin Şer‘u men kablenâ konusunda farklı bir yorumuna rastlanmasa da Hanefîlerin çoğunluğuna göre bu tür hükümler, Müslümanlar hakkında da geçerlidir.⁵⁴⁴

4. Örf

Örf, sözlükte iyi olan, yadırganmayan, bilinen iyi ve uygun olan, reddedilmeyen anlamlarına gelmektedir. Bir hukuk kavramı olarak ise örfün⁵⁴⁵, birçok tarifi yapılmıştır.⁵⁴⁶ Örneğin genel olarak örf, “aklen ve şer‘an iyi görülen, selim akıl sahipleri yanında münker olmayan ve yadırganmayan söz ve davranışlardır.” şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁴⁷ Bir usul konusu olan ve dolayısıyla birçok fikhî sonucun belirlenmesinde kendisine atıfta bulunulan örf, aslında toplumda genel kabul gören,

⁵⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Alâeddin es-Semerkandî, *Mîzânü’l-usûl* (nşr. Abdülmelik es-Sa’dî), Bağdâd: 1987, II, 333; Bardakoğlu, “İstishâb”, *DİA*, XXIII, 376-381.

⁵⁴² Bkz. Serahsî, *el Usul*, II, 224; Debûsî, *Takvimü’l-edille* 224; Karâfî, *el-Furûk*, Tunus: 1302, I, 165.

⁵⁴³ Serahsî, *el-Usul*, II, 100; Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl* (nşr. Ebû Mus‘ab b. M. Saîd el-Bedrî), Beyrut: 1412/1992, s. 398-401; İbrahim Kâfi Dönmez, “Şer‘u men kablenâ”, *DİA*, XXXIX, 15-19; Hatice Öztürk, *İlk Beş Asır Fıkıh Usûlü Literatüründe Şer‘u Men kablenâ delili*, (YL. tezi), İstanbul, 2015.

⁵⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuku ve Önceki Şeriatler*, İstanbul, 2003; Ömer Faruk Altıntaş, *Geçmiş Şeriatların İslâm Hukukunda Kaynak Değeri* (YL. Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994.

⁵⁴⁵ Fıkıh usulü açısından bilinen ilk örf tarifini el-Mustasfa adlı eserinde Neseî (ö. 710/1310) yapmıştır. Neseî’ye göre örf, “aklın delaletiyle kişilerde yerleşen ve selim tabiatlarca benimsenip kabul edilen şeydir. (Neseî, *el-Mustasfa*, s. 34.)

⁵⁴⁶ Örf konusunda yapılan diğer tariflerle ilgili bkz. Zeydan, *Fıkıh Usulü*, s. 330; Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 271; Ebû Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi*, s. 235.

⁵⁴⁷ Bilmen, Ömer Nsuhî, *Hukuku İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 199, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1976.

sürekli ve baskın şekilde uygulaması bulunan belli davranış biçimleri ve dildeki yerleşik kullanımları ifade etmektedir.⁵⁴⁸

İslam hukukunun önemli kaynaklarından biri olan örf, Hz. Peygamber, Hulafa-i râşidin dönemi başta olmak üzere fikhın tedvin edildiği dönem dâhil değişik alanlarda ve farklı şekillerde hukuka kaynaklık ederek usûl ve furû eserlerinde önemli bir yere sahip olmuştur.⁵⁴⁹ Çünkü İslâm hukukunda hükümlerin vaz edilmesindeki asıl gaye, insanların durumlarını düzeltmek, aralarında adaleti gerçekleştirmek ve sıkıntılarını gidermektir. Binaen aleyh, hüküm verilirken, insanların âdet edindiği ve akl-ı selimce uygun görülen şeylerin göz önünde bulundurulması gerekir. Örf ve âdetlerin dikkate alınmaması ve tamamen toplumdan çıkarılması insanlara büyük sıkıntı verecektir ki bu durum İslâm hukukunun ruhuna aykırıdır. Dolayısıyla İslâm hukukunun temel kurallarından birine aykırı olmayan örflerin, hüküm çıkarılırken dikkate alınması önem arz etmekte ve gereklidir.

Genel kabule göre Müslüman toplumlardaki örf ve âdetin aslında şer’î bir delile dayandığı ve en azından bağlayıcılığı kesin bir delile aykırı olmadığı kabul edilerek İslam hukukunun kaynaklarından biri olup ferî bir delil sayılmıştır.⁵⁵⁰ dinin ilkelerine ters düşmeyen bir örf mevcut olduğunda ilk dönemlerden itibaren fikhî hükümlerin belirlenmesinde o örfün önemli etkiye sahip olduğu görülmektedir. Mesela; fakih olan sahabî Abdullah b. Mesud’un (ö. 31/651), “Müminlerin iyi ve güzel gördükleri şey, Allah katında da güzel, çirkin gördükleri ise Allah katında da çirkindir.” şeklindeki ifadesi, o dönemde örfün, hükümlerin belirlenmesinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Tabiîn döneminde de sanatkârlar arasındaki bir muamele ile ilgili Kadı Şüreyh, (ö. 79/698) sanatkârların “bizim geleneğimiz şu şekildedir.” sözlerini esas almış ve “aranızdaki âdet ve uygulama ne ise o muteberdir.” diyerek hükmü örf üzerine bina etmiştir.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Dönmez, “Örf”, *DİA*, XXXIV, 87.

⁵⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Y. Farûkî, “Hulefâ-i Râşidin ve İlk Fukahânın Kararlarında Örfün Etkisi”, (Çev. F. Mehveş Kayani), *İslamî Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt. II, Sy, 1, 1994, s, 39-54.

⁵⁵⁰ Ali Kaya, “İslam Hukukunda Örfün Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusunda Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy, 5, 2005, s,191.

⁵⁵¹ Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *Umdetu’l-kâri şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. XII, 16, Beyrut: Daru’l-kutubi’l-ilmiyye, 2001.

Örfün çeşitlerine gelince⁵⁵² Örf, yayıldığı bölge açısından örf-i âm ve örf-i hâs olarak ikiye ayrılır. Örf-i âm, İslâm beldelerinin tamamında teamül haline gelen söz ve davranışları ifade etmektedir ve bu, hükümlere kaynak olabilir. Örf-i hâs ise belirli bir beldeye veya muhite özgü örfler olup fikhî sonuçlara etkisi ilgili bölge ile sınırlıdır. Örf-i am konusunda Afganistan ve Irak Hanefileri arasında kayda değer bir ihtilaf yoktur. Asıl ihtilaf, örf-i has konusundadır.

Özel örf, bir beldeye veya belli bir sanat ehli ve esnaf arasında yaygınlaşan ve şöhret bulan âdet ve uygulamadır. Özel örfün geçerli bir delil olup olamayacağı, nassı tahsis edip edemeyeceği ve kıyasın onunla terk edilip edilemeyeceği fukaha arasında tartışmalara sebep olmuştur. Belh fakihleri her ne kadar Hanefî mezhebine mensup olsalar da bulundukları coğrafya itibariyle ve buna bağlı olarak sosyo-kültürel şartların farklılığı sebebiyle örfle ilgili özellikle özel örfle ilgili bazı uygulamalarında Irak bölgesinden ayrılmışlardır. Onlar, özel örfü hukukî bir delil olarak kabul etmiş ve birçok meselenin çözümünde ona müracaat etmişlerdir.⁵⁵³ Yani Belh fukahası, ilk defa özel örf üzerine fikhî hüküm bina edilebileceğini ifade ederek özel örfle, nassın tahsis edilebileceğini savunmuştur. Ayrıca bu tür örflerin zahiru'r-rivaye'ye tercih edilebileceğini de uygulamalı olarak ortaya koymuşlardır.⁵⁵⁴ Dolayısıyla özel örfün özel bir hüküm ortaya koyduğunu savunarak farklı bir metot izleyen Belh fukahası, yaşadıkları bölgenin şartlarını Irak bölgesinden ayrı olarak değerlendirmiş ve hem usûl hem de fûrû alanında Irak bölgesindeki fakihlere/meselelere muhalif içtihatla bulunmuşlardır. Fikhî meselelerde coğrafya ve kültürel şartları dikkate alan Belh fukahası, bu tür uygulamalarından ötürü yarı bağımsız bir ekol olarak görülmektedir.⁵⁵⁵

Özel örfün oluşumunda bölgenin etkisi büyüktür. Diğer bir ifadeyle soğuk, sıcak, kurak ve sulu bölgeler, oralarda yaşayan toplumların oluşturduğu hukuk sistemini de ciddi bir şekilde etkilemektedir. Değişik bölgelerde yaşayan ve Hanefî mezhebini benimsemiş olan fakihlerin görüşlerini incelediğimizde yaşadıkları

⁵⁵² Dönmez, “Örf”, *DİA*, XXXIV, 90; Ali Kaya, “İslam Hukukunda Örfün Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusunda Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy, 5, 2005, s, 191.

⁵⁵³ İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtar*, III, 125; İsmail Hakkı, “Örfün İslam Hukukundaki Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, s. 209; Karaman, “Âdet”, *DİA*, I, 370.

⁵⁵⁴ Bir grup fakih ise Belhli fakihlere karşı çıkarak “ bir beldenin örfü ile nass tahsis edilmez ve kıyas terk edilmez.” demiştir. (Bkz. İbn Âbidin, *Neşru'l-arf fi binai badi'l-ahkam ala'l-urf*, II, 132.)

⁵⁵⁵ Obaidullah Mohammadullah, “Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 34, 2019, s. 227.

bölgelere uyum sağladıklarını ve o bölgelerin şartlarını fikhî içtihatla bulunurken dikkate aldıklarını görmekteyiz. Örneğin, Ebû Mutî'in, Ebû Hanife'den fıkıh dersi almasına rağmen Belh bölgesinin şartlarını dikkate alarak bazı meselelerde Irak fakihlerine muhalif içtihatla bulunması ve aynı şekilde daha sonraki Belh fukahasının Irak bölgesindeki müçtehitlerin görüşlerine değil de hemşehirlerinin görüşlerine katılmaları bölge şartlarının hukuka ne kadar etkisinin olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim bunun örneklerini, kendinden önce Belh bölgesinde yaşamış müçtehitlerin içtihatlarını kaleme alan Ebü'l-Leys es-Semerkandî'de görmekteyiz. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hanefîlerin "Zahiru'r-rivaye" diye adlandırdıkları temel içtihatlarına muhalif içtihatla bulunmuş ve bunu ortaya koyarken de kendinden önceki Belhli hemşehirlerini referans göstermiştir. Belh fukahası, mezhebe muhalefetlerinin sebebini de genellikle bölgelerindeki şartlardan kaynaklandığını bizzat kendileri belirtmişlerdir. Belirtmedikleri yerlerde bile bu imaları görmek mümkündür. Buna, Belh bölgesinin önemli temsilcilerinden olan Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) fikhî görüşünden bir örnek verebiliriz.

Etrafında evler bulunan bir sokakta, bir ev sahibi biriken karları sokağa atsa ve atılan kar sebebiyle bir insan veya hayvan düşerek yaralansa veya ölse bunun hükmü nedir? şeklindeki bir soruya İmam Muhammed şöyle cevap vermiştir: "Eğer bu sokak, çıkmaz sokak ise (ev sahibi mecburen karı oraya atmıştır.) tazmin sorumluluğu yoktur. Şayet sokağın çıkışı bulunuyor ve işlek bir yol ise bu durumda oraya kar atan kişi tazminle sorumlu olur." Ebü'l-Leys, bu hükmün izahında şöyle demektedir: "Bu hüküm, kıyasa göre verilmiş bir hükümdür. Bize göre ise, bu yol çıkmaz sokak olsun veya olmasın (istihsana göre söylüyoruz) tazminin gerekmez. Çünkü bunda "belvâ âmme" vardır. İmam Muhammed kendisine göre belvâ âmme bulunmadığı için zararın tazmin edilmesine hüküm vermiştir. Nitekim onların yaşadığı beldelelerde kar çok bulunmamaktaydı.⁵⁵⁶

Karla ilgili bu örnekte dikkat edilmesi gereken husus, Ebü'l-Leys'in "Nitekim onların yaşadığı beldelelerde kar çok bulunmamaktaydı" ifadesidir. Bu, Ebü'l-Leys'in istihsan metoduyla değişikliğe gittiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu örnek, fikhî

⁵⁵⁶ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Uyûnü'l-mesail*, s. 166.

hükümlerin bölgeden bölgeye değişebileceğini ve sadece az yağan kar ile çok yağan karın bile fikhî hükmü nasıl etkilediğini görmemiz açısından çok önemlidir.⁵⁵⁷

Bir diğer husus da yaralama ve öldürme suçları için belirlenen diyeti ödemekle yükümlü olan akile ile ilgilidir. Belh fukahası, diyet gerektiren böyle durumlarda diyeti akileye değil tamamen suçluya yüklemektedir. Bunun illetini Belh Hanefî fakihî Hinduvânî şöyle açıklamaktadır: Arap toplumunda aileler ve kabileler birbirleri ile dayanışma içerisindeyler. Arap olmayan/bizim toplumlarda ise böyle bir dayanışma yoktur. Dolayısıyla bizim toplumlarda akile sayılabilecek suçlu yakınları, diyet ödemekle yükümlü sayılmamalıdır.⁵⁵⁸ Bir diğer mesele de dokumacının, ücret olarak dokuyacağı ipliğin bir kısmını alması Iraklı fakihlere göre caiz değildir. Çünkü değirmencinin ücret olarak öğüteceği buğdayın bir kısmını alması Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından yasaklanmıştır. Iraklılar, bu ikisini birbirine kıyas yaparak caiz görmemişlerdir. Belh fakihleri ise özel örf ile istihsana başvurarak bunun caiz olduğunu savunmaktadır. Belh fukahası tarafından özel örfe dayanarak istihsan yolu ile verilmiş hükümler oldukça çoktur. Belh fakihlerinin bu ve benzeri meselelerdeki görüşlerinden nassdan elde edilen hükmün özel örf ile terk edilebileceği iması çıkmaktadır.

Afganistan bölgesinde güçlü bir otorite olmayıp bunun sonucu olarak paranın fazla revaçta olmaması, Belh fakihlerini zaman zaman mecburen böyle bir hükme yöneltmiştir. Afganistan fakihleri genelde halkın desteği ile faaliyetlerine devam etmişlerdir. Devlet kurumlarının zayıf olduğu söz konusu bölgede halk devletin yerine getiremediği sorumlulukları yerine getirmiştir. Bu örf hala Afganistan’da devam etmektedir. Örneğin, bütün cami imamlarının maaşları devlet tarafından değil halk tarafından ödenmektedir.

Özel örfün bir fıkıh usulü kavramı olarak ortaya çıkması ise, daha sonraki dönemlerde olmuştur. Hinduvânî (ö. 362/973), Eü'l-Leys es-Semerknadi ve buna benzer birçok Belh fakihî, mezhebin ortaya koyduğu fikhî kuralları gözden geçirdikten sonra pek çok meseleyi kendi bölgelerindeki toplumsal şartları ve örf- adetleri dikkate alarak onları yeniden yoruma tabi tutmuş ve bunun gerekliliğini de zorunlu bir görev olarak görmüşlerdir. Bunu da “Ne müftü ne de kadı, örfü terk edip mezhebin zahirine

⁵⁵⁷ Fikhî görüşlerin değişiminde bölgenin etkisi ile ilgili örnekler için bkz. Müderris, *Meşâyihu Belh*, I-II.

⁵⁵⁸ Ebû'l-Leys, en-Nevâzil, vr. 258b.

göre hükmedebilir” sözleriyle ifade etmişlerdir.⁵⁵⁹ Yani Belhliler’e göre örf terkedilemez. Ebü’l-Leys, istidlallerinin gerekçesini yani farklı içtihatla bulunmalarının delillerini şöyle açıklamıştır: “Arkadaşlarımızın yaşadıkları bölgelerinin âdet ve muamelelerini dikkate alarak cevap verdikleri meseleler çoktur. Zaten müftünün vazifesi, dine aykırı olmayan hususlarda kendi zamanlarında yaşayan bölge halkının âdetine göre hüküm vermektir”.⁵⁶⁰

İbn Âbidin’in ifadeleri de Belh fukahasının özel örf konusundaki görüşlerini destekler mahiyettedir. Örneğin, Âbidin, “Fıkıhı ilgilendiren meseleler ya naslara dayanır ya da re’y ve içtihat ile sabit olur. Müçtehit, ikinci bölümdeki meselelerin pek çoğunu kendi döneminin örfüne göre hükme bağlamıştır. Müçtehit, bu günkü örfün hâkim olduğu devirde yaşamış olsaydı, öncekine muhalif yeni bir hüküm verebilirdi. Bu yüzden toplumun âdetlerini bilmek içtihadın şartları arasında sayılmıştır. Zamanın değişmesi ile birçok hüküm de değişebilmektedir. Eğer hükümler, ilk şekilleri gibi sabit kalacak olursa bu durumda hem insanlara güçlük ve zarar verir, hem de şeriatın kolaylık sağlama, zarar ve fesadı önleme ilkesine aykırı düşer.” demiştir.⁵⁶¹

Belh fukahasını, Irak fukahasından ayıran en belirgin özellik Belh fakihlerinin özel örfü kabul etmeleridir. Ayrıca Belh fukahasının, Irak fukahasının aksine nadir rivayeti istidlal kaynağı olarak kabul etmek gibi farklı bir yönleri de vardır. Yani onların nezdinde sadece Ebû Hanife, imam Züfer, Ebû Yusuf ve Şeybânî’nin görüşleri değil, Hasan b. Ziyad ve Ebû Hanife’nin önde gelen Belhli (Horasanlı) öğrencilerinden Abdullah b. Mübarek ve Ebû Mutî gibi bazı âlimlerin fikhî görüşleri de istidlal kaynağı olarak benimsenmektedir.⁵⁶² Belh fukahasının farklı telakkiler ortaya koyarak Irak fukahasından nispeten ayrılımları ve farklı içtihatla bulunmaları kendi bölgelerine verdikleri önemden başka bir şey değildir. Belh Hanefî fakih Ebü’l-Kasım, Ebû Hanife ve talebelerine muhalif içtihatla bulunarak kendi görüşünü ortaya koyduğu zaman kendisine, Ebu Hanife ve öncekilere niye muhalefet ettiği sorulunca, “onlar da insan, biz de insanız” cevabını vermesi, bu konudaki delillerdendir.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Ebü’r-Reca Necmeddin Muhtâr b. Muhmud Zahidî (ö. 658/1260), *Kunyetü’l-fetvâ* (yy. ty.), Yazma, s. 96 İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi numra 3122de kayıtlı eserin CD’sidir; Özen, “Bölgesel Fıkıh Ekolleri”, yayımlanmamış bildiri.

⁵⁶⁰ Bkz. Köse, *İslam Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 193-202; Obaidullah, “a.g.m.”, s. 236.

⁵⁶¹ İbn Âbidin, *a.g.e.*, II. 126.

⁵⁶² Bkz. Ebü’l-Leys, *a.g.e.*, vr. 28a.

⁵⁶³ El-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 90, 160.

Irak bölgesindeki genel örf anlayışı, o bölge göz önünde tutularak ortaya konulmuş örfler ile ilgilidir. Üstelik örfün genel olması hangi kritere göre tayin edilmelidir? Bu da kesin belli değildir. Ülkeye göre mi? İlçeye göre mi? Nüfus sayısına göre mi? İnsanların etnik kökenine göre mi? Bu konularda hiçbir açıklama getirilmemiştir. Belh fukhası, Hanefî mezhebini bu donukluktan kurtarmak için genel örfün yanında özel örfün kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlar ve mezhebi bu yönde geliştirmek suretiyle yerelleşmesini sağlamışlardır. Böylece Belh fukahasının faaliyetleri mezhepten kopmadan ve mezhebe körü körüne de bağlanmadan mütecanis bir şekilde devam etmiştir. Belh fakihleri, mezhep içerisindeki birçok meseleyi kendi bölgelerinde meydana gelen olaylara uygun hale getirebilmek için yorum sınırlarını zorlamışlardır. Böylece özel örf anlayışı yaygınlaşarak Belh'te Hanefî mezhebi içerisindeki ilk Hanefî yerel ekol ortaya çıkmıştır.

Maslahat ve sedd-i zera'i gibi bazı durumlarda kullanılan bir diğer metod da siyâset-i şer'îyye metodudur. Aslında siyâset-i şer'îyye'yi metodolojik bir ilke olarak görmekten ziyade onu, kanun boşluklarının doldurulmasında ve kötüye kullanılması mümkün olan açıkların kapatılmasında başvurulmuş bir ilke olarak görmek mümkündür. Bunu, Belh fakihlerinin yöneticilerle olan ilişkileri konusunda ele alacağız.

II. AFGANİSTAN FAKİHLERİNİN EHL-İ REY İÇİNDEKİ KONUMU

Daha önce belirttiğimiz gibi İslam hukuk tarihinin erken dönemlerinde ekolleşmeye başlayan Hicaz merkezli ortaya çıkan ehl-i hadis ile Irak merkezli ehl-i re'y olmak üzere iki grup vardır. hadis ehli genellikle nasların zahirine ve lafzına önem vererek rivayet merkezli fikhî faaliyette bulunmuşlardır. Ehl-i rey ise nasların zahiri anlamlarının yanı sıra yorum faaliyetinde de bulunarak aklı ön planda tutmuştur. Bu iki ekol tarih boyunca fikhin ve buna bağlı olarak fikhî mezheplerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bunlardan neşet eden Irak merkezli Hanefî mezhebi ehl-i rey çizgisini takip etmiştir. Belh bölgesindeki Hanefî fakihler ise her ne kadar Hanefî mezhebine mensup olup ehl-i rey olarak bilinse de zaman zaman ehl-i rey ve ehl-i hadis çizgisinden farklı bir yol takip ederek söz konusu ekollerin dengelenmesinde etkili olmuştur. Belh fakihleri Hanefî mezhebinin ilk iki mesaisinin nas üzerinde yaptığı bazı yorumları kabul etmeyerek lafza bağlı nas yorumunu getirmişlerdir. Yani Ebu Hanife ve öğrencilerinin fikhî görüşlerinden bazılarını naslara muhalif olduğu gerekçesiyle terk etmişlerdir. Böylece bazen seleflerinin çizgisinden uzaklaşırken

bazen de ehl-i hadis çizgisine yaklaşmışlardır. Buna karşılık reyici bir üslup ile fıkıh yapmaktan da vazgeçmemişlerdir.

Belh fakihlerinin Hanefi çizgiyi takip ettikleri yönünde genel bir kanaat hakim olmuşsa da⁵⁶⁴ onların fikhî ictihatta bulunurken meseleleri yorumlayış tarzlarına bakıldığında Belh bölgesinin kültürel ve sosyal şartları gereği bazen genel diğer Hanefilerden farklı hareket ettiklerini görmek mümkündür.⁵⁶⁵ Nitekim Belh fakihlerinin özellikle Mutezilî ile mücadeleleri ve Mihne dönemindeki siyasî baskılar karşındaki tepkileri incelendiğinde bu fakihlerde bir kırılma noktasını görmek mümkündür.⁵⁶⁶ Ancak Belh fakihlerini diğer hanefilerden tamamen yalıtlmış bir şekilde değerlendirmek de doğru değildir. Çünkü Belh fakihlerinin birçoğu Ebu Hanife'nin öğrencisidir. Ebu Hanife'den fıkıh dersi almış ve birçok meselede onun usulünü takip etmişlerdir. Belh fakihleri ictihatta bulunurken birçok konuda yerel düşünerek yani bölgeyi dikkate alarak İslam Hukukunda yerellik ilkesini ilk defa ortaya koymaları sebebiyle Irak ve Buhara gibi fikhî ekollerden de ayrılmışlardır.⁵⁶⁷

A. Afganistan Fakihlerinin Nasları Yorumlama Metotları

Irak merkezli Hanefi fakihler genellikle nasların zahiri yönünden ziyade re'ye sarılan ve İslam mirasının anlaşılmasında, yeni gelişmelerin değerlendirilmesinde re'yi esas alan bir özellikle ön plana çıkmışken;⁵⁶⁸ Belh fakihleri ise birçok meselede re'y metodunu kullanıp onu esas alsalar bile bazı meselelerde seleflerine karşı çıkararak tam tersi bir metot izlemişlerdir. Onların, tıpkı ehl-i hadisın yaptığı gibi nasların zahirine önem verdiği ve bazı durumlarda şekilci düşünerek onlara yaklaşmaya çalıştıkları görölmektedir. Yani bu fakihler, Irak merkezli Hanefi genel çizgiye mensup fakihlerin naslar üzerinde yaptıkları bazı yorumları terk ederek nasların zahiri anlamlarına sarıldıkları ve bu şekilde fetva verdikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte

⁵⁶⁴ Furkânî, "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefi Fıkıh Alimleri", s. 327-350; Çeker, "Hanefi Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", s. 176-181.

⁵⁶⁵ Bkz. Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", s. 227-243.

⁵⁶⁶ Ebü'l-Leys, *en-Nevâzil*, vr. 384a, 386a; Ebü'l-Leys, *Bustânu'l-ârifîn*, s. 182, 184, 185; Vaiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 142-146; 149-150.

⁵⁶⁷ Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", s. 227-243.

⁵⁶⁸ Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 38, 2021, s. 296; Koşum, *Yöntem Sorunu*, s. 83-84; Görmez, *Metodoloji Sorunu*, s. 53;

Belh fukahâsının asıl metotlarının re'y metodu olduğu ve birçok meselede bu metodu kullandıkları bir gerçektir.⁵⁶⁹

B. Afganistan Fakihlerinde Lafza Bağlı Nas Yorumu

Hanefî Belh çevresinin seleflerinin yaptıkları naslar üzerindeki yorumları kabul etmedikleri ve özellikle hadisleri fazla yoruma tabi tutmadıkları görülmektedir. Onlar, nasların zahirine muhalefet görüldüğü anda mezhebin esas görüşü olsa bile o görüşten vazgeçerek nası olduğu gibi kabul ederler. Nitekim Ebu Hanîfe ve öğrencilerinin birçok görüşü, naslara muhalif olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Örneğin, bey' lafızları ile nikâh akdi yapmak Ebu Hanife ve öğrencileri tarafından caiz görüldüğü halde,⁵⁷⁰ Ebu Bekir el-İskaf tarafından bu görüş ahâd hadise aykırı olduğu gerekçesiyle caiz görülmemiştir.⁵⁷¹ Bu konu ile ilgili *en-Nevâzil*'de birçok örnek bulunmaktadır.⁵⁷² Mesela, kadının nafakasının tespitinde yine kadının içerisinde bulunduğu mali şartlara itibar edilmesi gerektiği görüşü, Ebü'l-Leys tarafından naslara muhalefet gerekçesiyle reddedilmiştir.⁵⁷³

Konu ile ilgili Hinduvânî'nin bir görüşü de örnek olabilecek niteliktedir. Örneğin, Ebu Hanife'ye göre cünüp bir kimsenin Fatiha suresini dua niyetiyle okumasında bir sakınca olmayık mezhepte benimsenen görüş de bu olduğu halde Hinduvânî'nin, "Ebu Hanife'den böyle bir rivayet gelmiş olsa dâhi bu yönde fetva vermem." dediği bilinmektedir.⁵⁷⁴

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Belh fakihleri, seleflerini ortaya koyduğu bazı görüşlerden naslara muhalif olduğu gerekçesiyle vazgeçmiş ve nasları, yorumdan arındırarak zahirî yönü ile amel etme anlayışını savunmuşlardır. Belh fukahâsı bu yönleri ile Irak fukahâsından ciddi manada ayrılmaktadır. Çünkü ilk iki mesainin görüşleri daha sonraki Irak fukahâsı tarafından fıkıh usulü dili ile savunularak koruma altına alınmaya çalışılırken, buna karşı aynı dönemlere denk

⁵⁶⁹ Furkani, "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefî Fıkıh Alimleri", s. 327-350.

⁵⁷⁰ İbnu'l-Cevzi, *Isaru'l-insaf fi asari'l-hilaf*, s. 148.

⁵⁷¹ Ebu'l-Leys es-Semerkandi, *Kitabu'n-Nevazil*, vr. 100a.

⁵⁷² Ebu'l-Leys es-Semerkandi, *Kitabu'n-Nevazil*, vr. 8a, 18a 95, 206 b, vd.

⁵⁷³ Ebu'l-Leys es-Semerkandi, *Kitabu'n-Nevazil*, vr. 99a. Bu konu ile alakalı diğer örnekler için bk. vr. 6b, 98a; 329b, 365a, 100 a.

⁵⁷⁴ Şeyh Nizam vd, *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, V, 317; Ebü'l-Leys, *e'n-Nevâzil*, vr. 8a, 18a, 206b

gelmelerine rağmen Belh fakihleri ise nasları âdeta yorumdan arındırma faaliyeti ile karşı karşıya kalmışlardır. Belh fukahâsını bu yöne sevk eden bazı sebeplerinin olması muhakkaktır. Bu sebeplerin ve bir takım endişerin, özellikle Mu'tezile'ye karşı olumsuz tutumları ve ehl-i hadisten etkilenmeleri olarak açıklanabilir.⁵⁷⁵

C. Afganistan Fakihlerini Lafza Bağlı Kalmaya Sevk Eden Sebepler

1. Naslar Üzerine Yapılan Yorumların Mu'tezilî Görüşleri Andırması

Belh fakihleri seleflerinin görüşleri bile olsa Mu'tezile ekolüne ait görüşleri, onu andıran ve ona yakın olan içtihatları aşırı bularak kabul etmemişlerdir. Nitekim Hanefî mezhebinin ilk iki tabakanın bazı görüşlerini Mu'tezilî görüşlere yakın olduğu gerekçesiyle terk etmişlerdir. *en-Nevâzil*'de Halku'l-Kur'an iddiasına ve kabir azabını inkar edenlere karşı çıkılması buna örnek verilebilir.⁵⁷⁶

Bir diğer görüş de zahir rivayette yer almasına rağmen Mu'tezile'nin bir görüşünü ima ettiği için Ebü'l-Kasım es-Saffar tarafından reddedilmiştir. Örneğin, zahir rivayete göre cenaze, mezara konulduktan sonra telkin yapılmaz. Ebü'l-Kasım es-Saffar ise bu görüşün Mu'tezile mezhebine muvafık olduğunu belirterek bu görüşün reddedilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁵⁷⁷

2. Siyasî Baskı

Belh fakihleri, Hanefîlerin Mu'tezile mezhebinin görüşlerini yansıtan bazı içtihatlarını terk ederek ehl-i hadisin yanında yer almışlardır. Onların bu şekilde yer değiştirmelerinin bir sebebi de siyasî baskıdır. Belhli fakihler, Mu'tezile'nin güçlü olduğu dönemlerde eleştirilere ve bazı işkencelere maruz kaldığı gibi ehl-i hadisin güçlü olduğu dönemlerde de aynı şekilde onlar üzerinde siyasî baskı devam etmiştir.⁵⁷⁸ Bu yüzden Belh fakihleri birçok meselede ehl-i hadise tabi olmuşlardır. Belh fakihleri kendi bölgelerindeki fikrî ayrılıkları bazı meselelerde taviz vermek suretiyle en aza indirmeye çalışmışlardır. Onların bu davranışları incelendiğinde içerisinde birçok mesaj barındırdığı görülecektir. Çünkü söz konusu coğrafya, zaten hem siyasî hem de

⁵⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mohammadullah, "Hanefî Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergi*, sy. 38, 2021, s. 293-308.

⁵⁷⁶ Ebü'l-Ley, *en-Nevâzil*, vr. 384a, 386a; Ebü'l-Ley, *Bustânu'l-Ârifin*, s. 182, 184, 185.

⁵⁷⁷ Ebü'l-Ley, *en-Nevâzil*, vr. 384a, 386a.

⁵⁷⁸ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299-310.

birçok etnik gurubun bir arada yaşaması nedeniyle çekişmelerin eksik olmadığı bir bölgedir. Dolayısıyla bu fakihler krizleri arttırmamak için orta bir yol izlemişlerdir. Onların bu tavırları ehl-i rey ile ehl-i hadis arasındaki ihtilafların giderilmesi konusunda da devam etmiştir. Belh fakihleri Hanefî mezhebine sıkı bir şekilde tabi olmalarına rağmen ehl-i hadisin şiddetli eleştirileri karşısında bazı durumlarda ya taviz vermişler ya da orta yolu bulmaya çalışmışlardır. Örneğin Belh fakihlerinin en önemli temsilcilerinden olan Hinduvânî, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde vuku bulan siyasî olayları hiç değerlendirmemiştir. Fatıha suresinin son ayetini tefsir ederken “Merhamet gösterdiklerinin yolu Hz. Muhammed (s.a.v.) ile iki dostu Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in yollarıdır” şeklinde bir görüş ortaya atarak Müslümanların yarasını sarmaya çalışmıştır. Bilindiği üzere Belh bölgesinde Hz. Ali ve ailesini aşırı seven taraftarlar da mevcuttur. İslam dünyasını Şîî ve Sünnî diye ikiye ayırabilecek kadar güçlü olduğu bu dönemde Hinduvânî bu yolu tercih etmek zorunda kalmıştır. Belh fakihlerinin bazıları kendilerini ehl-i hadis çizgisine yakın görmelerine ve nakli ilimleri akli ilimlere tercih etmelerine rağmen yine de ehl-i hadisten sert eleştiri almalarına mani olamamışlardır.⁵⁷⁹

3. Sosyal Hayat

Toplumsal gereksinimleri ve kabiliyetleri çoğu zaman fikir ve sistemlerin değişim sebeplerindendir. Bilindiği üzere, Irak bölgesindeki insanların sert mizaçlı ve kolay kabullenmeyen bir tabiata sahip oldukları bilinmektedir. Buna karşı Belh Bölgesindeki insanların Irak toplumuna göre daha yumuşak mizaçlı, züht hayatı yaşayan ve kolay kabullenen bir yaşam tarzına sahiptirler. Bu, söz konusu toplum içerisinde çıkan zâhidâne yaşam tarzları ile bilinen âlimlerden bellidir. Zaten toplumların, genellikle kendilerine benzeyen bilim insanlarını çıkardıkları söylenebilir.⁵⁸⁰

Bilindiği üzere, Irak bölgesinde yaşayan fukahâ, ehl-i hadisin eleştirilerine karşı yine onların üslubu ve dili ile ilk iki mesainin korunmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Diğer bir ifadeyle Irak fukahâsı, İmam Şafîî’nin usul dili ile eleştirdiği Hanefîlerin ilk iki mesâîsini yine bu dili kullanarak mezkûr mesâîleri

⁵⁷⁹ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 299-310; Radtke, “Mystiker in Hürâsân Und Transoxanien”, s. 547.

⁵⁸⁰ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 12.

korumaya çalışmışlardır. Mesela, nasların Hanefî imamlarının görüşüne muhalif bulunması halinde ya mensuh sayılması ya da tevil edilmesi gerektiğine dair ifadeler bu konu ile ilgili önemli kayıtlardandır.⁵⁸¹ Kerhî'nin ifadesinden de anlaşılacağı üzere Belh fukahâsı Irak fukahâsının yaptığı gibi seleflerinin görüşlerini korumak için naslara yorum getirilmesi taraftarı olmamışlardır.

Belh fukahâsı ise, fıkıh usulü ile ilgili bir eser kaleme almak yerine *Nadir rivayetlerin* yanı sıra üçüncü tabaka ve sonrasındaki rivayetleri toplamakla meşgul olmuşlardır. Bunu yaparken de özellikle *Zahir rivayetten* sonra kendi bölgelerindeki fukahânın görüşlerini ön plana almışlardır. *en-Nevazil'e* bakıldığında mezkur bölge alimlerinin görüşleri ve fikhî tecrübelerinin Belh fukahâsı için çok önemli olduğu görülmektedir.⁵⁸²

Belh bölgesi ve fakihlerine dair olan *Fezâil-i Belh* adlı eser incelendiğinde ehl-i hadis ile yakınlığı bilinen Süfyan es-Sevrî'den çokça zikredilmesi ve Ahmet b. Hanbeli'nin Belh fakihleri ve kadıları ile ilgili olumlu düşünceye sahip olup *Fezail-i Belh*'te gecen Dahhak b. Muzahim (ö.105/723) gibi müfessir ve muhaddisleri güvenilir olarak görmesi Belh fakihlerinin ehl-i hadisin güvenini kazandığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel'in Şeddad b. Hekim (ö. 210/825), Mekki b. İbrahim (ö. 215/830) gibi alimler için övücü sözler sarf etmesi de bunu desteklemektedir.⁵⁸³

Belh fukahâsının bazı durumlarda ehl-i hadise yakın çizgide fikhî faaliyette bulunduklarını görebilmek için *Fezâil-i Belh* 'te geçen 70 alimin hayatını ve ehl-i hadis ile olan ilişkilerinin incelenmesi yeterli olacaktır. Ayrıca bu kitabı tahkik ve tashih eden Abdulhay Habibî (ö. 1984) de bu kanaatte olduğunu dile getirmektedir.⁵⁸⁴ Belh fukahâsının rivayet merkezli fikhî faaliyette bulunduklarını *Fezail-i Belh*'te gecen birçok fakihin mutlaka birkaç tane hadis rivayet etmelerinden de anlamaktayız. Örneğin, “Evlenmeyen erkek ve kadına Allah lanet etmiştir.” hadisini rivayet eden Ebu Muti' hadis râvisi olarak da göze çarpmaktadır.⁵⁸⁵ Ebu Süleyman el-Cüzcânî'nin de “Hz. Peygamber'in oruçlu iken hanımlarını öperdi” şeklinde en az bir tane hadis

⁵⁸¹ Kerhî “Risale fi'l-usuli'l-leti aleyha medaru furui'l-Hanefiyye”, *Te'sisu'n-nazar*, s. 169-171.

⁵⁸² Ebü'l-Leys, *en-Nevâzil*, vr. 241a.

⁵⁸³ Vaiz-i Belhi, *Fezâil-i Belh*, s. 62, 63, 174,193, 202.

⁵⁸⁴ Vaiz-i Belhi, *Fezâil-i Belh*, s. 13-14.

⁵⁸⁵ Vaiz-i Belhi, *Fezâil-i Belh*, s. 153. Rivayet ettiği hadisler için bkz. s. 149-150, 153.

rivayet ettiği gör÷lmektedir. Nusayr b. Yahya da hadis ravisidir. Ebu'l-Kasım es-Saffar, Ebu Bekir el-İskaf, Hinduvânî ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî de hadis ravisi olup çok hadis rivayet etmiştir.⁵⁸⁶

Belh fukahâsı, rivayet merkezli fikhî görüş ortaya koymak ve hadis rivayet etmekle birlikte asla re'y merkezli fıkıh yapmaktan vazgeçmemişlerdir. *Nevazil'de* geçen fikhî içtihatlar incelendiğinde onların ehl-i rey olarak bilinen Hanefî fıkım ezbere bildikleri ifade edilmektedir. Nitekim Belh fukahâsının önemli isimlerinden olan Hinduvânî, Hanefî mezhebi ile ilgili bütün görüşlerin⁵⁸⁷ kaybolması halinde bunları ezberden yazacağını söylemesi ehl-i reye bağılıklarını ve bu husustaki ilmî kudretini gösterdiği gibi geçmişin sevilerek korunduğunun bir işaretidir.⁵⁸⁸ Aynı şekilde Ebü'l-Leys'in kendinden önceki ve aynı bölgede yaşayan fakihlere atıf yaparak birini tercih etmesi ise kendi bölgelerine önem verdiklerini ve rivayeti ön plana çıkardıklarını göstermektedir.⁵⁸⁹

Kısacası Afganistan fakihleri, içtihatla bulunurken yaşadıkları coğrafyanın sosyal ve hayat şartları gereği yeri geldiğinde Irak Hanefilerinden daha da r'eyci olup akli ön plana alırken bazı durumlarda da nasları yorumlamaktan kaçındıkları ve ehl-i r'ey gibi hareket ettikleri gör÷lmektedir.

III. AFGANİSTAN FAKİHLERİNİN YÖNETİCİLER İLE İLİŞKİSİ VE SİYÂSET-İ ŞERİYYE

A. Afganistan Fakihlerinin Yöneticilere Yönelik Tutumu

İslam tarihinde siyaset, zaman zaman fıkıh ve hukuka yön vermiştir. Buna bağılı olarak insanlar çoğu zaman haksızlığa maruz kalmış ve mezheplerin yayılışına bile müdahale edilmiştir. Birçok mezhep imamı ve fukaha, yöneticilerin çeşitli baskı ve tehditlerine maruz kalmıştır. Örneğin; Ebû Hanife, hapse atılmış ve bu sebepten dolayı vefat etmiştir. İmam Malik'e işkence uygulanmıştır. İmam Şafî'nin de çeşitli tehditlerle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Ahmet b. Hanbel de diğ er imamlar gibi

⁵⁸⁶ Rivayet edilen hadisler için bkz. Vaiz-i Belhi, *Fezâil-i Belh*, s. 213, 258, 261, 289, 296, 301, 316.

⁵⁸⁷ Hinduvânî, "Eğer Ebu Hanife'nin bütün kitapları ile Ebu Yusuf'un *el-Emâli* ve Şeybânî'nin *Nevâdir* ve *Ziyadât*'ı yanarsa, bunların hepsini tek harfini bile ileri geri değıştirmeden ezbere yazarım" (Vaiz-i Belhi, *Fezâil-i Belh*, s. 301.)

⁵⁸⁸ Vaiz-i Belhi, *Fezâil-i Belh*, s. 301.

⁵⁸⁹ Detaylı bilgi için bkz. Mohammadullah, "Hanefî Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergi*, sy. 38, 2021, s. 293-308.

birçok sıkıntıyla karşılaşmıştır.⁵⁹⁰ Bu durumun karşısında fakihlerin özgür düşünceleriyle yaptıkları ictihâdlarda, verdikleri fetvâlarda hiç kimseden çekinmeden doğru bildiklerini haykırdıklarını görmekteyiz. Hanefî fakihler, ulû'l-emre itaate vurgu yaparken haksızlığa karşı da son derece hassas davranmışlardır.

Hanefî mezhebinin önemli merkezi olan Belh şehri idari açıdan birçok hükümete başkentlik yapmıştır. Belhli fakihler, bazen yönetimde yer almış bazen de yönetimden uzak durmuşlardır. Yani fakihler bir taraftan âdil yöneticilerin idaresinde kadılık ve müftülük gibi önemli görevlerde bulunurken diğer taraftan da haksızlığa ve zorba yöneticilere karşı hakkı söylemeyi ihmal etmemişlerdir. Zaman zaman zor durumlarla karşılaştıklarını hatta canlarına mal olmasına rağmen en basit meselelerde bile taviz vermediklerini ve yöneticilere karşı sergiledikleri dik duruşlarıyla halka örnek olduklarını görmekteyiz. Belhli fakihler, Kur'an ve sünnetten hüküm elde ederken Ebû Hanife ve öğrencilerinin takip ettikleri özgür hareket etme ve içtihat yaparken kimsenin etkisi altında kalmama yöntemine ve Hanefî mezhebinin temel prensibine sınıksız sarılarak Hukukun uygulanmasında çok hassas davranmışlar ve yönetici ile diğer vatandaşlara karşı aynı muamelede bulunmuşlardır. Aşağıda örneğini vereceğimiz duruşlar, müçtehitlerin dürüstlüğünü ve ictihâdlarının sağlamlığını göstermesi ve fakihlerin özgür içtihat yapma hususunda örnek teşkil etmesi ve dolayısıyla hukuk anlayışı açısından önem arz etmektedir.

Mütevekkil b. Hamrân Belh'in önde gelen Hanefî fakihlerinden biridir. Rivayete göre Kuteybe, Mütevekkil b. Hamrân'ı ordu komutanı olarak atamış ve Belh kadılığını da kendisine vermiştir. Daha sonra Ebû Müslim'in ayaklanmasına karşı Belh halkının yanında savaşan Mütevekkil, savaşta yenilmiş ve Mukatil b. Hayyan ve Mukatil b. Süleyman gibi fakihlerle birlikte saklanmışlardır. Belh'in komutanlarından olan Ebû Davud⁵⁹¹, Mütevekkil'e "Bize karşı niye savaştınız." dediğinde buna karşılık Mütevekkil, "Onların (Belhli) bizim üzerimizde hakları çoktu, onları ödüyorduk. Şimdi hüküm sizin elinizde." diye cevap vermiştir. Mütevekkil b. Hmaran Ebû Davud kendisine kadılık teklif edince Ebû Davud'un minberlerde isminin okunmaması, valinin atadığı kişilerin şahitliğinin dinlenilmeyeceği, valinin Müslümanlar'dan aldıkları malları sahiplerine geri iade etmeleri şartıyla kadılığı kabul etmiş ve Belh

⁵⁹⁰ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Mehterhan Furkanî, "Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-i Belh Bağlamında", *Bilimname: Düşünce Platformu*, sy. 41, 2020, s. 1029-1047.

⁵⁹¹ Ebu Davud aldı bu şahıs, Ebû Müslim'in Belh şehrinin fethi için görevlendirdiği komutanıdır.

kadılığı görevinde kalmıştır. Bir gün halife Mütevekkil b. Hmaran’a “Bize mahsus olan konularda hüküm verme” diye yazı gönderdiğinde halifenin mektubunun arkasına⁵⁹² إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا ayetini yazıp geri göndermiştir. Yönetimle arası iyi olmayan Mütevekkil b. Hamran, valinin “Minberlerde bana dua et ve şahitliğimi de kabul et.” sözünü reddedince vali tarafından iki eli ve iki ayağı kesilerek öldürülmüştür.⁵⁹³

Belh’te 20 yılı aşkın kadılık yapan Ömer b. Meymun da yaşadığı köyde bir münker görmüş ve ona tek başına engel olamayınca çevredekilerden yardım istemiş fakat onlar yardım etmeyince nehy-i ‘ani’l-münker’de bana yardım edilmeyen bir yerde ikamet etmem.” diye yemin ederek Kâbe’ye gitmiştir.⁵⁹⁴

Ebû Mutî zamanında da Belh şehrinde Halife’ye yakın olan birisi, başka bir kişiye ait olan araziye kendi mülkiyetine geçirmiş ve dâru’l-hilâfeden imza almıştır. Bunun üzerine arazi sahibi Ebû Mutî’ye şikâyetle bulunmuş ve Ebû Mutî araziye gasp eden kişiye bunu niye aldığını sorduğunda adam, arazinin kendisine ait olduğuna dair Halife’nin imzasını taşıyan belgeyi göstermiştir. Bunun üzerine Ebû Mutî’ mektubun arkasına halifeye şöyle yazmıştır: “Ben senin atadığın bir kişiyim. Allah’ın kitabı ve Peygamberin sünnetine göre hüküm verdim. Şayet sen de buna razı olursan verdiğim hükmü onayla, yoksa beni görevimden azlet.” Bunun üzerine halife tarafından Ebû Mutî’nin verdiği hüküm onaylanmıştır.⁵⁹⁵

Belh’in on birinci kadısı olan Leys b. Müsâvir’e Belh’te kadı iken Hilafet makamından herkesin Kur’an’ın mahluk olduğunu söylemesi gerektiği yönünde bir mektup gelmiştir. Leys bunu görünce “Allahu ekber! Seksen sene sonra Müslümanlar’ın içinde küfür zâhir oldu.” diyerek halkın önünde “Kendimi kadılıktan azlettim. Kur’an’ın mahluk olduğunu iddia edenler kafirdir.” demiştir.⁵⁹⁶

Rivayete göre Hasan b. Ebu Tayyib adlı bir şahıs, halife için bir bölgeden vergi istediğinde Ebû Bekir b. Sai’d, (ö. 328/843) bunun caiz olmadığını söyleyince, bu şahısla ikisi tartışmaya başlamış ve bunun üzerine Hasan, “Ey Ebû Bekir sultana karşı

⁵⁹² Nisa 4/58

⁵⁹³ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 86-90.

⁵⁹⁴ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, 124.

⁵⁹⁵ Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 150-151.

⁵⁹⁶ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, 10.

bu derece cesaretli ve küstahça davranma” deyince Ebû Bekir de Hasan’a “Sen de Allah’a karşı cesur ve küstah olma” diye cevap vermiştir.⁵⁹⁷

B. Afganistan Fakihlerinin Siyaset-i Şer'iyye Anlayışı

Siyâset-i şer'îyye kavramı, kamu otoritesinin yetkisini ifade etmektedir. Yani kamu otoritesinin toplumun yararına olacak ve dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler ve uygulamalar yapma yetkisini ifade etmektedir.⁵⁹⁸ Siyâset-i şer'îyye, diğer Sünnî mezheplerce sadece toplumun maslahatı yönünde kullanılırken Hanefî hukukçuları ise siyâset-i şer'îyye'yi daha yaygın olarak ceza, cezayı ağırlaştırma ve maslahat gibi birçok sahada kullanmışlardır. Bunun sebebi Hanefî mezhebinin özellikle Horasan bölgelerinde⁵⁹⁹ devlet mezhebi olarak bilinmesidir.⁶⁰⁰

Siyaset-i şer'iyye'nin gerekliliğine gelince İslam hukuku bu metotla, değişen sosyal şartlara ve hayatın isteklerine çözüm getirebilmektedir. Fakihler, zamanla ortaya çıkan yeni gelişmelerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle İslam'ın genel ilke ve kurallarına bağlı kalmak suretiyle devlet yöneticilerinin şeriatın verdiği yetkiyi kullanmalarını bir ihtiyaç olarak görmüşlerdir. Müslüman toplumun genel maslahatı için devlet başkanına bazı ilâve düzenleme yapma yetkisi verilmektedir. Hakkında nas bulunmayan meselelerde, devlet başkanlarının, İslam hukukunun ilke ve kurallarının dışına çıkmamak kaydıyla tüm zaman ve mekânlarda toplumun yararına olan hukukî işleri yapması veya onlardan herhangi bir zararı def etmesi açısından siyaset-i şer'iyye'nin önemi büyüktür.

İslam hukukçuları, toplumun bütün hukukî işlerini belli bir düzene koymak ve İslam hukuk kuralları çerçevesinde her dönemde toplumun hukukî sorunlarına çözüm bulmak için kamu otoritelerine ve kadılarına tanınmış olan yetkiyi sistemleştirmişlerdir. Böylece kişiler üzerinde adaleti uygulama ve kamuda genel düzeni sağlama gibi görevleri yerine getirmek maçıyla kurulan Mezâlim mahkemesi⁶⁰¹ ve İslam

⁵⁹⁷ Vâiz-i Belhî, *a.g.e.*, 293-294.

⁵⁹⁸ Apaydın, “Siyaset-i Şer'iyye”, *DİA*, XXXVII, 299-303.

⁵⁹⁹ Kral Nadir Şah'ın, 929/1523 yılında İslam dini ve Hanefî mezhebine göre bir metin hazırlattığı nakledilmektedir. Ayrıca 1383/1963 yılındaki başka bir fermânda Afganistan'ın resmî dini İslam, mezhebi Hanefî ve devletin başına geçecek kişinin de Hanefî Mezhebine mensup olmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bkz. el-Müderriş, *a.g.e.*, I, s. 150.

⁶⁰⁰ Koşum Adnan, “İslam Hukukunda Siyaset-i Şer'iyye Kavramı”, *İslam Araştırmalar Dergisi*, Cilt, XVI, 2003, s. 3.

⁶⁰¹ Akyüz, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezâlim)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 20.

devletlerinde toplumun genel ahlâkını denetlemekle ve pazarlarda yapılan alışverişleri belli bir düzene koymakla sorumlu olan hisbe gibi kurumlar ortaya çıkmıştır.⁶⁰²

Siyaset-i şeriyye konusunda Afganistan (Belh) fakihlerinin belirttikleri görüşler oldukça sınırlıdır. Siyaset-i şeriyye konusunda tespit edebildiğimiz Belh fakihlerinin görüşlerini ve bunun sebeplerini örneklerle açıklayabiliriz.

Ebû Bekir b. Sa'id, siyaset-i şeriyye alanına ilişkin görüş beyan eden Belh fakihlerinden biridir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ebû Sa'id, şehrin su ihtiyacını karşılayacak su kanallarının kazılmasında tüm halkın devlet başkanı tarafından bu işe zorlanamayacağını söylemektedir. Ona göre, devlet başkanı tarafından zorla çalıştırılmak doğru değildir.⁶⁰³ Sebebi ise devletin ağır vergi almasıdır. Aslında bu tür işler, toplumu ilgilendirdiği için bütün halkın gönüllü bir şekilde bu işi yapması gerekirken Ebû Said halka ağır vergiler koyan ve zenginleşen devletin bizzat kendisinin yapmasını ve bununla sorumlu olduğunu belirtmektedir.

Yine rivâyete göre, devlette çalışan birisinin sebepsiz yere bir köyden mal talepte bulunması üzerine Ebû Bekir, buna karşılık vermiştir. Görevlinin, "Ey Ebû Bekir devlete karşı çıkararak emirlerini çiğneme" demesi üzerine Ebû Bekir de "Sen de Allah'a karşı çıkıp emirlerini çiğniyorsun" diyerek karşılık vermiştir.⁶⁰⁴

Halifenin Kureyş'ten olması meselesi üzerine de Ebû Said, eğer Müslüman toplum, Kureyş dışından ve hatta Arap olmayan birisi üzerinde ittifâk ederlerse, bu şahsın halife olmasının caiz olduğunu savunmaktadır.⁶⁰⁵

Ebû Bekir el-İşkâfî'nin de siyaset-i şer'iyye alanına dair bazı görüşleri mevcuttur. Örneğin; ona göre Müslüman devlet başkanı kamusal bir iş yaptığında bu yaptığı işin karşılığı olarak kendi halkından herhangi bir ücret (vergi) talep edemez. el-İşkâfî, yöneticinin kamunun maslahatı söz konusu olan işleri yapmakla yükümlü olduğunu belirtir.⁶⁰⁶ Genel kabule göre veliahtlık usulüyle halifenin yerine geçmek ve devlet başkanı olmak caiz görülmüştür. Ancak Belh fakihlerinden Ebû Bekir el-İşkâfî ise veliaht olmayı caiz görmemektedir. Ona göre halifenin kendisinden sonra iş başına

⁶⁰² Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Baylan Matbaası, Ankara, 1975, s. 77.

⁶⁰³ Şeyh Nizâmüddîn, *el-Fetâvâ el-Hindiyye*, V, Darü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Bs. Beyrut: 1421/2000, s. 473.

⁶⁰⁴ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 291-294.

⁶⁰⁵ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, II, 708.

⁶⁰⁶ Vaiz-i Belhî, *a.g.e.*, s. 296; Bağdâdî, *Tarih-u Bağdâd*, IV, s. 357.

gelmesi için birisini veliaht olarak seçmesi durumunda halife, veliahtinden önce vefat ederse halkın veliahta itaat etme zorunluluğu yoktur.⁶⁰⁷

Ebü'l-Leys es-Semerkandî ise veliahtlık ile ilgili olarak Hz. Ebû Bekir'in halifelik makamını Hz. Ömer'e devrettiğini delil göstererek devlet başkanının veliaht tayin etmesi hususunda Ebû Bekir el-İşkâfî'den farklı düşünmektedir. Yani Ebû Bekir el-İşkâfî, mevcut halife öldükten sonra yerine geçecek olan veliahta halkın itaatini zorunlu görmezken, Ebü'l-Leys es-Semerkandî, veliahtlık uygulamasının caiz olduğunu savunmaktadır.⁶⁰⁸

Ebü Süleyman el-Cüzcânî, kendisine Halife Me'mûn, kadılık görevini teklif ettiğinde "Ey Müminlerin emiri kadılık makamında Allah'ın haklarını gözet, bu emâneti benim gibilerine teslim etme Allah'a yemin olsun ki eğer hâtâkâr olursam Halife Me'mûn'un gazabından korkmam ama Allah'ın kulları hakkında hatalı hüküm verdiğim için Allah'tan ve kendi nefsimden razı olmam" diyerek reddetmiştir. Halef b. Eyyüb de kendisine kadılık makamı teklif edildiğinde "Ben doğru ve sâdık bir şahıs değilim. Bu yüzden beni bu göreve getirmende bir yarar görmüyorum" diyerek kadılık görevini reddetmiştir.⁶⁰⁹

Kadılık görevi ve idari işler konusunda yani siyasete girme konusunda fakihlerin tavırlarına baktığımızda genelde Belh fakihlerinin bu görevi üstlenmekten çekindiklerini görmekteyiz. Bunun sebebi ise, bu tür görevlerin ağır sorumluluk içerdiğinden veya zor olduğundan değil, siyasîlerin kadılık makamında oturan âlimlerin işlerine karışmasından ve kendi istekleri yönünde müdahalelerinden dolayıdır. Kadılık görevinin kapsadığı alanlar, hukukî dâvâlar olup İslam hukukuna göre hüküm verileceğinden şerî hükümler esas alınmaktadır. Dolayısıyla kadılar, şerî esasa göre değil de siyasîlerin istek ve arzularına göre hüküm verdikleri zaman bunun vebâli ağır olacağından devlet işlerinden hep uzak durmayı tercih etmişlerdir. Kendi istikrârını korumak için yerel yöneticilerle işbirliği yapan baştaki halife, sembolik olarak fakihlerden birisini kadılık görevine getirmek ve böylece kendi istekleri doğrultusunda hareket etmesini istemektedir. Bu durumda ise şerî kurallarla devletin siyasî çıkarları çatışmış olacaktır.

⁶⁰⁷ el-Müderriş, *a.g.e*, II, s. 702 .

⁶⁰⁸ el-Müderriş, *a.g.e*, II, s. 702.

⁶⁰⁹ Vaiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, 162-165.

Görüldüğü üzere Belh fakihlerinin çoğu İslam hukukunun öngördüğü kurallara uygun olmayan siyasî fermânları hiçe saymışlar ve siyaset-i şeriyye kavramı altında devlete tanınan yetki kendi amacı dışında kullanıldığında bu haksızlıklara karşı tepki göstermişlerdir. Halkın hukukî işlerini düzenlemekle yükümlü olan siyasîler, bazı durumlarda halkın lehine değil de aleyhine kararlar almışlardır. Dolayısıyla şerî hukuka uygun olmayan hadiseler cereyân ettiğinden bu, siyaset-i şeriyye'nin ilgilendiği alanı etkilemektedir.

C. İslam Hukukunun Konuları-Sistematîği

Afganistan Hanefî fukahasının, Irak Hanefî fukahasından bazı hususlarda farklı görüşler beyan ettiği bilinse de fıkıhın sistematîği konusunda Afganistan fukahasına özel farklı bir görüşe rastlayamadık. Afganistanlı fakihlerin günümüze ulaşan elimizde herhangi bir usul eseri olmadığı için onların usûl ve fıkıhın sistematîğiyle ilgili görüşlerini tespit etmek oldukça zordur. Ancak konumuz İslam hukuku olduğundan fıkıhın sistematîğinden kısaca bahsetmekte fayda vardır.

İslam hukuku, biri fûrû diğeri usûl olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Usûl-ı fıkıh, şer'î ameli hükümlerin, tafsili delillerden elde edilmesine yarayan yöntem ve kuralları inceleyen bir ilim dalıdır. Bu yöntem ve kurallara göre elde edilen şer'î ameli hükümleri ele alan ilim dalı ise fûrû-ı fıkıh kısmını oluşturmaktadır. İslam tarihinde ilk dönemin toplumsal ve kültürel şartları, acil çözümler gerektirdiğinden fûrû ilmi, usûl ilmine öncelenmiştir. Yani fûru fıkıhı ilgilendiren meseleler ilk önce ortaya çıktığı için fûrû fıkıh, usûl-i fıkıhtan önce gelmektedir. Fıkıh eserlerindeki konular, geliş güzel işlenmemekte olup belli bir sistematîğe göre ele alınmıştır. Bu sistematik yani ameli hükümleri konularına göre tasnif faaliyeti, aslında Hicrî II. asrın ortalarından itibaren başında Ebû Hanife'nin bulunduğu bir ilmî oluşumun ortak girişimiyle başlamıştır. Böylece fikhî meseleler ve mevzular, konu başlıkları altında ele alınmıştır. Örneğin, her bir bahis, öncelikle “kitâb”, onun altında “bâb” ve “fasıl” gibi üst-alt konu başlıkları altında incelenmiştir.⁶¹⁰ Böylece fikhî birikim, kısa zamanda belli ölçüde sistematik bir görünüme kavuşmuştur.

Klasik fıkıh kitaplarındaki konuların tertibine baktığımızda bütün mezhepler ibadet bahislerine öncelik vermiş ve fıkıhın ana konularını, ibâdât-muâmelât şeklinde

⁶¹⁰ Aybakan, “Fûrû’ Fıkıh Sistematîği Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2006/2), s. 6.

ikili bir tasnife tabi tutmuşlardır. Bazen buna ukûbât bahsi ilâve edilerek üçlü ve bazen de münâkehât-müfârekat bahisleri ilâve edilerek dördlü bir tasnif de yapılmıştır. Bu ayırımlarda ibâdâtın kapsamı hep sâbit kalırken, muâmelâtın kapsamı giderek daralmıştır. Üçlü ayırimda cezâ hukuku, dördlü ayırimda aile hukuku, (münâkehât-müfârekat) muâmelât'ın kapsamı dışında kalmıştır.⁶¹¹

Fıkıhın ana konuları genel kabule göre “ibâdât, münâkehât, muamelât ve ukûbât” şeklinde dördlü tasnife tabi tutulmuştur. Ancak Hanefîler, diğer mezheplere muhalif olarak “ibâdât, muamelat ve ukûbât” tarzında üçlü bir sistem benimsemiştir.⁶¹²

İkili Tasnif (İbadat-muamelat)

Fıkıh kuralları birtakım ilişkileri düzenlemektedir. Bu ikili ayırimdaki ibadât ve muamelât kavramıyla ilgili fıkıh kurallarının düzenlediği ilişkiye gelince, genel olarak şöyle ifade edebilir. Kulun Allah ile olan ilişkilerini düzenleyen fıkıh kuralları “ibadât” alanını oluştururken kulun Allah dışında diğer bireylerle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen fıkıh kuralları da muâmelât alanını oluşturmaktadır. Gerçi Allah hakkı sadece ibadetlere özel değildir ve bütün ilişkilerde Allah-kul arası bir boyut mevcuttur. Bu ayırimda en geniş sınırlarına ulaşan muâmelât, hukukun tamamını karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır. Bu tasnifte muamelât kavramının günümüzde yaygın olarak kullanılan “İslam Hukuku” kavramına karşılık geldiğini söylemek mümkündür.

Çoklu Tasnifler (İbadat, muamelat, ukubat ve münakehat)

İkili tasnifte muâmelâtın, bütün hukuku karşılayacak kapsamda kullanıldığını gördük. Ancak ukubatla ilgili meselelerin muamelâta katılması yani muamelat içinde ceza hukukunun işlenmesi zamanla fukahayı çoklu bir ayırım yapmaya yöneltmiştir. Çoklu ayırımlarda ibadâtın kapsamı sabit olup değişmezken, muâmelâtın kapsamı daralmıştır. İkili ayırimda muâmelât, fıkıhın hukuka tekabül eden kısmına karşılık kullanılırken çoklu ayırım ise hukukun kendi içinde ana bölümlere ayrılması anlamına gelmektedir.⁶¹³

⁶¹¹ Aybakan, “a.g.m.”, s. 8.

⁶¹² Karadağ, Bekir, “İslâm Hukuku Sistematiğine Dair Bir İnceleme (Kitâbu'n-Nikâh Örneği)”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXV, sy. 43, 2020, s. 111; Edib Fâyiz ez-Zamûr, “Taksîmu mevdûati'l-fikhi ve tertîbuha fî kütûbi'l-mezâhibi'l-erbaati”, *Mecelletu'l-ulûmi 'ş-şeriyye ve'l-lügati'l-Arabîyye*, sy.5, 2018, s. 175-181.

⁶¹³ Aybakan, “Fürû' Fıkıh Sistematiği Üzerine”, s. 13.

Kısacası, klasik fıkıh eserlerinde İslâm hukuk ilminin ana konuları-sistematîği, genel olarak “İbadat, muamelât, ukubât ve münakehât” şeklinde dörtlü tasnif olurken, daha sonraki zamanlarda fûru literatürünün çeşitlenmesiyle birlikte “ahkâm-ı sultaniye, ahvâl-ı şahsiye, siyaset-i şer’iye, harâc-emvâl, siyer, edebü’l-kâdî” gibi fıkıhla alanında müstakil bölümler oluşmaya başlamıştır.⁶¹⁴

IV. DÖNEME AİT ESERLER VE ÖZELLİKLERİ

İslamî eserler özellikle fıkıh eserleri, her dönemde o dönemin ilmî (fikhî) gelişimi seyrince metin (telif), şerh ve haşiye gibi farklı türlerde ve usûl, furû ve kavâid gibi farklı alanlarda kaleme alınmıştır. Arap coğrafyasından Orta Asya’ya kayan fıkıh ilmi Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde hızla gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak söz konusu bölgelerde birçok fıkıh âlimi yetişmiştir. Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla Afganistan bölgesinde Maverâünnehir ve Semerkant gibi diğer Orta Asya bölgelerine kıyasla eser veren fakih yok denecek kadar azdır. Özellikle o dönemde Belh şehrinin fıkıh ilmi havzalarından birisi olup birçok fakih yetiştirmesine rağmen bu bölgede fıkıh alanına dair çok az eser ortaya çıkmıştır. Bu eserler de fûru fıkıhla ilgilidir. Usûl-i fıkıh alanında ise günümüze ulaşan Afganistan fakihlerine ait herhangi bir usûl eserine ulaşamadık. Fûrû alanında bile Ebü’l-Leys es-Semerkandî’nin eserleri dışında faydalanabileceğimiz şekilde günümüze ulaşan fûru eseri yoktur. Klasik kaynaklarda Afganistan bölgesi fakihlerine ait bazı fıkıh eserlerinin adı geçse de bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

Afganistan bölgesi fukahaya ait fıkıh alanında yazılan eserleri kategorize edecek olursak bunlar, metin, şerh ve haşiye gibi farklı türlerde ortaya çıkmıştır.

A. Metinler

Genel olarak telif çalışmaları diye de ifade edebileceğimiz metinler, usûl, furû ve kavâid gibi farklı alanlara ayrılmaktadır. Furû metinleri, usul metinlerine göre daha fazladır. Çünkü yönetimde İslam hukukunu esas alan devletlerde, fıkha dair yapılan çalışmalar günün ihtiyaçlarına göre paralellik arz etmektedir. Yani İslam hukukunu benimsemiş olan toplumdaki problemler, usûl (fıkıh usulü) ile değil furû ile yani islam hukukunun uygulamaya yansıyan yönü ile ilgilidir. Dolayısıyla furû ve ilmihal eserleri diğerlerine göre daha fazla telif edilmiştir. Telif türünü oluşturan söz konusu dönem

⁶¹⁴ Karadağ, “İslâm Hukuku Sistematiğine Dair Bir İnceleme”, s. 111; Aybakan, a.g.m., s. 13.

fakihlerine ait tespit edebildiğimiz eserleri bu başlık altında günümüze ulaşanlar ve ulaşmayanlar şeklinde iki kısımda ele alabiliriz.

1. Günümüze Ulaşan Telif Türü Eserler (Metinler)

a. el-Âlim ve'l-Mute'allim

Kaynaklarda Muhammed b. Ömer el-Varrâk et-Tirmizi el-Belhî'ye ait olduğu belirtilen ve Hicri III. Yüzyılın sonralarına doğru kaleme alınan “*el-Âlim vel-muteallim*” adlı bu eser telif türü bir çalışmadır. Tamamıyla fıkıh ile ilgili olmasa da fikhî meselelere dair bazı konuları içermektedir. Yani adından da anlaşılacağı üzere İslam din eğitimi ve öğretimine dair olan bu eserde Müslümanın davranışları, Allah ile kulun irtibatı, insanın yaratılışı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve evliyaların sıfatları gibi konular ele alınırken bunun yanında fıkıhla ilgili olarak furû meseleleri olan abdest ve namaz gibi konular da yer almaktadır.⁶¹⁵ Bu eser, Rıfat Fevzi Abdülmuttalib ve Ali Abdülbasit Mezid tarafından tahkik ve tahrir edilmiş ve 2001 yılında Kahire'de Mektebetü'l-Hanci matbaasında “*Kitâbü'l-âlim ve'l-müte'allim*” adıyla 216 sayfa olarak basılmıştır. Furu fıkıhtan sadece taharet ve namaz konularını ele alan bu eser, diğer furu fıkıh eserlerinin aksine konuya başlarken taharet babıyla değil de mukaddime ve ilmin tasnifiyle başlamıştır. Muhakkikin ve müellifinin mukaddimeleri ve ilmin tasniyle başlayan bu eser “İsam Kütüphanesi'nde” bulunmaktadır.⁶¹⁶

Kaynaklarda Muhammed b. Ömer et Tirmizî'ye ait olarak gösterilen “*el-Fürûk*”, “*Kitâbü'l-i'tik*” ve “*Kitâbü't-derecât*” adlı sadece kaynaklarda adı geçen bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla özellikleri ve içeriği hakkında bilgi yoktur. Fakat “*el-Fürûk*” adlı eserin adından hareketle bunun furû fıkıh alanında ihtilaflı meselelere dair bir eser olduğu söylenebilir.⁶¹⁷

b. El-İbâne Fî Redd-i Men Şennea' Alâ Ebî Hanîfe

Hicri dördüncü yüzyıl fakihlerinden Ebû Cafer Ahmed b. Abdullah b. Ebû'l-Kasım el-Belhî'in (ö. 319/931) telif ettiği bu eser, altı baptan oluşmaktadır. Birinci bab, Ebû Hanife'nin mezhepteki yeri konusunda, ikinci bab; fikhî görüşleri sahih

⁶¹⁵ Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, I, 179; Çelebi *Keşfü'z-zunûn*, II, 1202. Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 262-263.

⁶¹⁶ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz: Ebû Bekir Muhammed b. Ömer Tirmizi Belhî, *Kitabü'l-âlim ve'l-müteallim*, (thk: Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbasit Mezid,) Kahire: Mektebüt'l-Hanci, 2. Bs. 2001.

⁶¹⁷ Muhammed, Mümin, *Ceride-i Belh* (tashih: Mail Herevî) 1357, s. 71; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 262-263; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 68,89.

eserlere dayandırma, üçüncü bab; fikhî konularda davranış ve ihtiyat/ tedbir yöntemleri, dördüncü bab; şefâatı gerektiren eylemler, beşinci bab; Ebû Hanîfe'nin fikhî ile ilgili açıklamalarını konu edinmektedir. Eserin içeriği ve bapları hakkında kaynaklarda bazı bilgiler verilmiş olsa da eserin kendisine bizzat ulaşamadığımız gibi bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığını da kesin olarak tespit edemedik. Kaynaklarda da buna dair herhangi bilgi yoktur. Ebû'l-Kasım el-Belhî'in bu eserden başka “*Tecridü'l-cedel*” ve Katip Çelebi'nin zikrettiği “*Fetâvâ Ebi'l-Kasım*” adlı bir eser daha yazdığı söylenmektedir.⁶¹⁸ Ancak bu iki eser de günümüze ulaşmamıştır.

c. Kitâbu'n-nevâzil

Habefî hukukçularından Ebû'l-Leys Semerkandî'ye (ö. 373/983) ait telif türü bir çalışma olan Kitâbu'n-nevâzil adlı eser, Hanefî mezhebinde ilk nevâzil türü eserlerin ilk örneğini teşkil etmektedir. Hicri IV. Yüzyıl eserlerinden olan en-Nevâzil, “el-Fetvâ” diye de bilinmektedir.⁶¹⁹ Fetvâ ile yakın anlamı olan nevâzil “nâzile” kelimesinin çoğulu olup, mezhep içindeki bir grup fikhî hükmü ifade etmektedir. Yani nevâzil “ortaya çıkan yeni olaylar ve bu olaylara çözüm yolları getiren fetvâ kitapları” olarak zamanla fıkıh literatüründe yerini almıştır.⁶²⁰ Klasik fıkıh eserlerinde nevâzil, daha çok mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış meselelere dair verilen hükümleri ifade etmektedir.⁶²¹

Ebû'l-Leys Semerkandî'nin Kitâbu'n-nevâzil adlı eseri, Hanefî fıkıh geleneğinin önemli eserlerinden olup hicrî III-IV. Yüzyıllarda yaşamış Belh Hanefî fakihlerinin verdiği fetvâları ve görüşleri içermektedir. Bu eser, Belh ve Semerkant'ta Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden sonra başlayan ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye kadar devam eden belli bir dönemin sosyal ve siyasal olgusunu temsil etmektedir. Ebû'l-Leys, Kitâbu'n-nevâzil'inde Afganistan'da yaşamış bazı Hanefî fakihlerin isimlerini zikrettikten sonra şöyle devam ederek demiştir ki: “Bu âlimlerin (Belh fukahası) içtihat ve fetvâlarından oluşan iki eser kaleme aldım. Bunlardan birini “Uyûnu'l-mesail” diğerini ise “Kitabu'n-nevâzil” olarak adlandırdım. Nevâzil adlı

⁶¹⁸ Çelebi *Keşfü'z-zunûn*, II, 1219; İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh*, s. 242.

⁶¹⁹ Kuresî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, III, 545; İbn Kutluboga, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâid*, s. 220; Tasköprizâde, *Tabakâtü'l-fukaha*, s. 74.

⁶²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (tsh. Muhammed b. Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî), Beyrut: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabi, 1997, XI, 656; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998, s. 367.

⁶²¹ Kaya, “Nevâzil”, *DİA*, XXXIII, 34-35,

eserimde daha çok meşâyih'in fetvalarına (Belh meşayihî) yer verdim". Nevâzil'i kaleme almasının sebebini de yine kendisi şöyle açıklamıştır: "Nevâzil adlı bu eseri yazmamdaki gayem ve amacım, meşayihin fetvâlarını bir araya toplamak ve sonraki müçtehitlere kolaylık sağlamaktır".⁶²²

Kitâbu'n-nevâzil'in telif edilme sebepleri ve içeriği incelendiğinde, bu eserin, belli bir coğrafyada, belli bir zaman diliminde verilmiş fetvâlardan oluşan bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Yani bu kitapta, Belh bölgesinde o dönemde meşhur ve yaygın olarak bilinen fetvâlar, bir araya getirilmiştir. Bu fetvâlara bakıldığında, Belh medreselerinin Kûfe medresesi üslunda hareket ettiği görülmektedir. Ancak Belh şehrinin toplumsal anlamda sosyal ve kültürel şartlar bakımından Kûfe'den farklı olması sebebiyle bazı fikhî meselelerde birtakım farklılıklar görülmektedir. Örneğin, yukarıda bahsettiğimiz öldürme suçlarındaki diyeti Belh fukahasına göre âkile değil suçlu ödemelidir. Iraklılar ise bu diyeti âkile'ye yüklemektedirler.⁶²³

Kaynaklarda Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet edilen "el-Fetâvâ", "en-Nevâzil" "Mine'l-fetâvâ", "Fetâva'n-nevâzil" ve "Muhtârâtü'n-nevâzil" adlı eserlerin hepsinin aslında aynı eser olup sonradan farklı isimlerle kaydedildiği ifade edilir. Üstelik Ebû'l-Leys'e ait olmasa bile özellikle nevâzil'e dair bazı eserler ona nispet edilmektedir.⁶²⁴ Fûrû fıkha dair çeşitli baplardan oluşan bu eser belli bir zamanda ortaya çıkmış Belh meşayihinin görüşlerini ve fikhî birikimi ihtiva etmekle birlikte aynı zamanda müellifin yani Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin kendi görüşünü de içermektedir.⁶²⁵

Taharet babıyla başlayan nevâzil'de fûrû fıkha ait meselelerin önemli bir kısmına yer verilmiş olmakla birlikte "küfrü mucip ve "tarîh" bölümleri gibi fıkıhla ilgili olmayan bazı bölümlere de yer verilmiştir. Kısacası bu eser, kadıların ve müftülerin (fakihler) kendi dönemlerinde meydana gelen olaylar hakkında sorulan sorulara ve şeri hükümleri açıklamaya yönelik fıkıh telifatından ibarettir.

⁶²² Ebû'l-Leys, *en-Naâzil*, vr. 1a, 1b. Fatih ktp, 2414.

⁶²³ Ebû'l-Leys, *en-Nevâzil*, vr. 258b.

⁶²⁴ Haydarâbâd'da 1936 yılında "Fetâva'n-nevâzil" adıyla basılan ve Ebû'l-Leys'e nisbet edilen eserin ona ait olmadığı söylenir. (Yazıcı, "Semerkandî Ebû'l-Leys" *DİA*, XXXVI, 474.)

⁶²⁵ Kitabın tanıtımı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İsmail Güllük, Ebû'l-Leys Semerkandî'nin nevâzil'i ışığında sosyal olgu ve fetvâ ilişkisi, MÜ. SBE. (YL Tezi) İstanbul: 2003.

Kitabın yazma nüshalarının bulunduğu bazı kütüphaneler şunlardır: Şehit Ali Paşa Ktp. No: 935; Damat İbrahim Paşa Ktp. No: 724, 725; Feyzullah Efendi Ktp. No: 995; Nuruosmaniye Ktp. No: 1660/2; Murad Molla Ktp. No: 1179; a.ktp. No: 1180.

Kitâbu'n-nevâzil, 1996 yılında “*Hanefî Mezhebi'nde nevâzil literatürünün doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevâzil'i*” adıyla Eyyüp Said Kaya tarafından ve 2003 yılında “*Ebû'l-Leys Semerkandî'nin nevâzil'i ışığında sosyal olgu ve fetvâ ilişkisi*” adıyla da İsmail Güllük tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

d. Uyûnü'l-Mesâil⁶²⁶

Tam adı “Uyunü'l-mesail fî fûru'î'l-Hanefîyye” olan bu eser, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye ait önemli bir çalışmadır. Bu çalışma, Ebû Hanîfe ve talebelerinin “nâdirü'r-rivâye”⁶²⁷ diye adlandırılan görüşlerinin derlendiği bir eserdir. Fûrû fıkıh alanında yazılmış olan bu eser, erken dönem Hanefî fıkıh tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Ebû'l-Leys, bu çalışmasıyla ilgili olarak Belh fukahasının içtihat ve fetvâlarından oluşan iki eser kaleme aldığını ve bunlardan birini “*Uyûnu'l-mesail*” olarak adlandırdığını kendisi ifade etmektedir. Eserde Ebû'l-Leys, kendi görüşlerini de zaman zaman rivayetlerin sonuna eklemiştir. Söz konusu eser, 1960 yılında Abdürrezzâk el-Kâdirî tarafından Haydarâbâd'da yayımlanmıştır. Daha sonra 1967 yılında Selâhaddin en-Nâhî tarafından Bağdat'ta yayımlanmış ve 1998 yılında da Seyyid Muhammed Mühennâ tarafından Beyrut'ta neşredilmiştir.⁶²⁸ Taharet ve teyemmüm babıyla ilgili başlayıp alışveriş akdiyle devam eden ve sonunda istihsan konusuyla biten eser İsam Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁶²⁹

e. Mukaddimetü's-Salât

Mukaddimetü's-salât, Hanefî hukukçularından Ebû'l-Leys Semerkandî'nin namazla ilgili konuları ele aldığı ilmihal alanında yazılmış bir eserdir.⁶³⁰ Kitabın ismi

⁶²⁶ İbn Kutluboga, *Tâcu't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 220; Kâtip Çelebi, *Kesfü'zzunûn*, II, 1187; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, II, 196.

⁶²⁷ Nâdirü'r-rivâye, Ebû Hanîfe ve talebelerinin zahirü'r-rivâye dışındaki görüşlerini ifade etmektedir.

⁶²⁸ Kâtip Çelebi, Alâeddin el-Üsmendî'nin “*Hasrû'l-mesâ'il*” adlı çalışmasını *Uyûnü'l-mesâ'il* üzerine yapılmış bir şerh olarak kaydetmişse de bunun, aslında Necmeddin en-Nesefî'nin “*el-Manzûme*” adlı eserinin bir şerhi olduğu belirtilmektedir bkz. Yazıcı, “Semerkandî Ebû'l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 474.

⁶²⁹ Eserin özellikleri ve içeriğiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû'l-Leys, *Uyunü'l-mesail fî fûru'î'l-Hanefîyye* (thk. Seyyid Muhammed Mühenna), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.

⁶³⁰ Metin türünü oluşturan bu eser, ilmi hal alanında yazılmış ilk eserlerdendir. bkz. Recep Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

kaynaklarda “*Mukaddimetü’s-salât*”⁶³¹ “*Mukaddimetü Ebi’l-Leys*”⁶³² ve “*el-Mukaddime fi’l-fikh*” olarak farklı şekillerde geçmektedir. İlmihal türü olan bu eserin konu fihristine baktığımızda, namaz, abdest ve taharet konuları ile birlikte bazı fikhî meseleler ve akait ve ahlaka dair konuları da içermektedir. İslam dünyasında birçok kütüphanede nüshaları bulunan bu eser, çeşitli âlimler tarafından farklı isimlerle şerh edilmiştir.⁶³³ Muslihuddin Mustafa el-Karamânî’nin (ö. 809/1407) “*et-Tavdîh alâ Mukaddimeti’s-salât li-Ebi’l-Leyss es-Semerkandî*”⁶³⁴ adlı şerhi ile Hasan et-Tûlûnî’nin (ö.909/1503) “*Şerhu Mukaddimeti Ebi’l-Leys fi’l-fikh*” adlı eseri bunlardandır.⁶³⁵

Mukaddimetü’s-salât, Osmanlı dönemi İslamî ilimler alanında Osmanlı fakihleri tarafından tevarüs edilen eserlerden biridir. Diğer bir ifadeyle bu eser Osmanlı hukuk düşüncesini etkileyen eserler arasında yer almaktadır. Bu tür eserler, Osmanlı fakihleri için ilk müracaat kaynaklarından olduğu gibi Osmanlı fukahası tarafından yazılan metinlerde esas alınarak şerh, tercüme vb. çalışmalara konu olmuştur. “*Mukaddimetü’s-salât*”, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve kütüphane okuyucuları tarafından rağbet görmüştür.⁶³⁶

Türkçe’ye ve diğer Türk lehçelerine de çevrilen “*Mukaddimetü’s-salât*”, 1962 yılında Ananiasz Zajackowski (Varşova) tarafından yayımlanmıştır. 1987 yılında “*Kitab-ı mukaddime-i Ebü’l-leys es-Semerkandî*” adıyla Türkçe olarak Recep Toparlı tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir.⁶³⁷

Mukaddimetü’s-Salat’ın yazıldığı dönem göz önüne alınarak özellikle ibadet ilmi hali geleneği çerçevesinde düşünüldüğünde ve ayrıca müellifin eserde yapmış olduğu tasnifler dikkate alındığında, bu eserin, bu alanda yazılan ilk çalışmalardan olduğu muhakkaktır. Eser, günümüzde 2006 yılında Ferit Dinar, tarafından “*Ebü’l-*

Dergisi, 1999, Cilt VIII, sy. 8. s. 236; Cici, “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, sy. 5, 2005. s. 224.

⁶³¹ İbn Kutluboga, *Tâcu’t-terâcim*, s. 310.

⁶³² Çelebi, *Kesfû’z-zunûn*, II, 1795

⁶³³ Ayasofya Ktp. No: 1442, 1449, 1451; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar No: 2383. Ferit Dinar, *Ebü’l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü’s-Salat İsimli Eserin Tahkiki*, (YL Tezi) Sakarya Üniversitesi SBE. 2006. s. 30-33.

⁶³⁴ Süleymaniye Ktp. 772/3 numarada kayıtlıdır. Kâtip Çelebi, *Kesfû’z-zunûn*, II, 1795, Sezgin, (GAS) *Târihu’t-türâsi’l-Arabî*, II, 102; Brockelmann, *Târihu’l-edebi’l-arabî*, II, 438.

⁶³⁵ Çelebi, *Kesfû’z-zunûn*, II, 1796; Sezgin, *Târihu’t-türâsi’l-arabî*, II, 103.

⁶³⁶ Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, s. 236.

⁶³⁷ Detaylı bilgi için bkzç. Ferit Dinar, *Ebü’l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü’s-Salat İsimli Eserin Tahkiki*, (YL. Tezi) Sakarya Üniversitesi SBE. 2006. S. 30-33; Yazıcı, “Semerkandî Ebü’l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 474.

Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserin Tahkiki, adıyla tez konusu olarak çalışılmış ve farklı nüshaları esas alınarak tahkiki yapılmıştır.⁶³⁸

f. Muhtelifü'r-Rivâye⁶³⁹

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin kaleme aldığı “*Muhtelefü'r-rivâye*” adlı eser adından da anlaşıldığı üzere Belh fukahası (Müctehitleri) arasındaki fikhî konulara dair ihtilâfları içeren ve hilâfiyat alanına giren bir eserdir. Kaynaklarda Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin bu adla bir eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Ancak kütüphanelerde bu eserle aynı adı taşıyan yazma nüshalarda dört farklı yazar adına rastlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu eser dört farklı müellife ait olarak gösterilmektedir. Kâtip Çelebi, “*Muhtelefü'r-rivâye*” adlı eseri, aynı isimle hem Alaaddin es-Semerkandî'ye (ö.552/1128) hem de Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet etmektedir.⁶⁴⁰ Bazı araştırmacılar, “*Muhtelefü'r-rivâye*” ile aynı isimde muhtevaları ve tasnifleri farklı metinlerin bulunduğunu ve bunlardan birinin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olduğunu belirtirken bazıları da bu eserin Alaaddin Semerkandî'ye ait olma ihtimalini güçlü bulduklarını ifade etmektedirler.⁶⁴¹ Eserin ilmî neşrini hazırlayan Abdurrahman b. Mübârek el-Ferec ise, diğerlerinden farklı düşünerek “*Muhtelefü'r-rivâye*” ismiyle kütüphanelerde kayıtlı olan eserlerin hepsinin aslında aynı eser olduğunu, orijinal halinin Ebü'l-Leys tarafından kaleme alındığını belirtmektedir. Abdurrahman b. Mübârek'e göre Necmeddin en-Nesefî'nin (ö.537/1142) hilâf ilmîne dair olan “*el-Manzûme*” adlı meşhur eseri de aslında Ebü'l-Leys'in Muhtelefü'r-rivâye'sinin manzum şeklidir.⁶⁴² Ayrıca Ebü'l-Leys'in “*Mukaddimetü's-salât*” adlı eserinde, tereddüde mahal bırakmayacak şekilde bu eser, “*el-Muhtelef*” ismiyle Ebü'l-Leys'in kendisine nispet edilmiştir.⁶⁴³

Ebü'l-Leys, “*Muhtelefü'r-rivâye'de*”, fûrû fıkıh ile ilgili ihtilaflı meseleleri bir araya getirmiştir. Mezhep imamlarının ortaya koyduğu farklı görüşleri derlediği gibi bu görüşlerin sebeplerini de ayrıca zikrederek ihtilaflı meselelerin bir arada toplanmasına gayret göstermiştir. Eserde naslara dayalı ihtilaflar, kıyas ve İstihsana

⁶³⁸ Detaylı bilgi için bkz. Dinar, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserin Tahkiki*, s. 30-33.

⁶³⁹ Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, vrk. 512/a; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, II, 100

⁶⁴⁰ Çelebi, *Kesfû'z-zunûn*, II, 1636, 1637.

⁶⁴¹ Kaya, *Hanefî Mezhebi'nde Nevâzil Literatürünün Doğuşu* s. 60-62.

⁶⁴² Ebü'l-Leys, *Muhtelifü'r-rivâye*, I, 33. Yazıcı, “Semerkandî Ebü'l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 474.

⁶⁴³ Ebü'l-leys, *Mukaddimetü's-salât*, vrk.8/b.

dayalı ihtilaflar olmak üzere Züfer ve Ashabu's-selâse arasındaki ve mezhepler arasındaki ihtilaflı görüşler yer almaktadır. İstihsana dayalı ihtilafa örnek; Züfer ile Ashabu's-selâse arasında yer alan ihtilaflardan biri namazda kahkaha ile gülme meselesidir. Züfer, teşehhüt miktarı oturup selam vermeden önce kahkaha ile gülmenin kıyasen abdesti bozmadığı görüşündedir. Ashabu's-selâse'ye göre ise bu durum istihsanen abdesti bozmaktadır. Züfer, kahkahanın hades olduğunun nas ile bilindiği ve bunun, kıyasın hilafına namazı bozacağını belirtmiştir. Ancak bu durumda, yani teşehhüt miktarı oturduktan sonra kahkaha ile gülmenin namazı bozmayacağı dolayısıyla şer'an vârid olan meseleye, yani abdestin bozulmasının namazın bozulmasına ilhak edilemeyeceğini belirtmektedir. Ashabu's-selâse'ye göre ise kahkaha, namazın hürmeti içinde vuku bulduğunda hades sayılacağından namazı bozmaktadır. Ebû'l-Leys, eserlerinde bu tür meseleleri verdikten sonra zaman zaman yeri geldiğinde kendi görüşünü de belirtmektedir.⁶⁴⁴ Burada Züfer kıyasa göre hüküm verirken, Ashabu's-selâse istihsan yoluna gitmiştir.

Bu eser, fûrû fıkıh konularındaki ihtilafları ele alırken sadece belli bir mezhebin değil, mezhep imamlarının ve fakihlerin görüşlerini ihtiva etmektedir. İstanbul'un farklı kütüphanelerinde⁶⁴⁵ nüshaları bulunan eserin tahkik ve analizleri yapılmış ve “*Ebû'l-Leys Es-Semerkandî ve Muhtelifu'r-Rivaye Adlı Eserinin Analizi*” adıyla 2008 yılında Ayşe Yılmazgöz tarafından tez çalışmasına konu edilmiştir.⁶⁴⁶

2. Gümüşe Ulaşmayan Telif Türü Eserler (Metinler)

Bu eserler günümüze ulaşmamış olsa da Afganistan fakihlerine ve çalıştığımız döneme ait eserler olduğu için özellikleri hakkında burada bir başlık altında bilgi vermek istedik.

a. Kitâbü'l-İtik, Kitâbü't-derecât ve el-Fürûk.

Yukarıda bahsettiğimiz Muhammed b. Ömer el-Varrâk et-Tirmizi el-Belhî'ye ait olduğu belirtilen ve sadece kaynaklarda adı geçen bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla özellikleri ve içeriği hakkında fazla bilgi yoktur. Fakat “*el-*

⁶⁴⁴ Ebû'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 291-292.

⁶⁴⁵ Topkapı Ktp. Ahmet III, nr. 1197; Beyazıt Ktp. Beyazıt nr. 2167;

⁶⁴⁶ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşe Yılmazgöz, *Ebû'l-Leys Es-Semerkandî ve Muhtelifu'r-Rivaye Adlı Eserinin Analizi*, (YL. Tezi) Sakarya Üniversitesi, SEB, 2008.

Fürûk” adlı eserin adından hareketle bunun fürû fıkıh alanında ihtilaflı meselelere dair yazılmış bir eser olduğu söylenebilir.⁶⁴⁷

b. Kitâbü’l-muhtelif

Hanefî hukukçusu Ebû’l-Kasım es-Saffar el-Belhî’ye (ö. 336/947) ait olduğu belirtilen bu eser telif türü çalışmalardan birdir. Hicri IV. Yüzyıla ait müstakil çalışmalardan olup kaynaklarda sadece ismine rastladığımız “*Kitâbü’l-muhtelif*, günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda eserin özelliği ile ilgili herhangi bir bilgi elde edemedik. Ancak adının muhtelif olmasından dolayı bunun hilafiyât (fikhî konulardaki ihtilaflar) alanıyla ilgili bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁴⁸

c. el-Ebhasül-celiyle fî meseletü İbni Teymiyye

Kaynaklarda sadece ismi geçen bu eserin, Ahmed b. Osman b. et-Türkmâni el-Belhî’ye ait olduğu belirtilmektedir. Gönümüze ulaşmadığı için muhtevası hakkında bilgi edinemedik. Adından da anlaşılacağı üzere muhtemelen bu eser, İbn Teymiyye ve onun görüşleri hakkında yazılan telif türünü oluşturan bir çalışmadır.⁶⁴⁹

d. el-İhtiyâr

Belh’li ünlü fakih Halef b. Eyyub’a (ö. 205/820) ait olan *el-İhtiyar*” adlı eser günümüze ulaşmamıştır. Sadece Meşâyihu Belh adlı eserde zikri geçen bu eserin, özellikleri hakkında bilgi elde edemedik.⁶⁵⁰

Orta Asya’da (Horasan ve Maverahünnehir) yetişen fakihler arasında en az eser verenler Afganistan bölgesinde yetişen fakihlerdir. Bunların da çok azı günümüze ulaşmıştır. Belh bölgesi, özellikle ayrı bir fıkıh ekolü denecek kadar fikhî ve fukahasıyla meşhur olmasına rağmen bu bölgede fazla eser ortaya çıkmamıştır. Bunun sebebi sonraki dönemlerde ilmin Özbekistan bölgesine kayması yani fıkıh ilmi açısından Belh’in yerini Buhara ve Semerkant’ın almış olmasıdır. Telif türü eserler grubuna baktığımızda Afganistan bölgesinde yetişen fakihler arasında faydalanabileceğimiz şekilde günümüze ulaşan eserler sadece Ebû’l-Leyses-Semerkandî’nin fürû fıkha dair olan eserleridir.

⁶⁴⁷ Muhammed, Mümin, *Ceride-i Belh* (tashih: Mail Herevî), 1357, s. 71; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 262-263; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 68,89.

⁶⁴⁸ İman, *el-Hayâtü’l-ilmîyye fî Belh*, s. 240.

⁶⁴⁹ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 105.

⁶⁵⁰ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 106.

3. Şerhler

Hicri IV. yüzyılda⁶⁵¹ ortaya çıkmaya başlayan şerhler, metinlerin (telif türü eserlerin) tam olarak anlaşılmasını sağlamak amacıyla asıl metin üzerine yapılan açıklama mahiyetindeki çalışmalardır.⁶⁵² Bu tür çalışmalar, yazarın bizzat kendisi tarafından yapılabileceği gibi başkaları tarafından da yapılmaktadır. Ayrıca şerhler, metni açıklama maksadıyla yazıldığı gibi metni tenkit için de yazılabilir. Şerhler de tıpkı metinler gibi usul, fûrû, hilaf, feraiz vs. alanlara ayrılmaktadır. Belh fukahsına ait şerh türü eserler şunlardır:

a. Şerhü'l-câmiî'l-kebîr li'ş-Şeybânî fî furûi'l-Hanefî

Hicri üçüncü yüzyılda kaleme alınan bu eserin, kaynaklarda Ebû Bekir el-İskaf'a (ö. 333/944) ait olduğu belirtilmiştir. Sadece ismine rastladığımız eser, günümüze ulaşmadığı için özellikleri hakkında bilgi yoktur.⁶⁵³ Adından da anlaşılacağı üzere şerh türünü oluşturan ve fûrû fıkıhla ilgili olan söz konusu eser, İmam Muhammed Şeybânî'nin "*Camiu'l-kebir*" adlı eserinin bir şerhidir.

b. Şerhü'l-câmiî'l-kebîr

Camiü'l-kebire yazılan bu şerh'in, Abdul Muttalib b. Fazl el-Kureşi el-Belhî tarafından kaleme alındığı kaydedilmiştir. Meşâyihu Belh adlı eserde sadece ismi geçen bu şerh günümüze ulaşmamıştır.⁶⁵⁴

c. Şerhü'l- câmiî'l-kebîr

Aynı adı taşıyan bu şerhin ise Ahmed b. Ali Ebû Bekir Zehir-i Belhî'ye ait olduğu söylenmektedir. Eser günümüze ulaşmadığı gibi müellifi olan Zehir-i Belhî hakkında da yeterince bilgi yoktur.⁶⁵⁵

Günümüze ulaşmayan bu tür eserler müellifleri ile birlikte kaynaklarda zikredilmişse de bazı müelliflerin ve eserlerin hakkında hiçbir bilgi yoktur. Kim

⁶⁵¹ İlk şerhlerin, hicri III. Yüzyılın sonlarında Şeybânî'nin el-Camiu'l-Kebir ve el-Camiu's-sagîr adlı eserlerinin bölümlerinin düzenlenmeye başlamasıyla ortaya çıktığı ve hicri IV. Yüzyılda geliştiği söylenir. Kaya "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 561

⁶⁵² Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVII, 55.

⁶⁵³ İman, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh*, s. 240; Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, s. 296; el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 91.

⁶⁵⁴ el-Müderriş, *Meşâyihu Belh*, I, 92.

⁶⁵⁵ el-Müderriş, *a.g.e.*, I, 92.

olduğu, nerede yaşadığı, ilmî hayatı, mezhebe katkısı ve benzeri hususlara hiç değinilmemiştir. Kaynaklarda sadece isimleri geçmektedir.

4. Hâşiyeler

Haşiyeler, metinler üzerine yazılan şerhlerdeki bazı muğlak yerleri izah etmek veya şerhlerdeki görüşleri tenkit etmek amacıyla yapılan çalışma türüdür. Klasik ve yeni dönem kaynaklara baktığımızda çalıştığımız dönemde Afganistan coğrafyasında yaşayan fukahaya ait haşiye türü çalışmalarına örnek verebileceğimiz herhangi bir esere rastlayamadık. Halbuki bu tür çalışmalar, daha sonraki dönemlerde yani fıkıhın duraklama ve gerileme dönemlerinde özellikle de taklit devrinde daha fazla yaygınlaşmıştır.

Haşiye türü çalışmaların Afganistan bölgesinde kaleme alınmamasının sebebi bu dönemde Afganistan'ın özellikle fıkıh ilmi açısından gerilemesi ve ilmî konumunu Buhara ve Semerkant gibi diğer ilim merkezlerine bırakması olabilir.

5. Muhtasarlar

Muhtasar çalışmaları, özetleme yani bir çeşit kısaltma diye ifade edebileceğimiz eserler grubunu oluşturmaktadır. Muhtasarlar, bir eserin özet halinde kaleme alınmasından meydana gelen telif türü çalışmalar olabileceği gibi geniş metinlerin belli bir yöntemle kısaltılarak daha kolay istifade edilebilir hale getirilmesiyle oluşan çalışmalar da olabilir. Öteden beri süre gelen muhtasar çalışmaları, her dönem devam etmiş ve hacimli eserlerin kullanılmasında oluşan zorlukları gidermek için kaleme alınmıştır. Muhtasar çalışmaları, asıl metnin başına “ihtisar”, “veciz” ve “muhtasar” gibi birtakım ilaveler yapılarak isimlendirilmektedir. Bu tür çalışmalarda asıl metin aynen korunduğu gibi uygun görüldüğünde metne bazı ilavelerin yapıldığı da görülmektedir.⁶⁵⁶

Mezhep imamlarının ders halkalarına katılan fakih öğrenciler tarafından Hicri III. yüzyılda kaleme alınan muhtasarların, müstakil bir literatür halini aldığı dönem ise Mezheplerin teşekkül süreçlerini tamamladığı hicri IV. yüzyıldır.⁶⁵⁷

Muhtasar konusunda söz konusu döneme ait Afganistanlı fakihler tarafından kaleme alınan ve günümüze ulaşan eser neredeyse yok denecek kadar azdır.

⁶⁵⁶ İsmail Durmuş “Muhtasar”, *DİA*, XXXI, 57.

⁶⁵⁷ Kaya “Muhtasar”, *DİA*, XXXI, 61.

Afganistanlı fakihlerden muhtasar türünü oluşturan ve faydalanabileceğimiz şekilde günümüze ulaşan tek eser, Ebü'l-Leys es-Semerkanî'nin "*Hizânetü'l-fikh*" adlı muhtasar eseridir.

Hizânetü'l-fikh⁶⁵⁸ Ebü'l-Leys es-Semerkanî'nin telif ettiği ilk Hanefî muhtasarlarından olup Hanefî fûru fıkıh literatürü içinde önemli yere sahiptir. Bu çalışma genellikle zahir rivayet içinden seçilmiş fikhî hükümlerin daha veciz bir şekilde ifade edilerek bir araya getirilmesinden oluşan bir eserdir. Ebü'l-Leys, kapsamlı bir içeriğe sahip olan bu kitabına taharet ve abdest meselelerini ele alarak başlamıştır. Eserde konular, kitap ve bab başlıkları altında ele alınarak sistematik bir şekilde incelenmiştir. Her baba kendi içinde bölümlere ayrılmış ve her bölüm hakkındaki hükümler maddeleştirilerek sıralanmıştır. Maddeler haline getirilen ifadeler oldukça kısa olup ibareler konu ile ilgili birçok meseleyi kapsayacak şekilde düzenlenmiştir.⁶⁵⁹

Hizânetü'l-fikh, tasnifi açısından bazı yerlerde erken dönem Hanefî fûru eserlerine benzemektedir. Örneğin, bu eserde kendisine yakın tarihlerde kaleme alınmış fûru eserlerinde olduğu gibi istihsan ile ilgili bir bab yer almaktadır.⁶⁶⁰ Fakat tasnifi bazı noktalarda ise diğer fıkıh eserlerinden farklıdır. Mesela, muhtemelen ilk defa bir Hanefî eserinde yer alan "İstisna" ve "Mekadir" gibi bablar bunlardandır. Ebü'l-Leys, "Babü'l-istisna'da" Hanefî mezhebinin irade beyanlarında istisna ifadelerinin kullanılması ile ilgili hükümleri bir araya getirmiştir. Babü'l-makadir'de ise miktarlar ile ilgili hükümler tasnif edilmiştir. Örneğin, "On Dirhem Miktarı" başlığı altında dört maddeye yer vermiştir.⁶⁶¹ Üslup ve muhtevasından dolayı öğreticilik vasfı yüksek olan eserin bazı nüshalarında bu eseri *Hizânetü'l-fikh* diye isimlendirdiğini ifade eden Ebü'l-Leys, bu kitap ile fıkıh ilmini herkesin istifadesine sunmayı hedeflediğini de ayrıca belirtmiştir.⁶⁶²

Ebü'l-Leys'in meşhur olan tasniflerdeki başarısını gözler önüne seren ve Hanefî fûru fıkıh literatürüne yeni bir üslup kazandıran bu eser kendinden sonraki

⁶⁵⁸ Kuresî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 545; İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcim*, s. 310; Leknevî, *el-Fevâid*, s. 220; Çelebi, *Kesfü'z-zunûn*, I, 703; Sezgin, *Târîhu'ttûrâsi'l-arabî*, II, 98; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, II, 436; Kehhale, *Mu'cem*, IV, 24.

⁶⁵⁹ Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fikh*, s. 334.

⁶⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fikh*, s. 335 vd.

⁶⁶¹ Bu maddeler, mehrin asgari miktarı, sirkat haddinin nisabı, köle diyeti ile hür diyeti arasındaki miktar ve çok dirhem bulunduğunu ikrar eden miktar. Bkz. Ebü'l-Leys, a.g.e., s. 398

⁶⁶² Ebü'l-Leys, a.g.e., s. 434 vd.

dönemde özellikle muhtasar çalışmalarında etkili olmuştur. Klasik Hanefî kitaplarında oldukça etkili olan bu eserin etkisi “*Muhatasu’l-Kudurî*” ve “*Tuhfetu’l-Fukaha*” gibi eserlerde görülmektedir. Eserin çeşitli kütüphanelerde bulunan nüshalarının çokluğu nesiller boyunca itibar gördüğüne bir delildir. Bu eser Selahaddin en-Nâhî tarafından tahkik edilerek müellifin Nâdirü’r-rivâye’ye dair yazdığı “*Uyûnü’l-mesâil*” adlı eseriyle birlikte 1965 yılında Bagdat’ta basılmıştır.⁶⁶³

6. Risâleler

Risâle türü çalışmalar, başta hadis, fıkıh, tefsir gibi İslamî ilimler olmak üzere fen ilimleri, edebiyat, belâgat gibi alanlara ait farklı konuların ele alındığı küçük hacimli eserlerdir. Kaynaklarda Afganistan fakihlerine ait örnek verebileceğimiz risale türü çalışmalar tespit edemedik.

Döneme Ait Tespit Edebildiğimiz Eser Türleri Ve Sayıları				
Metin	Şerh	Haşiye	Muhtasar	Risale
12	3	Yok	1	Yok

⁶⁶³ Eserin yazma nüshaları ve bulunduğu yerler ile ilgili bkz: Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil*, s. 59 Yazıcı, “Semerkandî Ebü’l- Leys”, *DİA*, XXXVI, 474; Dinar, *Ebü’l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü’s-Salat*, s. 15.

SONUÇ

Afganistan bölgesi, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bu coğrafyada İslam dininin yayılmasıyla birlikte bölgedeki mevcut hukukun yerini İslam hukuku almıştır. Bu süreçte Afganistan bölgesinde yeni Müslüman olanların hukukî sorunlarını çözüme kavuşturacak âlimlere ihtiyaç duyulmuş ve Afganistan halkı, Kûfe'ye ve düşünce açısından kendilerine daha yakın hissettikleri için Ebû Hanife'ye gitmiş ve onun ilim halkasına katılmışlardır. Böylece Irak Hanefî fikhî, Ebu Hanife'nin Belh'li öğrencileri sayesinde ilk dönemlerden itibaren Afganistan bölgesine intikal etmiş, devlet ve halk tarafından benimsenerek bölgede yayılmaya başlamıştır.

Hanefî fıkıh kültürünün III. ve IV. yüzyıllarda Irak'ta ve daha sonra diğer İslam coğrafyalarında hızla yayılmasının ardından bu fikhî gelenek, her bölgenin kendi kültür ve sorunlarıyla zenginleşip o bölgenin ihtiyaç ve şartlarına göre farklı biçimlerde gelişmiştir. Böylece Hanefî fikhî içinde fakihlerin bulundukları bölgelere nispetle “Belh ekolü”, (Meşâyihu Belh) “Buhara ekolü” gibi alt ekoller oluşmaya başlamıştır. Bu süreçte Afganistan bölgesinde diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ilminde de önemli gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmelere bağlı olarak birçok Hanefî fakihî yetişmiştir. Afganistan'ın özellikle de “Dâru'l-fukâha” ve “Daru'l-fıkıh” isimleriyle anılan Belh şehri, Sâ mânîler, Gazneliler ve Selçuklular olmak üzere her dönemde siyasî ve ilmî açıdan İslâm tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Bu coğrafyada birçok medrese ve ilim merkezleri kurulmuş İslam fikhî diğer beldelere buradan intikal etmiştir. Ancak İslam hukuk tarihini konu alan eserlere baktığımızda Selçuklu dönemine kadar Afganistan'daki fıkıh çalışmalarını, fukahânın fıkıh anlayışını ve fikhî durumu yansıtacak detaylı bir fıkıh tarihi çalışmasının ve yeterli düzeyde bilginin mevcut olmadığını gördük.

Hicri 22 ve 520 yılları arasında Afganistan'da yetişen 89 Hanefî fakihî ile bu fakihlere ait fûrû fıkha dair 16 eser tespit edebildik. Bu çalışmada tespit ettiğimiz fakihlerin hayatını ve eserlerini incelemeye çalıştık. Ancak Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin fûrû alanı ile ilgili eserleri dışında faydalanabileceğimiz şekilde günümüze ulaşan herhangi bir usûl veya fûrû eseri tespit edemedik. Bölgede yetişen fakihler tarafından kaleme alınan herhangi bir usûl eseri elimizde olmadığından sadece fûrudan hareketle Afganistan fakihlerinin fıkıh anlayışını tespit etmek oldukça zordur.

Afganistan fukahasının fûru fıkha dair görüşleri bazı diğer fakihlerin fûrû eserlerinde serpiştirilmiş şekilde karşımıza çıkmaktadır. Belh âlimlerine ait bu tür münferit görüşlerden hareketle Afganistan fukahasının fıkıh anlayışını tespit etmeye çalıştık.

Belh fukahası, her ne kadar Hanefî mezhebinin kurallarına bağlı kalsalar da Belh'in siyasal, sosyal, kültürel ve coğrafi şartlarını dikkate alarak bazı hususlarda Hanefilerden farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Belh fukahasını, Irak fukahasından ayıran en belirgin özellik ise Belhlilerin özel örfü fikhî bir delil olarak kabul etmeleridir. Bunun yanında Belhliler, Irak fukahasının aksine nadir rivayeti de bir istidlal kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Yani Belh fukahası, sadece Ebû Hanife, Züfer, Ebû Yusuf ve Şeybânî'nin görüşlerini değil, Hasan b. Ziyad ve Ebû Hanife'nin önde gelen Horasanlı öğrencilerinden olan Abdullah b. Mübarek ve Ebû Mutî'nin fikhî görüşlerini de istidlal kaynağı olarak kabul etmektedirler. Belh fukahasının farklı telakkiler ortaya koyup Irak fukahasından nispeten ayrılarak devam etmeleri ise kendi bölgelerinin sosyal ve kültürel şartlarının farklı olmasından ve dolayısıyla kendi bölgelerine verdiği değerdendir.

Belh fukahasının, “müftü ve kadı, örfü terk ederek mezhebin zahirine göre hükmedemez” sözleri ile Belhli fakih Ebû'l-Kasım'ın, kendisine niye mezhebe muhalif içtihatla bulunduğu sorulduğunda “onlar da insan biz de insanız” ifadeleri, Belhliler'in yeri geldiğinde sosyal şartlar gereği mezhebe muhalif farklı içtihatlarla bulunduklarını göstermektedir. Yani Belh fukahası, mezhebin kurallarına sıkı sıkıya bağlı olsalar da yaşadıkları coğrafyanın zorunlu kıldığı şartları dikkate alarak daha çok istihsan yapmayı gerektiren örfe bağlı sosyal ve kültürel konularda farklı içtihatlarla bulunmuşlardır.

Afganistan bölgesinde değişik mezhepler yaşam fırsatı bulmuşsa da Türk Devletlerinin Hanefîliği resmî mezhep haline getirmesi ve halkın desteğiyle birlikte en yaygın olanı Hanefî mezhebi olmuştur. Belh fıkıh ekolü, ehlü'r-rey çizgisi üzerinde gelişmiş ve Sünnî-Hanefîlik üzere sabit kalmıştır. Burada yetişen âlimlerin neredeyse tamamı Hanefî âlimlerden oluşmaktadır. Zaten Afganistan deyince ilk akla gelen Hanefîliktir. Afganistan'da kurulan ilk dönem medreselerinde Hanefî fıkıh okutulmuştur. Selçuklu döneminde Nizamiyye medreselerinin kurumsallaşmasıyla birlikte Belh şehrinde bir nizamiyye medresesi inşa edilmiş olup burada sadece Şafîî fıkıh okutulmaya başlanmışsa da bu medrese Belh'te pek rağbet görmemiştir.

Belhliler, Hanefîliği sadece kendi beldelerinde yaymakla kalmamış ve Horasan'ın diğer bölgeleri olan Mâverâünnehir şehirlerinde de yaymışlardır.

Hulasa fikhı ve fukahasıyla  n salan Belh bölgesinde yetişen fukahanın, fikh alanında eser kaleme almamış olmaları düşünülemeyeceğine göre bunun bazı sebepleri olabilir. Kanaatimizce Selçuklu döneminden itibaren Belh'in eski ilmî konumunu yitirmesi, Belh fikhının Semerkant ve Buhara'ya kayması, Afganistan'ın Moğol yağmalarına maruz kalması sonucu bölgeye ait var olan İslamî eserlerin yakılması vb. sebeplerden dolayı o dönemde zaten çok az kaleme alınmış olan eserler günümüze ulaşma imk n  bulamamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Hazreci, Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah, (ö. 923/1517) *Hulâsatı tezhib-i tehzibi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-İslâmîyye, 1979.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002. (Bölümü yazan Esedullah Oğuz, "Afganistan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Afganistan"
- Ahmed b. Habnel, *el-Müsned*, VI
- Akyüz, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divân-ı Mezâlim)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul: 1995.
- Alşan, Mehmed Hakan, *Horasan Erenleri*, İstanbul: Şenyıldız Yayınları, 2012.
- Altıkuluç, Tayyar, "Ya'kub el-Hadramî" *DİA*, XXXXIII, 2013.
- Altıntaş, Ömer Faruk, Hukukun Kökeniyle İlgili Teorilere Genel Bir Bakış, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İF. Dergisi*, 1996, sayı: 8, s. 221-238
- , *Geçmiş Şeriatların İslâm Hukukunda Kaynak Değeri*, (Yüksek Lisans Tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun: 1994.
- Altun, Ara, "Gazneliler", *DAİ*, XIII, 1996.
- Amîrî, Abdulhak, *Tahavulât-ı iktisadî der Afganistan*, Kabil: Cakarta, 2003.
- Amiryar, Muhammed Zarif, *Berresi mukhtasar vaziyet-i iktisad-i hazır der Afganistan*, Kabil: 2015.
- Andışmend, Muhammed Akram, *Maarif-i asri-i Afganistan*, Kabil: 2011.
- Apaydın, H.Yunus, "Kıyas", *DİA*, XXV, 2002.
- , "Siyaset-i Şer'iyye", *DİA*, XXXVII, 2009.
- Ârız, Gulam Cîlânî, *Serhedat ve taksimat-ı idari Afganistan der tulu tarih*, Peşaver: 2003.
- Aybakan, Bilal, "Şafî Mezhebi", *DİA*, XXXVIII, 2010.
- , "Şafî ", *DİA*, XXXVIII, 2010
- , "Fürû Fıkıh Sistematiği Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, (2006/2), Sayı: 3.

- Aynegin, Tevhit, “İslâm Hukukunun Kökeni Üzerine Bazı Düşünceler”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 2005, sy. 4.
- , “Hüsün - Kubuh Tartışmaları ve İslam Hukukunun Kökeni Üzerine”, *Ekev Akademi Dergisi*, cilt XVI, Sayı: 53, 2012, s. 196-197.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-kâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. XII, Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2001.
- Bahçivan, Seyit, “el-Müessesâtü'l-İlmîyye fî Horâsân bi-Âmme ve Nîsâbûr bi-Hâssa fî'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmis el-Hicriyeyn (Hicretin 4. ve 5. Yılında Horasan ve Nisabur'daki İlmi Müesseseler)”, Konya: *Selçuk Üniversitesi, İFD, (NEÜİLFD)* 201, Say: 13, 2002, s.111-127.
- Bardakoğlu, Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI, 1997.
- , “Hüsün ve Kubh Konusunda Aklın Rolü ve İmam Mâturîdî”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4. 1987, s. 59-76.
- , “Delil”, *DİA*, 1994.
- , “İstihsân”, *DİA*, XXIII, 2001.
- Bebek, Adil, “Kâ'bî” *DİA*, XXIV, 2001.
- Bedir, Murteza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam yayınları, 2014.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya el-Belâzurî (ö. 279/892), *Fütûhu'l-büldân/Ülkelerin Fethi*, (trc. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, I-XXI, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhî, (ö.1391/1971), *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, I-VII, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1976.
- , *Büyük tefsir tarihi, Tabakatü'l-müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul:1974.
- Birişik, Abdulhamit, “Kur'an”, *DİA*, XXVI, 2002.
- Bolat, Ali, “Şakik-i Belhî”, *DİA*, XXXVIII, 2010.
- Brockelmann, Carl, (GAL)*Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, (çev. Abdulhâlim en-Neccâr), 5. bs. Kahire: Dârü'l-maârif, I-III, 1983.
- Celâlî, Gulâm Ceylânî, *Gazne ve Gazneviyân*, (haz. Muhammed Server Mevlâyî), İntişârât-ı emîr kebîr Yay. 2. Baskı, Kâbil: 1390/2011.

- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (1994), *Usulü'l-fıkıh (el-Fûsûl fî'l-usûl)*, (Nşr, Uceyl Câsim en-Nûşemî), Kuveyt: Vezaretü'l- evkâf ve şûûni'İslamiyye, 1994.
- Chikh, Bouamrane, “İslam tarihinde eğitim-öğretim kurumları”, (trc. Nesimi Yazıcı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cild. XXX, 1988, 279-285
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- , “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt VIII, sayı: 8. 1999.
- , “Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı: 5, 2005.
- Cliford, Meri Luis, *Serzemin ve merdum-i Afganistan*, (trc. Murtaza Asa'dî), Tehran: 1989.
- Çağlayan, Harun, “Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler”, *Uluslararası Sempozyum, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, 2012. e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: XI, Nisan, 2014.
- Çakın, Kamil,”Kuteybe b. Said”, *DİA*, XXVI, 2002.
- Çeker Huzeyfe, “Hanefî Mezhebinin Fıkıh Silsileleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, 2012, s. 163-201.
- Çelebî, Katip, (ö.1067/1657), *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941.
- Çetin, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 1998.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî el-Bağdâdî (ö. 385/995), *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, (tah: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), Beyrut: Dârü'l-arabu'l-İslamiyye, 1406/1986)
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ, (ö. 430/1039) , *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fıkıh*, Beyrut: Dâru'l kutûbi'l-ilmîyye, 2007.
- Demir, Serkan, “Meşhur Hanefî Fakihlerine ve Muhaddislere Göre Haber Türleri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, cilt: IX, Sayı: 2, 2011.
- Devlet Abâdî, Basir Ahmed, *Şinasname-i Afganistan*, Kum: Veli Tuğrafi Şehid, 1. bs. 1371/1992

- Dönmez, İbrahim Kâfi, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- , *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul: 1981.
- , “İcmâ”, *DİA*, XXI, 2000.
- , “Şer’u men kablenâ”, *DİA*, XXXIX, 2010.
- , “Örf” *DİA*, XXXIV, 2007.
- Duman, Soner, Adnan Hoyladı, “ Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması”, *Bilimname*: Sayı: 45, 2021/2.
- , “Hicri II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasi Otorite İle İlişkileri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: XXI, Sayı: 1, 2021.
- Ebû Zehra, Muhammed (ö. 1394/1974), *İslam Hukuku Metodolojisi*, (trc. Abdulkadir Şener.) Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973.
- Ebü’r-Reca, Necmeddin Muhtâr b. Muhmud Zahidî (ö. 658/1260), *Kunyetü’l-fetvâ* (y.y.) Yazma (t.y.), İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi numra 3122’de kayıtlı eserin CD’sidir.
- ed-Dulâbî, Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammad ed-Dulâbî (ö.310), *el-Küna ve’l-esma*, Suudî: Camiat-ü ümmü’l-kurâ, 1424.
- Ekinci Ekrem Buğra, *İslam Hukuku ve Önceki Şeriatler*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2003.
- el-Kefevî, Mahmud b. Süleyman el-Hanefî (ö. 990/1582), *Ketâibü a’lami’l-ahyar min fukahai mezhebi’n-nu’mani’l-muhtar*, (tah. Saffet Köse vd., İstanbul: Mektebetü’l-irşad, I-VI, 2017.
- el-Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, (ö. 568/1172) *Menakıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-Arabî, 1401/1981.
- el-Mudarris, Muhammed Mahrus Abdülletif, *Meşâyihu Belh mine’l-Hanefiyye ve ma inferedu bihi mine’l-mesâili’l-fikhiyye*, Bağdâd: Dârü’l-Arab, 1978.

- Ensârî, Sultan Muhammed, *Belh der guzer-i zamana hâ*, Matbaa-i meslek-i Afgan, Kabil: 1387.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: 1998.
- , “Hinduvânî”, *DİA*, XVIII, 1998.
- ez-Zamûr, Edîb Fâyiz ez-Zamûr, “Taksîmu mevdûati’l-fıkhî ve tertîbuha fî kütûbi’l-mezâhibi’l-erbaati”, *Mecelletu’l-ulûmi’ş-şeriyye ve’l-lügati’l-Arabiyye*, Sayı:5 2018, s, 175-181.
- Farûkî, Muhammed Y., “Hulefâ-i Râşidin ve İlk Fukahânın Kararlarında Örfün Etkisi”, (Çev. F. Mehveş Kayani), *İslamî Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt. II, Sayı, 1, 1994.
- Fervezânî, Sayid Abul Kasım, *Gazneviyan ez peydâyiş tâ ferveriş*, Tahran: Sazman-ı mütalaa ve tedvin-i kütüb-i ulum-i insani-yi danişgahha, 1393.
- Furkânî, Mehterhan, “Afganistan Topraklarında Yetişen Henefî Fıkıh Âlimleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 2016.
- , “Günümüz Afganistanı’nda Fıkıh Öğretimi”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, cilt 3. Sayı: 5, Ankara: 2016. s, 157-176.
- , “Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-i Belh Bağlamında”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, Sayı: 41, 2020, s. 1029-1047.
- Göksu, Erkan, “Tarih-i Güzide’ye Göre Sâ mânîler”, *Türk Kültürü*, Cilt, 2. Sayı: IV, Ankara 2011, s. 151-174.
- Gubar, Mir Gulam Muhammed, *Afganistan dar mesir-i tarih*, Kabil: I-II, 1384.
- , *Coğrafyayı tarih-i Afganistan*, Kabil: Linu tayıp matbaa-i duleti, 1368.
- Gülzâd, Muhammed Asıf, *Navbahâr-ı Belh va Barmakiyân*, Kabil: Matba’-î sana’t-i imam, 2013.
- Güzelyüz, Ali, “Abdullah-ı Ensârî’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 9, 2006, s. 123-131
- Habibî, Allâme Abdulhay, *Sehm-i Afganistan der intikal-ı ferheng-ı Asya-i Miyane*, Afganistan: Merkez-i tahkikat Allame Habibî, 4. bs., 2002.
- , *Tarih-i muhtasar-ı Afganistan*, Kabil: Encümen-i tarih-i edeb, 1967.
- , *Tarih-i Afganistan badez İslam*, 3. bs., Tahran: Aşna Yayınları, 1367.

- Habibî, Habib, *Haftad meşâyih-i Belh*, (yy. ve bty.).
- Halid Eyüb, Yenişehirizade, *Tarihçe-i Afganistan*, (neş. Mehmed Tahir) İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1316/1898.
- Hallâf, Abdülvahhab, (ö.1888-1956), *İslam Hukuk Felsefesi: (ilmu usûli'l-fikh)*, (çev. Hüseyin Atay) Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî, (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldan*, Beyrut: Dâru sadir, 1957.
- Hammad, Muhammed Âlem, “Afganistan’da İslâm’ın Gelişimi ve Hâkim Şehid El-Mervezi”, *Orta Asya’da İslam: II. Cilt: Türk’ün Tanrısı’ndan, Tanrı’nın Türk’üne* Ankara: 2012.
- Hanif-i Belhî, Muhammed Hanif, *Mefâhir-i Belh*, (yy. ve by.), 1372.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd ev medîneti’s-selam*, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, (ty.).
- Herevî, Cevad, *Tarih-i Sâmânîyan*, Tahran: Müessese-i intişarat-ı Emir Kebir, 1393.
- Herevî, Muî’nüddin (ö. 915/15099) *Ravzatü’l-cennat fi evsafî medîneti Herat*, (trc. Sıddıka Kültürbaşı), İstanbul: 1946.
- Hoyladı, Adnan, Soner Duman, “Ebû Hanîfe’nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, Sayı: 41, 2020/1.
- Hümeysra Koç, Zeynep, *Ebû’l-Kâsım el-Ka’bî el-Belhî’de Bilgi*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2021.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836) *Reddû’l-muhtâr*, (trc. Ahmed Davudoğlu), İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû’l-Fadl Şihabuddîn Ahmed b. Ali, (ö. 852/1449), *Tehzibu’t-tehzîb*, Beyrut: Dârü’l-fikr, 1404/1984.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), *Mukaddime*, Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 1995/1415.
- İbn Hallikan, Ebû’l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyatü’l-a’yan*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru sadır, 1977/1397.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temimî (ö. 354/965), *Kitâbü's-sikât*, Haydarâbâd: Dâiretü'l-meârifî'l-osmaniyye, 1973.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, (ö. 300/913), *el-Mesalik ve'l-memalik*, (trc. Hüseyin Karaçanlu), Tahran: Çaphane-i maharet, 1991.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidaye ve'n-nihaye*, (*Büyük İslâm Tarihi*), (trc. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Feda Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa es-Sudûnî (ö. 879/1474), *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1. bs. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992.
- İbn Vâzih, Ahmed b. İshak b. Cafer el-Yakubî, (ö. 292/905), *Kitabül-büldan-Ülkeler Kitabı*, (trc. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları. 2003.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1200), *el-Müntezam fî tarihi'l-ümeni ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata), 1. bs. I-XIX, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412/1992.
- İbnü'l- Fakih, Ebû Bekir Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, (ö. 298/902), *Kitabü'l-büldan*, (thk. Yusuf el-Hadi), Beyrut: Âlemül-kütüb, 1996.
- İbnül-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, (ö. 630/1233), *el-Kamil fî't-tarih*, (trc. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- İhrar, Mukhtarov, *Belh der marhale-i akhir-i kurûn-i vustâ*, (trc. Kurban Babayuf), (ed. Abdul Bakî Hisarî) Neşerat-ı Puhentun-i Kabil: 1363.
- İmâdî, Muhammed Hasan Abdülkerim el-İmâdî, *Horâsân fî asri'l-Gaznevî*, Müessesetü hammâde li'l-hademât ve'd- dirasâti'l-camiîyye ve dâru'l-kindî li'n-neşri ve't-tevdî' (bty.)
- İman bnt. Suûd b. Hayşân el-Kureşî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî Belh hılâle'l-fetra 205-617/820-1220*, (Basılmamış Doktora tezi), Mekke: Camiatü ümmi'l-kurâ, 1434/2013.
- İnamullah Han, *Bugünkü İslâm Devletleri ve Ülkeleri*, (trc. Osman Keskioglu), İstanbul: 1996.
- İsmail Hakkı, İzmirli, "Örfün İslam Hukukundaki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, 2005, s. 207-216.

- İsmailî, Dr. Kurban Ali, “Fanızdah Medrese-i naşinahta der Horasan, (sede hayi çahârım ta şeşim hicri 4-6)”, *Tarih ve temeddün-i İslam, sâl-i suum şumâre-i şeşim, paiz ve zemistan*, Sayı: 86. (yy. bty.), s. 63-82
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî (ö. 340/951), *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Beyrut: Dâr-u sadir, 2004.
- Kallek, Cengiz, “el-Hidaye”, *DİA*, XVII, 1998.
- Kamgâr, Cemil er-Rahman, *Kronoloj-i Havâdis-i Tarih-i Afganistan*, Kabil: 2008.
- Karadağ, Bekir, “İslâm Hukuku Sistematiğine Dair Bir İnceleme (Kitâbu'n-Nikâh Örneği)”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XXV, sayı: 43, 2020, s.107-127.
- Karâfî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim, (ö. 684/1285) *el-Furûk*, Tunus: el-Matbaatü't-Tunusiyye, 1302.
- Karaman, Hayreddin, *Fıkıh Usulü, İslam Hukukunun Kaynakları Metodu ve Felsefesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2010.
- , “Âdet”, *DİA*, I, 1988.
- , “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 1996.
- Karaaslan, Muhammet Abdülmecit, “Ortadoğu’da Türkmen Fakihleri (İslam Hukukçulaarı)”, *Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, 2016, s. 93-157.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Ankara: Baylan Matbaası, 1975.
- Kavas, Ahmet, “Kâbil”, *DİA*, XXIV, 2001.
- Kaya, Ali, “İslam Hukukunda Örfün Kaynaklık Değerinin Sınırları Konusunda Hukuk Felsefesi Açısından Bir Yaklaşım”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5, 2005.
- Kaya, Eyyüp Said, *Hanefî Mezhebi ’nde Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkân ’nin Kitabı’n-Nevâzil’i*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi SBE., İstanbul, 1996.
- , “Nevâzil”, *DİA*, XXXIII, 2007.

- , “Nuh b. Ebû Meryem”, *DİA*, XXXIII, 2007.
- , “Maliki Mezhebi”, *DİA*, XXVII, 2003.
- , “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 2010.
- Kayapınar, Hüseyin, “Münyetü’l-musallî”, *DİA*, XXXII, 2006.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 5. bs., İstanbul: (İFAV), 2003.
- Kehhâle, Ömer Rıza, (ö. 1905-1987), *Mu’cemü’l-müellifin: teracimu musannifi’l-kütubi’l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, I-II, 1414/1993.
- Kemal, Gözler, *Hukuka Giriş*, Bursa: 1998.
- Kerhî, Ebü’l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952) “Risale fi’l-usuli’l-leti aleyha medaru furûi’l-Hanefiyye”, *Te’sisu’n-nazar*, s. 169-171.
- Khalîk, Salih Muhammed, *Tarih-i edebiyat-ı Belh ez kuhenterîn ruzgârân ta avâil-i side-i bist-u yekûm*, Kabil: Matbaa-i meslek-i Afgan, 2008.
- Koca, Ferhat, “Selçukluların İslam Hukuk Mezheplerine Bakışları”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, Konya: 2001.
- , “İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve Kaynaklar Hiyerarşisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *İlahiyat Fakülteleri I. İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı ve İslam Hukuk Usulünün Problemleri Sempozyumu*, Çorum, 14-15 Mayıs 2004, 2005, s. 21-36.
- , “Müselle mü’s-sübût”, *DİA*, XXXII, 200
- , “el-Fetâvâ’ı-Velvâliciyye”, *DİA*, XII, 1995.
- Köse, Saffet, *İslam Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, Konya: 1997.
- Kureşî el-Hanefî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkâdir b. Muhammed (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru’l-mudiyye fi tabakâti’l-Hanefiyye*, (thk: Abdulfattah M. El-Hulv), Hicr li’t-tıbaa ve’n-neşr, 1413/1993.
- Kutlu, Sönmez, “Horasan Ve Maverâünnehirde İlk Mürcie Ve Hanefiliğin Yayılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt, XXXIII. 1992, s. 247.
- Leknevî, Ebü’l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, (ö. 1304/1886), *el-Fevâidül-behiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye*, (nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na’sânî), Kahire: Matbaatü’s-saade, 1324.

- Maruf, Nâcî, *Medars-u kable'n-Nizâmiyye*, Bağdâd: Matbuatü'l-mecmai'l-ilmiyyi'l-Irakî, 1973.
- Madelung, Wilferd, *Fırkahay-i İslâmî*, (trc: Ebû'l-Kâsım Sırrı), Tahran: Esâtir Matbaası, 1377.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, (ö. 390/1000 vicarı), *Ehsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1411/1991.
- Marifet, Muhammed Hâdî, *et-Tefsir ve'l- müfessirun fî sevbihi'l-kaşib*, 2. Bs., Maşhad: el-Camiatür-razeviyye, 1383.
- Mededî, Muhammed Ekber, “Amuziş ve perveriş ve merâkiz-i ilmi-i a'hd-i Gazneviyan”, (Derleyen, Faryabi Poya), *Irfan*, 6. Sayının Eki, 1986.
- Meftah, Elhameh, *Coğrafya-yı tarih-i Belh ve Ceyhun ve muzafât-ı Belh*, Tehran: Pruşgah-ı ulum-ı insanî ve Mutaliât-ı ferhangî, 1997.
- Merçil, Erdoğan “Gazneliler”, *DİA*, XIII, 1996.
- , “Alptegin”, *DİA*, II, 1988.
- Misbahzâde, Said Muhammed Bakır, *Tarih-i siyâsî muhtaser-i Afganistan*, Meşhet: 1387.
- Mohammadullah, Obaidullah, “Hanefî Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, 2019.
- , “Hanefî Belh Ekolünün Ehl-İ Rey İçindeki Konumu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 38, 2021.
- Mümin, Muhammed, *Ceride-i Belh*, (tash. Mayıl Hirevî), Matbaa-i devletî, (yy.), 1357.
- Münir, Çağıl Orhan, *Hukuk Başlangıcı*, İstanbul: 1996.
- Nevâbî, Gulam Habib, *Haftad meşâyih-i Belh*, Kabil: Müesise-i intişârât-ı ezher, 1389.
- Nuhoğlu, Güller, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Basılmamış Doktora tezi) İÜ SBE. Fars Dili ve Edebiyatı İstanbul: 1995.
- Ocakoğlu, Ömer Faruk, *Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişinde Örfün Konumu: İbn-i Abidin'in “Örf Risalesi” Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya: 2004.
- Ovacı, Vahap, “İslam Hukukunun Karakteristik Özellikleri”, *Bozok Üniversitesi İF. Dergisi*, cilt, VII, Sayı: 7, 2015, s. 69-80.

- Önder, Muharrem, *Haneî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Öngül, Ali, “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, SBE Dergisi*, I. Cilt, Sayı: 2, 2003, s, 67-78,
- Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- , “Fıkıh”, *DİA*, XIII, 1996.
- Özen, Şükrü, “Sadrüşşeria”, *DİA*, XXXV, 429.
- , “Tenkîhu’l-usûl”, *DİA*, XXXX, 2011.
- , “Bölgesel Fıkıh Ekolleri”, Yayınlanmamış Bildiri.
- Özgüdenli, Osman Gazi vd., “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, 2009.
- Öztürk, Hatice, *İlk Beş Asır Fıkıh Usûlü Literatüründe Şer’u Men Kablena Delili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2013
- Palabıyık, M. Haneî, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: ATÜ, SBE, İslam Tarihi ve Sanatları, 1996.
- , “Gazneli Devletin’de Ehl-i Sünnet ve Hanefilik”, *Devirleri Aydınlatan Meşale: İmam-ı A’zam Uulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 28-30 Nisan, 2015, yay no: 257.
- Pejend, Ferid, *Coğrafya-ı tarihi Afganistan*, Kabil: Meyvand Yayınları, 2005.
- Pekcan, Ali, “Şâî Ebû Ali”, *DİA*, XXXVIII, 368.
- Penahî, Abbas, *Nigahî be evzâ’ dinî asr-ı gaznevî ber asas-ı tarih-i beyhaki*, (yy. ve yt.)
- Pezdevî, Fahrü’l-İslam Ali, b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü’l-Pezdevî (Kenzü’l-vusûl ilâ marifeti’l-usûl)*, Beirut: Dâru’l-kitabî’l-Arabî, 1991.
- Pırlanta, İsmail, “Büyük Selçukluların Horasan’da Sosyal ve Dini Yaşam Üzerine Bazı Uygulamaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, Cilt XVI, Sayı: 2, s, 689-719.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Horasan’ın Doğu Bölgesi: Kubbetü’l-İslam Belh (Büyük Selçuklular Dönemi)”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 49, İstanbul: 2010.

- Pupalzai Dürrânî, Azizüddin Vekil, *Darü'-kuda der Afganistan (Az avail-i ahd-i islam ta ahd-i cumhuriyet)* Kabil: Devlet matbaası, 1369.
- Radtke, Bernd, "Theologen Und Mystiker in Hurâsân Und Transoxanien" *Zeitschrift Der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, c. 136, sy. 3 (1986) (Çev., Ergin Ayan, "Horasan ve Maverâünnehir'de Din Alimleri ve Mutasavvifler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 11, sy. 9 2009, s. 366.
- Saray, Mehmet, "Afganistan" *DİA*, I, 404.
- Sayılı, Aydın, *Higher Education in Medieval İslam the Madrasa (Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese)*, (çev. Recep Duran, (byy.) 2002.)
- Sayıthanoğlu, Kenan, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Sedat, Şensoy, "Şerh" *DİA*, XXXXVIII.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed (ö. 539/1144), *Mizânü'l-usûl* (nşr. Abdülmelik es-Sa'dî), Bağdâd: 1987.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî (ö. 373/983), *Uyûnü'l-mesail fî fîrû'i'l-Hanefiyye*, -----, *en-Nevâzil*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A-3459 numraya kayıtlı.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, (ö. 483/1090) *Usûlüs-Serahsî*, (tah. Ebü'l-Vefâ el-Efganî) Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993/1414.
- Sezgin, Fuat, *Tarihü't-turasi'l-Arabi* (Orijinal Kitap adı: *Geschichte des Arabischen schrifttums*) (GAS), Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983.
- Sıddiqî, İqtıdar Husain, "Kert" *DİA*, XXV, 297.
- Sivrioğlu, Töre, Ahmad Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, İstanbul: 2017.
- Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafî, (ö. 771/1370), *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-kübra*, (thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv) Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964/1383.

- Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI.
- Şahin, Mustafa, “Câm Ve Herât’ın Büyük Müderrislerinden Mevlâna Celâleddîn-i Kâyinî’nin Yusuf-i Ehil’e Verdiği Arapça İcâzetnâmenin Tercümesi, *Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, Sayı: 11. s, 199-209.
- Şener, Abdulkadir, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, (Matbu tez Doktora), 1974.
- , “İslam’da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, cilt XXVI s, 371-406.
- , “Ebû Mutî el-Belhî” *DİA*, X, 194.
- , “Cüzcanî, Ebû Suleyman”, *DİA*, VIII, 98.
- Şenocak, İhsan, *İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi* (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun: 2011.
- Şeyh Nizam, Burhanpurlu, (ö.1090/1679), vd, *Fetâvâ’l-Alemgiriyye (el-Fetâvâ’l-Hindiyye)*, Bulak: Matbaatü’l-kübra’l-emiriyye, 1310.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *İrşâdü’l-fuhûl* (nşr. Ebû Mus‘ab b. M. Saîd el-Bedrî), Beyrut: 1412/1992.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarih-i Taberî Tercümesi*, Konya: Can Kitabevi, 1979.
- Tabibî, Abdul Hâkim, *Tarih-i Herat der asr-ı Timûriyân*, 1. bs., Tahran: İntişarât-ı Hirmend. 1368.
- Tanîn, Zahir, *Afganistan der karn-ı bistum (1900-1996)*, İrfan: Tehran: 1384/2005.
- Taşdemirci, Ersoy, “Medreselerin Doğuşu Kaynakları ve İlk Zamanları”, *Erciyes Üniversitesi SBE. Dergisi*, sy: 2, 1988.
- Taşköprüzade, Ebû’l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, (ö. 968/1561) *Tabakatü’l-fukahâ*, (thk. El-Hac Ahmed Neyle) (bsy. ve ty.) Musul
- Temimî, Takiyyuddîn b. Abdulkâdir el-Gazzî el-Mısırî (ö. 1010/1601) , et-*Tabakâtu’s-seniyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, (thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv), I-IV, Kahire: Dârü’l-kütüb, 1390/1970.

- Tirmizî Belhî, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer Tirmizi Belhî, *Kitabü'l-âlim ve'l-müteallim*, (thk: Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, Ali Abdülbasit Mezid,) 2. Bs., Kahire: Mektebüt'l-Hanci, 2001.
- Tünkî, Mahmud Hasan (ö. 1366/1947 civarı), *Mu'cemu'l-musannifîn*, (haz. Sıddik Kemal Mekki), Beyrut: Matbaatu zengu garaf tabbare, 1926.
- Türcan, Talip, “Fıkıhtan İslam Hukukuna”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, 2005.
- Türker, Ömer, “Mukâtil b. Süleyman”, *DİA*, XXXI. 134.
- Uslu, Recep “Herat”, *DİA*, XVII, 215.
- Usta, Aydın, “Sâmânîler Devrinde Hanefî Mezhebi”, *Devirleri Aydınlatan Meşale: İmam-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 28-30 Nisan 2015, yay no: 257. (Hazırlayanlar, Ahmet Kartal ve Hilmi Özden)
- , “Sâmânîler” *DİA*, XXXVI, 64.
- Vâiz-i Belhî, Ebû Bekir Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Dâvûd, Vâiz-i Belhî, *Fezâil-i Belh*, (thk. Abduhay Habibî, (trc. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî) Tahran: Cengelek, 1388/2009).
- Vural, Muammer, “Pozitif Hukuk İle İslam Hukuku Arasında Menşe ve Organik Kaynak Açısından Bir Mukayese”, *Ekey Akademi Dergisi*, Sayı: 15, 2011.
- Yaman, Ahmet, Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013.
- Yazıcı, İshak, “Semerkandî Ebü'l-Leys”, *DİA*, XXXVI.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: tdv. Yayınları, 2002.
- Yazıcı, Tahsin, “Belh”, *DİA*, V, 410.
- , “Herevî Hâce Abdullah”, *DİA*, XVII.
- , “Cûzcân”, *DİA*, VIII.
- Yazıcı, Yunus, “İsâ B. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri Ve Hadis-Sünnet İle İlgili Bazı Görüşleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11. Sayı: 58, 2018.

- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvût, Muhammed Naîm el-Araksûsî) Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984/1405.
- , *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabi, 1988.
- , *Menâkıbı İmam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*, (thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî-Muhammed Zâhid el-Kevserî) Haydarâbâd: Lecnetu İhyâi'l-Meârifî'n-Numaniyye, 1419.
- Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usulü*, (trc. Ruhi Özcan) İstanbul: Marmara ÜİF. Vakfı (İFAV) Yayınları, 1993.
- Ziriklî, Hayrettin b. Mahmud b. Muhammed (ö. 1396/1976), *el-A'lâm*, 15. bs. I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâîn, (yy.), 2002.
- Mahfil dergisi, Zilkade 338, hicri 1343, Cilt. 5., Sayı: 58. s. 194. (Yazar ismi bilinmemektedir. Belh şehri ile ilgili olup Osmanlıca Mahfil adlı dergide bulunmaktadır.)

EKLER

EK 1- FAKİHLER LİSTESİ

A- Resmî Görev Alan Hanefî Fakihler

Şahıs İsmi	Görevi	Görev Yeri
Kadı Hüseyin (ö. 506/1112)	Kadılık	Belh
Hasan ve Ömer, Kadı Hüseyin'in iki kardeşidir. (ö.y.)	Kadılık	Belh
Ömer b. Meymûn er-Remmâh el-Belhî (ö. 161/778)	Kadılık (20 yıl)	Belh
Ebû Mutî el-Belhî (ö.197/812)	Kadılık (16 yıl)	Belh
Mukâtil b. Hayyân (ö. 135/752)	Kadılık	Belh
Mütevekkil b. Hamran el-Kadî (ö. 142-759)	Kadılık	Belh
Selem b. Sâlim el-Belh (ö. 174/790)	Kadılık	Belh
Şeddad b. Hakîm (ö. 213/828)	Kadılık	Belh
Abdullah b. Ömer b. Meymûn er-Remmâh (ö. 177/793)	Kadılık	Belh
Hafs b. Abdurrahman el-Belhî (ö. 199/815)	Kadılık	Bağdat
Said b. Halef (ö.y.)	Kadılık	Buhara
Leys b. Mafur (ö. 226/841) Belh'in 11. Kadısı	Kadılık	Belh
Ebi'l-Kasîr el-Belhî (ö. 511/1117)	Kâdilkudât	Belh
Muhammed b. Ömer el-Belhî (ö. 511/1117)	Kadılık	Belh
Malik b. Süleyman el-Hanefî (ö. 160/777) ilk Herat asıllı kadıdır.	Kadılık	Herat
el-Kenânî (ö. 443/1052)	Kadılık	Herat

el-Kadî el-Herevî (ö. 455/1063)	Kadılık	Herat
Ebû Sa'd el-Kadî el-Harevî (ö. 518/1125)	Kadılık	Bağdat ve diğer bölgeler
Ebû Zeyd (ö. 466/1074)	Kadılık- Müftü	
Ebû'l-Âla (ö. 494/1101)	Kâdilkudât	
Rabia' b. Esed (ö.y.)	Kadılık	Kerh
Ali b. Mücahit b. Müslim b. Rafî el-Kâbulî (ö. 180/795)	Kadılık	Rey
Halef el-Belhî (ö. 205/820)	Müftülük	

B- Eser Vermiş Olan Hanefî Fakihler

Şahıs İsimleri	Eser İsimleri
Halef b. Eyyup (ö. 205/820)	el-İhtiyâr (el-İhtiyârât)
Ebû Bekir el-Virâk Belhî (ö. 294/907)	el-Âlim vel-muteallim, el-Fürûk, vel- 'İtik ved-Derecât
Ebû Bekir el-İşkâf (ö. 333/944)	Şerhü'l-câmiî'l-kebîr
Ebûl-Kasım es-Saffar (ö. 336/947)	el- Muhtelif
Ebü'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983)	en-Nevâzil, Hizânetü'l-fıkıh, Mukaddimetü's-salat, 'Uyûnü'l- mesâil ve Muhtelifür-rivaye, ⁶⁶⁴
Ahmed b. Osman b. et-Türkmânî el-Belhî (ö.y)	el-Ebhasül-celiyle fi meselet-i İbni Teymiyye
Ebû Cafer Ahmed b. Abdullah b. Ebû'l-Kasım el-Belhî'in (ö. 319/931)	el-İbâne fi redd-i men şennea' alâ Ebî Hanîfe
Ahmed b. Ali Ebû Bekir Zehir-i Belhî (ö.y.)	Şerhü'l-câmiî'l-kebîr
Abdul Muttalib b. Fazl el-Kureşî el-Balhî (ö.y)	Şerhü'l-câmiî'l-kebîr

⁶⁶⁴ Ebü'l-Leys'in diğer eserleri: *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, *Tefsîrû'l-kur'ânî'l-kerîm* (*Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*), *Tenbihü'l-gâfilîn*, *Bustânü'l-ârifîn*, *Ukubetü ehli'l-kebâir*, *Beyânü akideti'l-usûl* (*Akaide dair*) bütün eserleri ve özellikleri için bkz. Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevâzil Literatürün doğuşu ve Ebû'l Leys es-Semrkandi'nin Kitabü'n-Nevâzil'i*

C- Afganistan Coğrafyasında Yetişen Hanefî Fakihlerin Genel Listesi

- 1- *Abdullah b. Ömer b. Meymûn er-Remmâh* (ö. 177/793)
- 2- *Abdul Hadî* (ö.y.)
- 3- *Abdürrab el-Gaznevî* (ö. 500/1107)
- 4- *Ahmed b. Hüseyin* (ö. 217/831)
- 5- *Ahmed b. İshak* (ö.y.)
- 6- *Ahmed b. Sehl* (ö. 340/952)
- 7- *Ahmed b. Yakup* (ö. 247/861)
- 8- *Ali b. Ahmed el-Farisi* (ö. 355/967)
- 9- *Ali b. Mücahit b. Müslim* (ö. 180/795)
- 10- *Ebi'l-Kasım el-Belhî* (ö. 319/931)
- 11- *Ebi'l-Kasîr el-Belhî* (ö. 511/1117)
- 12- *Ebû Abdullah Mekhul* (ö. 112/730)
- 13- *Ebû Abdullah Nafi'* (ö. 120/735)
- 14- *Ebû Ahmed* (ö. 440/1048)
- 15- *Ebû Bekir b. Saî'd el-Belhî* (ö. 328/843)
- 16- *Ebû Bekir el-İskaf* (ö. 333/944)
- 17- *Ebû Bekir el-Virâk* (ö. 294/907)
- 18- *Ebû Bekir Şazan el-Belhî* (ö. 268/882)
- 19- *Ebû Cafer el-Hinduvânî* (ö. 362/973)
- 20- *Ebû Cafer ez-Zalî* (ö. 517/1123)
- 21- *Ebû Cafer Fırat* (ö. 236/851)
- 22- *Ebû Hâmid* (ö. 240/854)
- 23- *Ebû Muâz* (ö. 199/814)
- 24- *Ebû Mutî' el-Belhî* (ö. 199/814)
- 25- *Ebû Nasr Belhî* (ö. 305/917)
- 26- *Ebû Sa'd el-Kadî el-Harevî* (ö. 518/1125)
- 27- *Ebû Sehl Nasr b. Abdülkerim es-Saykal el-Belhî* (ö. 169/786)
- 28- *Ebû Süleymân el-Cüzcânî* (ö. 200/816)
- 29- *Ebû Şuca' el-Bistâmî*, (ö. 475/1083)
- 30- *Ebû Ubeydullah* (ö. 140/757)
- 31- *Ebû Zeyd* (ö. 466/1074)
- 32- *Ebû'l-Ala* (ö. 222/837)
- 33- *Ebû'l-Ala el-Cüzcânî* (ö.y.)

- 34- *Ebü'l-Âla* (ö. 494/1101)
- 35- *Ebü'l-Feth el-Velvâlicî* (ö. 540/1146)
- 36- *Ebü'l-Kasım el-Belhî* (ö. 190/806)
- 37- *Ebü'l-Kasım es-Saffar* (ö. 326/937)
- 38- *Ebü'l-Leys es-Semerkandî* (ö. 373/983)
- 39- *el-Bedahşî el-Belhî* (ö. 505/1113)
- 40- *el-Kadî el-Herevî* (ö. 455/1063)
- 41- *el-Kenânî* (ö. 443/1052)
- 42- *Hace Abdullah el-Harevî* (ö. 481/1089)
- 43- *Hafs b. Abdurrahman el-Belhî* (ö. 199/815)
- 44- *Halef b. Ahmed* (ö. 515/062)
- 45- *Halef el-Belhî* (ö. 205/820)
- 46- *Halil eş-Şecerî* (ö. 481/1028)
- 47- *Hâtem b. İ'nvan* (ö.237/851)
- 48- *Hâtem el-Asam* (ö. 168/785)
- 49- *Hoca Abdalbaki* (ö. 337/951)
- 50- *İbrahim b. Tehmân el-Herevî* (ö. 163/779)
- 51- *İbrahim b. Yusuf* (ö. 215/829)
- 52- *İbrahim b. Yûsuf* (ö. 241/855)
- 53- *İsam b. Yusuf* (ö. 210/825)
- 54- *Kadı Ebû Mansur* (ö. 410/1019)
- 55- *Kadı Hüseyin* (ö. 506/1114)
- 56- *Kasım Zerîk* (ö. 201/817)
- 57- *Kuteybe b. Sa'id* (ö. 240/855)
- 58- *Leys b. Maîfur* (ö. 226/840)
- 59- *Mahmeş el-Balhî* (ö. 259/873)
- 60- *Mahmûd-ı Gaznevî* (ö. 421/1030)
- 61- *Mekkî b. İbrahim* (ö. 215/830)
- 62- *Muhammed b. Fadl* (ö. 319/931)
- 63- *Muhammed b. Fadl b. Ahmed* (ö.413/1025)
- 64- *Muhammed b. Huzeyme* (ö. 314/926)
- 65- *Muhammed b. Mâlik* (ö. 244/ 858)
- 66- *Muhammed b. Ömer el-Belhî* (ö. 511/1117)
- 67- *Muhammed b. Seleme* (ö. 279/892)

- 68- *Muhammed b. Ubeyd* (ö. 275/889)
69- *Muhammed b. Ukayl* (ö. 278/891)
70- *Muhammed b. Yûsuf* (ö.y.)
71- *Mukâtil b. Hayyân* (ö. 135/752)
72- *Mukâtil b. Süleymân* (ö. 150/767)
73- *Mütevekkil b. Hamran el-Kadî* (ö. 142-759)
74- *Nasr b. İbrahim b. Yusuf* (ö. 303/915)
75- *Nusayr b. Yahya* (ö. 268/882)
76- *Ömer b. Harun el-Belhî* (ö. 196/812)
77- *Ömer b. Meymûn er-Remmâh el-Belhî* (ö. 161/778)
78- *Rabia' b. Esed* (ö.y.)
79- *Said b. Halef* (ö.y.)
80- *Selm b. Sâlim el-Belhî* (ö. 174/790)
81- *Şakîk-ı Belhî* (ö. 194/810)
82- *Şeddad b. Hakîm* (ö. 213/828)
83- *Şihab b. Mamer* (ö. 296/909)
84- *Şihabuddin b. Süleyman* (ö.y.)
85- *Ubeydullah b. Ebû Bakir* (ö. 370/985)
86- *Vesim b. Cemil es-Sakafî* (ö. 182/798)
87- *Ya'kûb el-Kârî* (ö. 163/780)
88- *Yesâr b. Kirdân el-Belhî* (ö.y.)
89- *Yunus b. Tâhir en-Nusayrî* (ö. 411/1020)

EK 2- KİTAPLAR LİSTESİ

A. Döneme Ait Günümüze Ulaşan Hanefî Fıkıh Eserleri

en-Nevâzil, Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/984)

Uyûnü'l-mesâ'il, Ebü'l-Leys es-Semerkindî

Hizânetü'l-fıkıh, Ebü'l-Leys es-Semerkindî

Mukaddimetü's-salât, Ebü'l-Leys es-Semerkindî

Muhtelifür-rivaye, Ebü'l-Leys es-Semerkindî

B. Döneme Ait Günümüze Ulaşmayan Hanefî Fıkıh Eserleri

el- Muhtelif, Ebû'l-Kasım es-Saffar (ö. 336/947)

Şerhü camii'l-kebîr, Ebû Bekir el-İskâf (ö. 333/944)

el-Âlim vel-muteallim, Ebû Bekir el-Varrâk Belhî (ö. 294/907)

el-Furûk, Ebû Bekir el-Varrâk Belhî.

el-İtik, *el-Fikâk*, Ebû Bekir el-Varrâk Belhî.

ved-Derecât, Ebû Bekir el-Varrâk Belhî.

el-Ebhasül-celiyle fi meselet-i İbni Teymiyye, Ahmed b. Osman b. et-Türkmâni el-Belhî (ö.y.)

el-İhtiyârât, Halef b. Eyyup (ö. 205/820)

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Khudayberen	HABIBULLAH	
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği	Farsça İleri Seviye	Arapça Orta	
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2004	2008	Darü'l-Hifâz Andkhoy Lisesi
Lisans	2009	2013	Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2013	2016	İstanbul 29 Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku
Doktora	2016	2022	Bursa Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku
Çalıştığı	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
İletişim (e-posta):			
Tarih:			
İmza:			
Adı-Soyadı:			